

87 42
1944

ЄВГЕН ГУЦАЛО

821(477)
Ст. Г 97

З Возню Воскресли

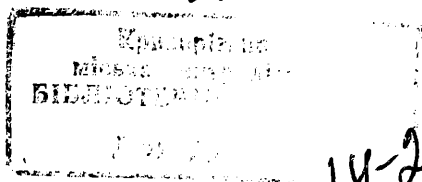
ЄВГЕН
ГУЦАЛО

ПОВІСТІ

КИЇВ
ВИДАВНИЦТВО
ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ
«ДНІПРО»
1980

615

В повестях, которые составляют книгу,— «Из огня воскресли», «Боль и гнев», «Повесть про осень», «В роще солнце зацвело» — автор воспеваает дружбу русского, украинского и белорусского народов, мужество и героизм советских людей, с любовью рассказывает о родной земле, ее красоте, о тех высоких чувствах, которые пробуждает в душе человека природа.

БІЛЬ І ГНІВ

Повість

Холодне, молоде срібло сонця пізньої осені розлите по землі. Прозорі гаї на дніпровських кручах сумирно, глибоко задумались про близьку зиму. На тильному боці самотнього листка, що спроквола здригається на кленовій гілці, свіжий поблиск інею. З далини дихає вітром, він неживими вустами припадає до щок, й ти дарма силкуєшся в його поцілунку вловити хоч крихту ласки чи тепла.

І протягом нинішнього дня, як і попередніх (упродовж усіх останніх років), невідступні спогади, невідступне думання про війну, про дитинство, яке випало на

пору лихоліття. Чому ті картини не забуваються, не зникають із пам'яті серця й розуму? Чи не від того великого, не до кінця усвідомленого здивування, що цей світ зустрів тебе кров'ю й стражданнями, пострілами й вибухами, криками болю? Чи не від того давнього страху перед чистим синім небом, із якого на твою голову й на голови твоїх близьких падали бомби й снаряди? Чи не від того дитинного побоювання, що голод, нестатки, жахи ніколи не скінчаться, що вони стануть твоїм щоденним життям, назавжди піднімуть, сплюндрують і спотворять твою душу?

Чому все те не забувається?

Холодне, молоде срібло сонця пізньої осені розлите по землі. Воно мерехтить на моїх руках, на обличчі, воно здригається на моїх почуттях, на думках — воно є часткою мого єства, дорогоцінною часткою природи, яку я оживляю своїм розумом. Дивлюся на осінній світ, гарний пізньою вродою згасання, і він світить мені всередину своїм розмаїттям, я приймаю його — і, приймаючи, відчуваю, що він теж приймає мене... Й знову думки навертаються до того, що не дає мені спокою ні зараз, ні вчора, і я все виразніше починаю відчувати, що мій смуток — це не тільки мій смуток... що мій мимовільний гіркуватий усміх — це не тільки мій усміх... і що мої мрії належать не тільки мені.

В серце моє стукає попіл загиблих. Тих, що віддали своє життя в бою за перемогу, і безневинно вбитих, спалених, розтерзаних. Усвідомлюю — це вони не дають мені спокою, це вони постійно звертаються до мого сумління. Вони годі, гинучи, не знали, що їхня радість стане моєю радістю, що їхня любов стане моєю любов'ю... Вони годі ще не знали, що віддають мені цю осінь, цей світ із його сизим небом... зате я тепер добре знаю, що це не тільки моє, а й їхнє.

Прислухаюся — і чую голоси, які вже ніколи не зазвучать.

Приглянусь — і переді мною постають карі та сірі очі, які вже ніколи нічого не побачать.

Мабуть, саме тому те, що відбулося, завжди зі мною. Воно відійшло в минуле, та не зникло в небуття. Всі ті події, всі люди zostалися — вони в одній площині часу, а ми в другій, віддаляючись щомиті, постійно, невідвратно.

Але — пригляньтесь пильніше до минулого, як ви приглядаєтесь до дорогого небіжчика, проводжаючи його в останню путь... пригляньтесь пильніше, припадiть вухом до його грудей, і вам, зболілому від переживань, вам, що не вірить у смерть, а тільки в життя, здасться, що серце його має битись... має битись... ось тільки ви маєте більше вірити, сильніше сподіватись, дужче надіятись...

Здається, цілу ніч так і не стулила повік, пролежала з розплющеними очима. Хата поволеньки вихолола, й піч, на якій лежала разом із сином, уже не гріла, й Ілько почав усе тісніше горнутись до матері та вкутувався з головою в лахмани, якими був укритий. Христина, боячись розбудити сина, спробувала звестись на лікті — й не змогла: млість розлилась по тілу, воно геть обважніло, наче стало чуже. Прикусивши губу, Христина перележала ту кволість і таки звелась. І вже коли ступила босими ногами по студеній долівці, то в животі їй наче щось обірвалось, і вона широко розставила ноги, щоб не впасти, а потім уже, побоюючись кожного свого нового кроку, підійшла до стіни й однією долонею сперлась на лутку вікна, а другою — на ослін.

Трохи полегшало, й Христина відхилила скраю ріжок мішка, яким було затулено вікно. Піч подивилась на неї чорними блимаками, подивилася страшно й німо. Христина приставила до вкритої кригою шибки вуха, прислухалася, сподіваючись почути віддалений гул канонади — й таки почула: десь далеко важко й погрозово... наче дрижала земля, і повітря теж наче тремтіло недобре... а може, тільки здавалось, бо дуже хотілось того... Продихала в замурованій морозом шибці маленьку дучку, саме там, де Ілько пролизав язиком ополончку в кризі вчора, перед сном, — і темрява здалась їй не такою зловісною і непроглядною, вона ніби почала набрякати світлом од білого снігу та од далекого, невидимого неба.

— Мамо, — долинуло з печі сонне, протяжне, — холодно...

— А ти спи, — порадила. — Вві сні не так студено.

Мабуть, Ілько послухався поради, заплющив очі й знову закушківся з головою. Понатягувала на себе одяг — з учорашнього вечора поклала на лежанці, щоб уранці тепліший був, але лежанка вихолола, то й одяг став холодний. Може б, у печі прокуріти? Та ні, доведеться чекати ранку, бо вночі палити не випадає. І з тривогою

подумала про те, чи зберігся в купі попелу вчорашній жар. Бо хоч і добре загорнула, та хіба не раз уже бувало, що гаснув, пропадала і найслабкіша іскра — тоді Ілько не міг, звісно, роздмухати й крихітної, хоч як старався.

Вийшла в сіни, щоб узяти хмизу. Мацнула раз долонею по стіні, вдруге, в куток прямуючи, де за драбиною лежала купка палива, як почувла — хтось іде надворі, попід самою хатою. Причаїлась, боячись і дихнути; вловила, що наче кашлянуло знайомим голосом, не інакше, як Віриним, сестриним. І знову кашлянуло Віриним голосом, зовсім близько, під самими дверима, й тоді Христина вже відчинила відразу двері.

Віра сахнулась:

— Ти що, всю ніч стоїш у сінях і чекаєш?

— А чого ж,— хотіла всміхнутись Христина, та не розімкнулись губи, скував острах.

— Тепер стій у сінях чи не стій — хіба вбережешся...— журливо проказала Віра. Від її куфайчини пахло хатою, а від самої неї чи не печеними цукровими буряками.— Добре нам, сестро,— живемо двір у двір, обійстя в обійстя, то можемо заглянути одна до одної хоч і в глуpecьку ніч. А що робили б, якби по далеких кутках сиділи? Е-е, мудрий був наш батько, коли радив нам поряд ставитись, поряд жити, а то б...— Вона обірвала мову, прихилилась ближче до сестри і, притулившись до її щок теплими, лоскітливими губами, запитала:— То як воно в тебе, га?.. Звечора, як пішла звідси, все думала про тебе, а зранку ніяк не могла дочекатись, коли завидніє... Скоро вже?..

— Та, либонь, скоро,— відказала Христина, тримаючи долоню на животі, наче так захищаючись од чогось несподіваного, негіданого.— Вже пора...

— А відчуваєшся як?

— Так і відчуваюсь, пора... І день, здається, сходитьсь...

— День на день не випадає,— відповіла Віра і, либонь, усміхнулася в темряві. Й зразу ж сумним, докірливим голосом:— Ох, і затіяла ти, Христе, під таку веремію. Не сьогодні, то завтра наші прийдуть, от якби тобі почекаати!

— Хіба ж угадаєш наперед, коли вони прийдуть?.. А Павло тоді заскочив додому вночі, з лісу, патлатий, чорний... Після того й не бачились ні разу, як у воду канув... Переказували, що живий, а воно всяке думається, всяке голови кладеться.

— Не пропаде твій Павло, він везучий.

Нарешті зайшли в хату. Христина прислухалась — Ілько на печі дихав рівно, ледь чутно, — отже, спав... Умоглились обоє за столом, якийсь час сиділи мовчазні, похнюплені. Й раптом Віра почула тихенький схлип, схожий на тамований зойк. Проворно підсунулась по лаві до сестри, провела пальцями по її обличчю — пучки стали мокрі й теплі від сліз.

— Чогось мені страшно, Вірко, — почала виправдуватися старша сестра, — а чого — й сама не знаю... То ж я перше як ходила? Закутаюся в дрантя так, що й не видно, чи в мене той живіт є, чи нема. А тепер як? Тепер воно народиться, то ні від кого не сховаш.

— А навіщо ховати? Дитя є дитя, — заспокоювала.

— Під таку хуртовину воєнну, еге? — Й знову схлипувала.

— Війна одне, а діти — друге, — сказала сестра, здається, сама до пуття не вірячи в свої слова. — Хіба тільки в тебе під цю хуртовину? Хоч і не густо, а не тільки в тебе.

— У них чи від чоловіків, чи від приبلуд, а в мене...

— І в тебе від чоловіка!

— Еге ж, від Павла, а він же в лісі...

Повмовкали. Христина встала, познімала з вікон зачинала — шибки ледь-ледь синіли, наче глибока вода ставкова. На печі проснувся Ілько і, підперши голову руками, пильно дивився в хату.

— Бабу Мигальку треба попередити, — сказала Віра про їхню сільську повитуху.

— За бабою діло не стане, — непевно мовила Христина. Вона, видно, і бабі говорити боялась, хоча і знала, що без Мигальки тут не обійтись — повитуха й Ілька приймала років дванадцять тому, сонячного зимового дня, а в хаті тоді пахло глицею, бо Павло палив у печі сосновими дровами... Й вона сказала синові: — Ілько, може б, ти вогонь роздмухав, га?

Ілька миттю знесло з печі — штани натягував уже на долівці. Одсунув затулку, пірнув мало не до пояса у вийстя печі, щось там шукав, сопив, дмухав. Нарешті з'явився перед їхні очі — на підборідді чорний вугільний слід, ніс у попелі.

— Усе вичахло, — сказав і дивився великими карими — знала, що такі самісінькі і в неї — очима.

— В мене є жар, — мовила Віра, — ходімо.

Й, коли виходила з хати, глянула на Христину запечаленим, карим добром своїх очей, зогріла співчуттям у погляді. «Гарна в мене сестра,— подумалось Христині.— Чуже горе болить їй, як своє, моя дитина для неї — мов рідна».

По снігу, схожому ранкової години на жовтувате молозиво, поміж страпатою гілля яблуневого саду (спершу молодого Христининою та Павлового, а потім уже старого, насадженого ще батьком) пройшли на Вірині подвір'я — жила вона в похиленій та ще міцній батьківській хаті. І вже на поріг ступили, аж тут із-за причілка вийшов Назар Лясота, їхній сільський поліцай. Видно, очікував на Віру, видно, стежив. Широке лице його було схоже на сируватий підпалок, глибоко посаджені очі випромінювали причасну муку, і кутики уст ледь здригались подеколи, ніби в чоловіка завжди боліли нутроці.

— Веди до хати, Вірко,— сказав.— Буду твоїм гостем.

І, примружившись, неприязно поглянув на Ілька. Хлопець уловив ту ворожість, проте в хату ввійшов одразу за Вірою, став коло мисника й вовчкувато поглипував на Лясоту Назара, що спершу поріг переступив, а вже потім обтупав сніг із чобіт.

Віра, одмінившись на обличчі, не поспішала дати Ількові жару — либонь не хотіла сама залишатись у хаті. То Лясота, звужуючи очі та збираючи зморшки на чолі, кинув йому:

— Чого прийшов?

— Та по вогонь,— одказала Віра.

Назар поліз до кишені, налапав сірники, простягнув Ількові. На, мовляв, і йди. Хлопець якусь мить вагався — брати чи ні, та все-таки взяв і, похмуро звисивши голову, подався за двері.

— Живуть, як варвари,— зле сказав Лясота.— Бережуть вогонь, щоб, сохрани господи, не погас.

— А хто довів? — не дивлячись на нього, відказала Віра.— Війна довела та німці.

— У німців техніка,— заперечив Назар.— У них запальнички, сірники.— Він дістав із кишені чужинецьку запальничку, крутнув коліщатко — й біленький вогник замерехтів над пожовтілими від куріння пальцями.— А ми жили в печерах — і живемо в печерах. Бо, думаєш, оця твоя хата далеко відскочила від нори? Далеко їй до цивілізованого житла.

— Я в цій печері народилася,— сказала Віра.— Й іншої поки що не потребую.

— Отакий наш народ завжди був,— куточки вуст дражливо опустились і тремтіли.— Не потребував кращого, задовольнявся тим, що мав.

— Я вже наслухалась твоїх балачок.

— Мало слухала, ото щодня треба вбивати в голову, щоб затимила. Й ти, і всі інші такі, як ти... А хіба ви одяг носите? Грубе полотно. В такі верети ще за Ярослава Мудрого зодягались, і за цариці Катерини.

— Не всім такі лахмани до лиця, як тобі ото,— тицьнула пальцем на його поліцейську форму.

Лясота зверхньо мружився, ліва щока його сіпнулась раз і вдруге.

— А то! — показав на рушники, обвиті коло образів.— Подають хліб-сіть на рушнику, молодих об'язують рушником. А образи... Ще з якого часу? Старі, як світ... Дикунство, та й годі.

— Назаре, не муч мене,— благально мовила.— Раниш мене, а потім ще й сіллю посипаєш... Зневажаєш своїх людей — ой, дивись, щоб вони тебе не зневажили!

— Я б, може, й не такий був...— заговорив значущо й підступив до Віри ближче.

Вона піймала той рух — і подалась постаттю до сусідньої кімнатки, до холодної, в якій зимою ніколи не топилося. Лясота спинився, суплячись, і вона теж зупинилась.

— Зла ти, Вірко, і байдужа,— мовив.— А мій характер од тебе залежить. Як сказала б — так і було б. Не знаєш, що, може, в моїй душі шовк найшовковіший.

— Мабуть, не для мене.

— Пошкодуєш, та пізно буде... А гарна ти мені, того й відлишнути не можу від тебе. Інші зовсім не такі — як подивлюсь, аж верне. От скажи, чого воно так? І кращі за тебе є, і не відбрикувалися б так од мене, а от нелюбі... Чудний я, та й годі... Та тільки не віряться мені, знаєш... Не віряться, що ти відштовхнеш мою любов, не зрозумієш...

— Чого не зрозумію? — дивилась непривітно.

— Що, може, ніхто так тебе не любитиме, як я.

Він таки говорив правду, навіть зблід, і його холодне, з постійним недобрим виразом обличчя не те що погарнішало, а пом'якшало й посвіжішало від хвилювання,

Спазма переходила їй горло, й коли Віра, нарешті, вільно відітхнула, то з грудей вирвався регіт. Регіт був здавлений і важкий, недобрий, і в першу мить Лясоті здалося, що то хтось сміється сторонній, стоячи у Віри за спиною, в холодній кімнаті,— він навіть хутенько зиркнув туди через її плече...

Назар Лясота так стиснув кулаки, що нігті до крові повпивались у долоні.

— Все ждеш когось? — запитав.

— Ні, не жду,— обірвала сміх. — Я вільна.

— Ну, поки я, то не дочекаєшся.

І вийшов. А в її зорі ще якийсь час холопув отой дошкульний сміх, застигав сніпочками крижаних іскриц,

Христина варила кандьор, коли зайшов Юз, їхній сільський дурник. Веселі очі дивляться по-дитячому свіжо й безтурботно. Голомозий, біла куделька волосся розпатлалась. З хворобливим рум'янцем щоки.

— Тобі не холодно? — кивнула на його незастебнуті черевики, подерті, з обох виглядають посинілі пальці.

Юз нахилився мало не до долівки, обдивився взуття, проте застібати не став. Розігнувся — й на мить так широко та щиро всміхнувся господині, що в неї аж душа затерла з раптової радості.

— І груди розхристані,— сказала докірливо.

Юз провів долонею по голих грудях, пожував повними соковитими губами, паче збирався сказати щось. Але не обізвався — на обличчі застиг розпачливий вираз.

— Мабуть, голодний? — усе більше сповнювалася співчуттям до цієї загнаной, нещасної істоти.

Юз дивився ясно, розумно — й не відповідав. Христина дістала з печі горщик із кандьором, набрала ложку і, вистудивши, покуштувала. А вже потім налила в дві миски — одну Юзові, другу Ількові. Хлопець спідлоба позирав на Юза, як той хутенько підійшов до припічка, проворно взяв миску зі стравою, ложку. Потім відступив до порога і, притуливши миску до грудей, почав сьорбати.

— Хоч би сів, чи що,— обізвався Ілько, який завжди ставився до Юза з гострою цікавістю, хоч і побоювався.

Юз дивився в миску, наче не до нього було мовлено. Ілько не встиг і половини виїсти, як їхній ранковий гість уже поставив порожню миску на припічок, а потім, облизавши, і ложку поклав.

— На здоров'я,— сказала Христина.

Юз втупився в неї так, наче вперше побачив. Дивився важко, непривітно — й раптово зайнявся його вид мимовільною радістю, він показував пальцем на повний Христинин живіт і, підморгуючи та покиваючи головою, наче запитував, що з нею сталося. Христина супилась, Юз усе підморгував та, нарешті, втямив, либонь, бо почав ствердно кивати головою і вже посерйознішав, і став гірко запечалений.

Ілько, стежачи за ним, то супився, то сопів.

— Чого, Юзику, мовчиш? — обізвалася Христина. — Хоч би слово яке сказав. Бо коли захочеш, то вмієш говорити.

В Юза розширились блакитні дитячі очі, в їхньому живому склі застиг жах. Христині стало недобре, якесь лихе передчуття пронизало її, й вона вже хотіла сказати, щоб Юз ішов, не завдавав їй прикрощів своїм німим віщуванням, до якого був великий мастак. Та Юз раптово знов одмінився — полагіднішав, погляд зайнявся приязню.

— Отож-бо й воно, — примирливо сказала Христина.

Юз підвів голову до стелі й пустив очі під лоба. Наче прислухався до чогось... наче й справді чув щось. Обличчя його витягнулось і стало дерев'яне. Ілько мимоволі й собі поглянув на стелю...

— Віщує... — сказала Христина. — Це він так дякує за сніданок. Ну, годі, Юзику, вже подякував.

«Зараз він ще затанцює», — подумалось Ількові.

Проте танцювати Юз не став, хоч іноді дякував за вгощення й так. Перевів погляд зі стелі на долівку, обличчя його знову порум'яніло, стало по-дитячому безпосередне. Й, нарешті, обізвався — чітко, роздільно:

— Ополонку вирубали на ставу, у воді жіноча сорочка бовтається, й ніхто не бере.

— В якій ополонці, Юзику? — болісно зламуючи тонкі брови, запитала Христина.

— Спасибі, наївся, — відповів Юз. Він зігнувся, спробував застебнути черевик, але шнурок порвався. То Юз сумно розглядав одірваний шматок, і в його блакитних очах, либонь, збиралися сльози...

Поснідавши, мати зготувала вузлик із їжею (кілька печених картоплин, окрасць житнього хліба, що вчора вчора принесла Віра, та два сушені карасі — сам Ілько наловив восени, сам сушив, ще зосталося з півдесятка на горіщі під бантиною). Дала вузлик Ількові й наказала

віднести тітці Онисьці, що живе на Слобідці, є такий куток у їхнього селі. Мовляв, у жінки всі припаси вийшли, то гріх не допомогти. І нехай Ілько по селу йде сміливо, нікого не боїться, бо як завважить хтось із поліцейні чи німчур, що скрадається, що боїться, тоді не минути лиха.

«Розказуйте, розказуйте... Так, наче я й сам не знаю, де мені йти та як іти. Кожен кущик знаю в селі. От якби не зима, а весна чи літо — й зовсім добре було б».

Надворі — молочний день; білі, пухкі хмари вкутали небо, пливуть і наче не пливуть; сонячне проміння заплуталося в них, не може проникнути на землю, проте повітря просякнуте молочним сяйвом, і воно починає різати очі. Й немовби весною пахне, гіркуватим її духом, який ото тривожить серце, коли сніг щойно зійшов і вже де-не-де проткнулись перші шпильки біло-зеленої травички... Ілько звів очі на верби вздовж їхнього двору — вони, сумирні, тихі, немовби яскравіше, ніж учора, зеленіли печальним гіллям і на щось чекали.

Їхня хата стояла коло латки молодого дубняка (за дубняками виднілося сіре, припорошене снігом, громаддя старих дубів). Потім вуличкою треба було пройти мимо Віриної хати — й ти на шосейці. Він приглядається до вікон Віриної хати, до дверей, до дикої групи посеред городу й шкодує, що так і не вдалось побачити рідну сестру своєї матері, яка — він і досі не перестав дивуватися цьому — доводиться йому тіткою, хоч старша від нього років на сім, не більше...

Йде не по шосейці, а ґрунтовим узбіччям, заспіженим, до жовтувато-білого блиску вкратаним саннями, вчовганим співучими полозками. Загледівши, що назустріч суне німецький тупоносий грузовик, ляскаючи цепами, намотаними на високі колеса, хлопець внутрішньо насторожується й ледь-ледь притишує ходу. У кабіні сидять двоє — солдат і шофер, у солдата така мармиза, піби в нього болять зуби... Ілька огортає сморід спаленого бензину, хлопець чхає, заплющується, а коли обертається — машина вже поминула Вірину хату... Цікаво, що везуть. Та хіба визнаєш, коли все вкрите брезентом... О, ще одна з'явилася з-за повороту, теж на високих колесах, чорна... Куди вони їдуть?.. Звісно, ближче до передової, а передова, кажуть, недалеко, за кілька сіл від їхнього.

Ілько звертає праворуч — стоять з обох боків вулиці сиві тополі, дивляться білі сні. На похилені ворота свого обійстя зіперся Степан Ясько — у всьому чорному, тіль-

ки чуні на ньому з червоної гуми, та світлі, джерельної чистоти очі світять. Ілько товаришус з Степаном, і зараз обом радісно, що зустрілись.

Вітаються за руку, мов дорослі, — давно так вітаються, чи не з першого дня війни. Ясько любить поговорити, все він завжди знає — може, тому, що вуха в нього якісь особливі, чи тому, що очі інші, ніж у решти людей.

— Слухай, — каже він, — до вас ніякий німець не заходив оце?

— Та всякого народу навідувалось, — непевно відказує Ілько, міркуючи, що б то йому хотів сповістити Степан.

А той застережливо крутить головою, й очі його знерухоміли, пильні стали, джерельна яса не розхлюпається з таких.

— Бо говорять, — провадив Степан, — що по хатах німець якийсь ходить... хворий чи пришелепкуватий... а може, й здоровий, хто там знає... Заходить до хати — і вбиває з автомата всіх, кого побачить.

— Та ну! — вірить і не вірить Ілько.

— Та чи я б тобі брехав! — І припухлі Яськові губи ображено випинаються вперед. — Так що дивися, не наскоч. — І, поглянувши по боках, запитує: — А ти сьогодні вночі канонаду чув?

— Ні, — винуватим голосом одказує Ілько.

— Не чув? — і з очей враженого Степана таки зачлюпала яса, таки бризнуло світлом-стрілами. — А я виходив надвір і слухав... Скоро вже, скоро.

— А я знаю... — починає Ілько і вчасно прикушує язика. Бо в тому, що знає, він і самому собі зізнатися боїться. Міцно стулює губи, й лице його стає непроникне. Тим більше, що Степан так і загорівся весь: невже Ількові щось відоме, чого навіть він не чув? Ілько, гордий своєю таємницею, йде від воріт.

— Та стривай! — кричить навздогін Ясько, що, видно, таки хоче вивідати в нього найважливіше, найсекретніше. Проте Ілько й не думає обернутися.

Хата тітки Ониськи — край села. Поблизу жовтіють глиною та чорніють землею глиняники. Трохи збоку глиняників — старе кладовище — з дерев'яними та залізними хрестами, з гранітними надгробками, мармуровими плитами. Чомусь Ількові найдужче подобаються мармурові плити, то, потрапляючи на кладовище, простоює над ними найдовше. Село їхнє велике, старовинне, різні люди

жили тут у різний час, то на кладовищі поховані поляки, російські солдати, що загинули тут ще в першу світову війну, кілька робітників-євреїв, що в тридцятих роках працювали на їхньому цукровому заводі, і навіть один циган... За кладовищем простеляється горбкувате поле, пооране ярами; кажуть, там колись давно ріс великий дубовий ліс, та коли в селі будували завод, то ліс навіщося вирубали, не зосталось і сліду.

В полі ще більше молочного, різкого світла, ніж у селі, й Ілько щільно примружує очі, щоб не боліли.

Тітка Ониська, видно, загледіла його ще в вікно, бо вже стоїть на порозі й чекає. Тітка доводиться Ільковій матері рідною сестрою (вона поміж них середульша), а мати каже Ількові, що в усіх них однаковісінькі очі, отже, в нього такі, як у тітки Ониськи. І, наблизившись до неї, заглядає в її теплі, гарні, трохи засмучені очі й не може повірити, що в нього такі самі.

— Мати ось передала харчів трохи,— мовить Ілько й простягає тітці невеличкий вузлик.

— Самі сидите надголодь, а людям даєте,— невдоволено каже тітка. Й Ілько відзначає, що такі ж самісінькі нотки бринять у материному голосі.

«Узяла вузлик, а зараз і матері передасть щось, бо така вже в тітці щедра вдача, не може інакше».

— Конопляного сім'я дам тобі,— каже тітка, заходячи в хату. В хаті холодно і, либонь, тітка не скидає з себе латаної кожушанки.

Ілько знає, що відмовитись од конопляного сім'я чи від чогось там — марна річ, бо тітка однаково якщо не в руки встромить, то за пазуху запхне. А тому мовчить. І тільки по кутках роззирається. І панорорує вуха — може, якийсь шерех у сінях почує? Чи по стелі щось загупа?

Тихо-тихо, тільки бринить в Ільковому вусі.

— О, знову риби передала твоя мати,— каже тітка Ониська.— Я ж наче й не їм сушеної... Та не пропаде, дамо раду.

Ілько хитро поглядає на тітку. Мовляв, говоріть-говоріть, тітко Онисько, що не їсте, що нема кому їсти... Так я й повірив, що нема кому, саме на того наскочили.

Тітка Ониська розпитує, як там мати, як її здоров'я, чи нема ніяких вісток од Павла. І лице в неї трохи наче стривожене, й погляд розумний та лукавий. А Ількові

хочеться запитати, чи нема ніяких вісток од дядька Андрія, чоловіка тітки Ониськи, та хлопець наперед знає, що йому відповідь тітка, і тому не перестає подумки дивуватись та вражатись, що вона така потайна, хитра... Так тримається, так поводитьсь, наче він ніколи й не чув тихенької розмови, яку вела тітка з матір'ю, що, мовляв, повернувся Андрій додому, перед світом добився, коли все спить мертвим сном. І, мовляв, не сам повернувся, а привезли його, тяжко пораненого, партизани з того загону, в якому він воював. І, може, не привозили б, може, і далі переховувався б у лісі, та скоро ж має Червона Армія прийти, то їхньому загону наказано відступити від лінії фронту, перебазуватись у глибокий німецький тил. А тепер переховується дядько Андрій, і болить у тітки Ониськи душа за нього щохвили, бо це ж побачити його можуть чужі, а побачить лихе око — от і німцям стане відомо... Так і не розчув тоді Ілько, де переховується дядько Андрій, але здається хлопцеві чомусь, що в хаті, от тільки де — ніяк здогадатись не здатен, тому-то й прислухається та приглядається, бо ж цікаво... А що не видужав і не пішов дядько Андрій із села, що й досі переховується тут — не сумнівається Ілько, бо не вперше присилає його мати з харчами і, мабуть, не востаннє, хоч і в самих, правда, їжі тісі — мов кіт наплакав.

Тітка Ониська насипає йому в вузлик зо дві жмені конопляного сім'я, бо, звісно, і в самої обмаль та й, коли подумати, треба трохи залишити, бо що ж вона дасть, коли він знову завтра чи позавтра навідається? Ількові хочеться посидіти в тітки — може, таки висидить щось, може, пощастить хоч ушівка побачити дядька Андрія (любить його Ілько найбільше, певне, за те, що колись служив дядько Андрій у кавалеристах), але тітка Ониська, либонь, не хоче, щоб він засиджувався в неї, побоюється чогось. Чи не того, що дядько Андрій може кожної хвили навинутись до хати? Та ні, не навинеться, бо остерігається, щоб не побачив хтось лихий; він сюди, мабуть, навідується тільки гупої-гупісінької ночі.

— Коли що, — наказує тітка Ониська, — то ти відразу до мене біжи, бо я побоююся за твою матір. Ну, йди.

Він слухняно йде, але коло воріт неймовірно кортить повернути назад і сказати тітці Онисьці, щоб не боялась його, що йому й так усе відомо, знає все за дядька Андрія, от тільки б хотів побачити його хоч краєчком

ока... Проте переборює своє бажання, бо розуміє, що му- сить тримати язик за зубами, і, йдучи вулицею, поміж високих срібних тополь, сповнюється все більшою гор- дістю, що знає таку важливу таємницю і що цю таємницю нікому не розкриє.

Повитуха лагідно обмацала Віру м'якими очима. Була висока, тілиста, громіздка. Мала повні, навдивовижу рум'яні губи. «Скільки їй? — подумалось Вірі.— Вже ста- ра, хоч і виглядає молодо. Все своє життя не знала чо- ловіків, не породила жодної дитини, з'яте чи не половину людей у нашому селі прийняли її руки. А може, й біль- ше, ніж половину».

Баба Мигалька вислухала, з чим до неї навідались, пообіцяла прийти. Чи бувало коли так, що вона відмови- ла комусь? А, мабуть, не бувало. Цікаво б у неї запита- ти, як народжувалась вона, Віра, і чи баба Мигалька па- м'ятає, як то відбувалося.

— Бабо...— сказала.

Мигалька не дивилась, а наче цідила солодку патоку із жовтуватих зіниць.

— Ну, піду,— мовила Віра, передумавши питати.

На Мигальчиному виду застигла байдужість і усвідом- лення марноти людської суєти.

Ступила Віра на шлях, а тут де не взялися сани. Під- летіли зі свистом, схожим на потьохкування; коні рап- тово спинились, і кім'яхи снігу з-під їхніх копит обсинили дівчину.

— Сідай, підвеземо додому,— сказав Назар Лясота. А що вона завагалась, то скочив на шлях, ухопив її в оберемок і силоміць посадив коло себе на солому.

— Отак-о,— мовив поліцай, що сидів у передку й пра- вив кіньми.

Це був Папас Бурдейний, чоловік років п'ятдесяти, опецькуватий, міцно збитий, з вузьким лобом — волосся, здається, росте над самісінькими бровами. Очі завжди примружені, ховаються у вузьких щілинках, поглядаючи навсібіч і хитро, й підозріливо. Коли прийшли німці, Бур- дейний, вирішивши, що сила їхня непереможна, що вла- да їхня назавжди, подався в поліцаї і, на диво, служив не абияк, а вірою і правдою. Його й раніше недолюблю- вали в селі, бо вдався жорстокий, серце мав камінне, важко було сподіватись од нього на співчуття, а тепер, коли переметнувся до ворогів, то й зовсім зненавиділи,

Ненавиділо його старе й мале, кожне боялося навернутись перед його очі, бо німецький прихвостень навіть коли не чіпав, то дивився так, наче своїм поглядом закидав зашморг на шию.

Віра сиділа в санях, спохмурнівши, і подумки благала долю, щоб якомога менше людей побачило її в такому гурті.

— А чого це ти до баби Мигальки вчащаєш? — підозріливо запитав Назар Лясота. — Чи не приплоду сподівалась?

— А що, не можна до людини заглянути?

— Та можна, ще не заборонено, та тільки так просто до повитухи не ходять... А може, в Христі щось?..

— Та в якої там Христі... — невдоволено пробурчала, шкодуючи, що тепер от їде в поліцейських санях і кожне бачить її.

— Стривай, стривай... хтось мені казав, наче бачив твою Христю з животом. Правда?

— Яка там правда! — сказала грубо, не приховуючи ненависті.

Обізвався Панас Бурдейний:

— Так наче ж нема їй від кого й живіт нагуляти... Павло в бігах, а вона не така, щоб чужого підпустити.

Лясота некліщливо дивився на Віру, ніби зважував щось, ніби прислухався, як у голові визріває думка. І лице його ставало недобре, а кутики вуст хижо так здригалися, наче шкіра на морді в пса, що принохується. Віра сперлась ліктем на солому, хотіла вискочити з сани, проте Лясота вловив той рух і вчасно схопив за руку.

— Сиди, зозулько, попалася, — сказав жартівливо, проте в голосі не чулось веселощів, а пробриніла глибоко прихована погроза.

І знову дивився на неї багатозначно, наче й справді здогадався про віщось.

Проїхали по гатці через став — ліворуч слалось рівне, заметене снігом біле полотно, в кількох місцях білили льодяні надовби, там були ополонки. Праворуч гатки, в звивистих берегах, зарослих вербами, в'юнилось русло річечки. Промайнув старенький млин, і сани, сповільнивши біг, попливли вгору, до церкви, що, з біло-синіми стінами, здавалася легкою і м'яко малювалася у прозорому, морозному повітрі, насиченому молочним сяшням невидного сонця... Звідси, від церкви, з горба, відкривалась

частина їхнього села — та, що лежала за ставом: пизенські будівлі артільного господарства, далі хати, потім клуб, три цегляні будинки, в яких до війни жила заводська адміністрація та робітники, а далі, через шосейку, чорніє парк, огорожений муром, а за парком синіють корпуси цукрового заводу. Завод не працює протягом усієї війни, бо все обладнання в липні сорок першого року було зразу ж вивезено чи не на Урал, і тепер ніхто не знає, що там із ним і чи коли знову стане до ладу їхній завод.

Бурдейний зійшов за церквою — тут жив. Незграбно, ведмідькувато покотився до воріт, і в сутулуватій, зігнутий постаті, в широко розставлених ногах вчувалося щось не людське, тваринне.

Назар Лясота вйокнув на коней, вони потрюхикали, сани легко йшли, наче не по снігу ковзали, а пливли в повітрі.

— А тепер поговоримо без чужих вух,— сказав глухим голосом Лясота і всміхнувся нещиро, одним краєм рота.— Признавайся, чого навідувалась до баби Мигальки... Від кого Христа в тяжі?

Розуміла, що має стримуватись, та не могла.

— Назаре, чи в тобі є щось людське?

— Людське? Питаєш, чи є воно в мене?.. А вже забула, то мушу сказати! Забула, з чим заходив до тебе ранком? Не з людським? Та чи воно тобі потрібне?

— Знайшов час для залицяння!

— Для моєї любові і війна не завада,— відказав, і в голосі пробриніла щира мука. Та Вірі чомусь не стало шкода його, вона й на хвилику не прийнялася співчуттям до Назара.

— Не боюсь, що молода,— казав і відчувалося: не має для нього ваги, молода чи стара — однаково любить.— І не така гарна, як думаєш.

— Яка є, Назаре,— мовила смутно.

— Слухай,— і за лікоть її взяв, наче дуже хотів, аби вона повірила в щирість його слів.— Правду тобі кажу... Я на все здатен, усякими способами домагатимусь тебе... і доможусь.

У ній кипіла ненависть проти нього, та мусила приховувати.

— Нащо я тобі, Назаре... Ти правду казав — скільки є дівчат, що підуть за тебе.

— І дивитись не можу ні в чий бік.

— Не зарікайся,

Він умовк. Наче відчув, що затялась, що не доходять до неї його слова. І гризота сповнила його мозок, заткала думки важкою пеленою. Міцно стискував віжки і, здається, нічого не бачив, не чув... тільки те, як легко торкаються снігу кінські копита і як різкуватим посвистом озиваються полози саней... наче то в голові його посвистувало.

Віра зійшла коло своєї хати, він їй і слова не сказав. Одвернувшись убік, сіпнув віжками, направив коней у бічну вуличку і невдовзі зупинився коло Христиного обійстя.

Бачила, як Лясота намотує віжки на ворину. Вийняв із-під соломи по мішечку, покритав коней. «Чого йому треба від мене? — билось тривожне, коли його тінь майнула під вікнами.— Сестру переслідую, не знає, сердешна, як спекатись його, а тепер і до мене...» Вилізла на піч, укрилась лахманами — нехай бачить, що хвора, то, може, зразу й повіється.

Чула, як рипнув дверима й зупинився в порозі. Не обзивалась. Та зарипіли чоботи — й невдовзі пролунав голос:

— Нездужається, еге ж?

Мусила висунути голову — Лясота стояв посеред хати, високий, глузливо усміхнений, сіре лице його здавалося ще сірішим, ніж завжди, наче його засиділи мухи.

— Чого ж це ви хворі, Христино? — допитувався не без лукавства. Без запросин сів під стіною на ослоні, так щоб можна було її бачити на печі.— Може, ліків потребуєте, то ж, знаєте, я коло німців кручусь, міг би дістати.

Заперечливо похитала головою, відмовляючись од його помочі.

— Горді ви обоє з Віркою,— сказав, і той усміх на його лиці скидався на застиглу гримасу.— Ой, горді... такі, наче годую вас та гордість, наче зодягає.

— А вам, Назаре, аби зиск з усього?

— Ого, дошкульно! Я знаю, Христино, що ви гостра на язик... Оце Вірку бачив у баби Мигальки,— говорив, пильно приглядаючись до її лица.— Зайшов до вас, а ви нездужаєте... І так нездужаєте, Христино, що ніхто в селі й не знає про те... Покрадьки вмієте, за замком...

«От чого приплентав, ірод! Таки вивідав!»

— Хіба од вас сховаєшся, Назаре! — відповіла з мукою.

— Авжеж, від мене трудно сховатися,— в його словах прозвучало вдоволення.— То кого чекаєте, коли не секрет,— хлопця чи дівчинку?

— Кого доля пошле.

— На долю вповаєте,— глузував.— Одного хлопця вже маєте, то, може б, дівчину хотіли, помічницю собі?

— Хіба ж годиться загадувати наперед?

— Загадувати, може, й не годиться, та хто не сподівається та не надіється?.. Жінка ви, Христіно, чесна й справедлива, чоловік ваш десь у світах... Подейкують люди, що в партизанах, та всякого наварнякають, правда? — Й не переставав приглядатись, а вона не відверталась од нього — може, тому, що ненавиділа, проклинала за те, що прийшов до хати й мучить її.— Давно його в селі не було, то що скаже, коли приб'ється і побачить вас із немовлям?

Христіна не відповідала. Лясота позбирав круг очей глузливі зморшки:

— А може, й нічого не скаже, га?

— Може, й не скаже,— повторила слухняно.

— І я знаю, чому не скаже! — зрадів Лясота.— Бо чого ж йому лаятися з вами, Христіно, коли дитя не нагуляне, коли дитя від нього, правда? Чи, може, скажете, нагуляне?

Христіні в голові стояв туман, і кожне слово Лясотине било її, кожного слова боялася.

— Від нього дитя, добре знаю,— зловтішаючись, говорив Назар Лясота.— Навідується він до вас і, мабуть, часто... А чи не чекаєте ви його додому й на родини? Мабуть, чекаєте, бо де це видано, щоб знав про таку оказію — і не прийшов?! Так, Христіно?

— Нічого я не знаю,— відповіла тихо.

— Овва, так і не знаєте... Ну, коли дитя Павлове, то, либонь, правду люди кажуть, що він десь недалечко, в партизанах! От було б добре, якби ми оце влаштували засідку на нього! Він тільки на поріг, щоб подивитись на новонароджену втіху свою, а ми вже тут! Що скажете, Христіно? А можемо й не чекати його, можемо зразу потягнути вас в управу. Бо є за що взяти — за зв'язки з партизанами.

І він злостиво засміявся, радіий, що вона німує від переляку, що не в змозі відповісти.

— Але, Христіно, ви хоч і горда жінка, зате й розумна, правда? То нащо маєте казати, що дитина від Павла?

Кажіть, що від зайди якогось, а від якого — й самі добре не пам'ятаєте,— знущався з неї, відчуваючи насолоду.— То ніхто не посягне ні на вас, ні на дитину вашу.

— Не катуйте мене,— мовила Христина, побоюючись, що зараз не стримається і заплаче.

— А що, розмова начистоту — це катування? Я з вами ще тихо-мирно... А Вірка як зі мною? Ото вже хто знущається! Ваша кров, однаковісінські обидві. Може б, сказали їй, щоб не комизилась, щоб прихильніша була до мене? Чого перебирає залицяльниками? Після війни, думаєте, хтось подивиться на неї? Скільки вже перебило чоловіків, а ще більше переб'є, то хто на неї й погляне? Дівчат ген скільки, не всіх і в Німеччину погнали. Та чи ви не знаєте, що я Вірці поміг, аби її не погнали на чужину разом з усіма? Боявся за неї, зараз боюсь, не дам упасти волосині з її голови, та чи вона цінує те?.. Може б, ви розтолкували їй, га? Та не думайте, що я душолюб якийсь, що виродок... Знаю, що від Павла дитина, та не побіжу казати, чуєте, не побіжу. Але ж і ви не терзайте мене, побалакайте з Віркою, вона послухається вас. Думаєте, боюсь того, що через Вірку породичаюся з Павлом? І зовсім не боюсь. Ми з нею втекли б із села, завіялись так, що ніхто й не знайшов би нас, не було б вам прикрощів за мене, як прийдуть червоні. А Вірку я беріг би, чуєте, як самого себе не бережу.

Говорив лагідно, обличчя подобрішало, світліше стало, не таке землисто-сіре. Либонь, можна було б зрозуміти його, та Христина гнала співчуття, а тому-то й не тямилася того, що чула. Хотіла, аби він швидше пішов. Звісно, тепер їй спокою не буде і, може, доведеться їй утекти до когось із родичів... Де той Ілько ходить, ще вскочить у якусь халепу, ой, лишенько...

— Піду,— звівся Лясота з ослона.— А ви подумайте, що я, може, теж людина, що зі мною теж годилося б полюдськи.

Перевернулася горілиць, бо відчула, що нудить, важко дихати. Давило під самісінські груди, різко так, і їй хотілося заплакати, але не хотіла вона, щоб Лясота бачив її слези та й думав, що вона злякалась, а злякавшись, піддасться, можливо, на його вмовлення та погрози.

Ілько надумав податись додому не прямою дорогою, а коло церкви. Звернув до ставу, йшов попід зав'яні снігом повії та бузину, а як заясніла попереду церковна

баня, він спинився на мить, ніби зачудувався, як то славно підноситься церква на узвишші, мальовничо вписується поміж дерев та хат, і так догори легко, вільно тягнеться, ніби злетіти хоче, ніби силкується й село підняти в небо.

Коло церкви в хатині під червоною бляхою (тут раніше містилась колгоспна контора) тепер розташувалась управа, й Ілько хотів хутенько пропшигнути мимо. Певне, й проскочив би безборонно, якби трохи не притишив ходу та не став приглядатися до тієї юрми, що зібралась коло управи.

Самі чоловіки, жінок не видно. Мабуть, не добровільно сюди походились, бо коло них стояли поліцаї зі зброєю в руках, а також німець — Ілько відразу впізнав його, це був Отто Ляметц, він колись навідувався до тітки Віри, розглядав ткацький верстат, терницю, що зосталась після баби й стояла в темній шопі; найбільше Отто Ляметцу сподобались тоді дві старовинні ікони, що висіли в холодній кімнаті,— на одній іконі було зображено, здається, Миколая Угодника, святого з мудрою покорою в погляді, а на другій іконі, дерев'яній, поточеній шашелем, чорними, якимись невидючими очима дивилась просто перед собою, нічого не бачачи, богоматір... Отто Ляметц хвалив терницю, верстат і, калічачи мову, запитував Ілька, чи той часом не вмів малювати святих...

Тепер Отто Ляметц — невисокий, білявий, добродушний, з ріденькими шовковистими вусиками, що робили його ще молодшим,— стояв коло сільської управи й лозирав на дорогу. Загледівши Ілька, навіть підбадьорливо кивнув йому головою, наче виказував радість, що впізнав, що радий зустрічі.

Ілько вже поминув управу, аж тут із-за старих сосон із високим, посіченим гіллям вийшов поліцай Панас Бурдейний і, вгледівши хлопця, поманив пальцем. Ілько завагався — йти чи не йти, однак зважився і, недовіриливо вступившись у Бурдейного, наблизився до нього. Бурдейний був зодягнений у білий кожух, озутий у биті валянки.

Різко ступив назустріч Ількові, взяв за лікоть і, не кажучи й слова, потягнув до управи. Від Бурдейного пахло тютюном і борщем — видно, щойно пообідав, і хлопець відчув, що від голоду йому засмоктало в животі.

— Ставай до гурту,— буркнув, турнувши Ілька між чоловіків, що зустріли його похмурими, співчутливими

поглядами.— Заступ у руках умієш тримати, здоровий вигнався, то гайда на окопи.

Отто Ляметц підійшов до Ілька, змовницьки підморгнув йому та й убік ступив, зразу ж і забувши про хлопця. Ількові стало тоскно, але ще не лячно; навіть цікаво серед своїх односельців, яких не раз уже ганяли на окопи, а тепер і Ількові випадає йти з ними.

Суплячи вперті брови, розглядався... Були тут переважно люди чи в літах, чи хворі, чи покалічені — саме такі, що не сподівались на те, що їх заберуть, а тому-то, видно, й не помишляли переховуватись. Ілько знав не всіх, бо село їхнє велике, за час війни багато з нього пропало людей, але з'явилися і нові, котрих він чи не бачив давно і встиг забути, чи просто зайти.

Стояв у юрмі Гаврило Якимаха, він доводився Ількові далеким родичем, а яким — хлопець так до пуття й не знав. Був Якимаха підсліпуватий на праве око. Робив раніше Якимаха на заводі, приймав буряки на вагах. Ходив по землі міцно, вичинаючи груди, лице мав горде — усім здавалося, що й на хвильку не забуває пишатися своїм батьком, героєм громадянської війни, завзятим комнезамівцем, якого куркулі зловили вночі посеред ставу й живцем зашхнули в ополонку під кригу, так що не скоро і знайшли його... Коли Ілько вчився в школі, Якимаху двічі запрошували до них у клас, і Гаврило дуже голосно, то притискаючи кулак правої руки до грудей, то викидаючи його рішуче перед собою, розповідав про героїчний час і про свого батька, який в ім'я народного щастя прийняв смерть.

Якимаха, загледівши Ілька, підбадьорливо спробував усміхнутись, проте усмішка не вдалась, а тільки так — щось непевне, жалібно...

Скоро всі рушили під конвоєм; Ілько опинився поряд із учителем їхньої школи, якого спершу навіть не впізнав — був учитель зодягнутий у якесь дрантя, обидва валянки підв'язані мотузками, бо спадали калози. Замотав собі шию яскравим блакитним шарфом, голову втягував у плечі, ніби від того мало йому потеплішати. Хоч учитель вів раніше молодші класи, Ілько знав, що звуть його Савою Григоровичем, що в нього четверо дітей, дружина теж учителька молодших класів, що в Сави Григоровича є старенька мати, і все їхнє сімейство тулиться в невеличкій квартирі в цегляному будиночку, розташо-

ваному коло школи, — там мешкало, крім них, ще дві вчительські родини.

Сава Григорович тримався так, наче ніяковів, що опинився тут, він дивився собі під ноги, уникаючи чужих поглядів, а що Ілько некліпливо втупився в учителя, то їхні очі, нарешті, зустрілись, і вчитель наче аж здригнувся від несподіванки та й, поправляючи блакитний шарф на шиї, запитав невиразним голосом:

— А ти ж куди?

— З вами, — відказав Ілько.

Сава Григорович закліпав повіками, наче його здивувала почута відповідь, і він мусив її обміркувати.

— На окопи?

— Ну, — згодився Ілько. Й скоромовкою почав розповідати, як Бурдейний зловив його за руку, як притягнув до гурту. Вчитель слухав, печально суплячи рідкі брови.

— А мені загадали, щоб прийшов, то я не посмів ослуhatись і прийшов, — нарешті сказав Сава Григорович, видно, подумки картаючи себе за легкодухість.

Вони йшли через село. Подекуди в шибках було видно бліді жіночі обличчя. Діти виходили до воріт, проте далі йти не зважувались. У бічній вулиці Ілько запримітив навіть Степана Яська — той стояв якусь мить, а потім такого дав дбору, наче крізь землю провалився. Й зненацька в Ільковому серці заворушився страх, і морозцем шкребнуло поміж лопаток. Тепер хотів тільки одного: щоб провели юрму через їхній куток, через Видумку, тоді хтось — мати чи Віра — побачили б його...

Й стало йому сиротливо на душі, коли німець, що йшов попереду, звернув праворуч, — до Видумки так і не дістались.

— Осоружний він мені, — в розпачі казала Віра. Страждало все її обличчя, чутливі губи страждали, очі її мучились. І руки не могли заспокоїтися, пальці стискалися в кулаки, — руки Вірині теж страждали. — Бач, прийшов залякувати тебе... І знайшов же годину, ірод! О, знаю, знаю, як тобі важко, що ти не відаєш, на яку ступити... Але що мені діяти?.. Може, втекти з села? Я втекла б із села, от, може, він і заспокоївся б, дав тобі спокій. А якщо не відступиться, якщо дужче розпасіюється? Хіба вгадаєш, як зарадити лиху?.. Ой, Христе, Христе, й навіщо ми народилися під таку хуртечу, навіщо живе-

мо під таку веремію? А жити треба, що б там не було... Йї не тільки нам тяжко. Ой, скільки тих скалічених життів, горенько! Одні з далеких світів не повернуться, а другі, не виходячи з хати, вдома... Осоружний він мені, Христе, ой, який осоружний! Страшно й подумати! Невже наша земля й таких народжує? А народжує, бо де ж вони беруться. Стільки в нашому народі ще чортополоху, бур'яну... своїми руками повиполювала б, повирубувала б, якби на те моя воля була!.. Та послухай, Христе... своєї сім'ї не мала, що таке дитина — не знаю... коли вже пристане з ножем до горла, то, може, обдурю його, чуєш?

— Не смій і думати, Вірко,— жаліла зараз усією душею.

— Не думаю, ні, та людомор він, то чом би й не ошукати? Бо з такими не можна щиро, з такими треба так, як вони з тобою!

— Не занапащуй свою душу, Вірко, навіть думками такими!

— Та ж заради тебе!

— Ні, схаменися, прошу!

Вони повмовкали на мить, і та мить була важка, мов камінь.

— За ці два роки,— зрештою обізвалась Віра,— чи були в нашому селі які весілля? Ніщо не запам'яталось. Бо якщо навіть хто побрався, то нищечком, більше вночі, ніж удень, щоб менше бачило та чуло. Ото зійдеться кілька родичів, поспівали безголосих пісень — та й гайда. По пальцях можна перелічити всі весілля. Та й пари якісь... дивні. Дівчина ще як дівчина, а молодий у неї... Сьогодні сходяться, а завтра він уже мусить тікати, переховуватись, чекати кращих часів, подався, а чи знову прийде?.. Добре тобі, Христе, що маєш Павла...

— Ти ще й заздриш мені?

— Заздрю, бо вірю, що з ним нічого не станеться. Спритний він у тебе, везучий, до всього вдатний, так само — до життя... Я й досі пам'ятаю, як він до тебе свататись приходив, а потім, за два дні до весілля, навідався до нас на вінок, ще покійні тато й мама живі були. Хто в нього був за старшого боярина? Мирон Осадчий, і досі бачу його перед собою... Де він тепер, наш голова сільради? Пішов на фронт, жінка досі жодної звістки від нього не має... Прийшли вони тоді з вінком, поклали його на столі на тарілку й тобі вручають. А ти... пам'ятаєш, яка ти була?

Обличчя в Христини замислене, сумне — не пожвавішало від почутої розповіді, від тих споминів, що постали перед нею.

— А потім, у суботу, позбиралися зранку твої дружки до хати, почали вбирати тебе, розплітати косу, пісень співати, а мені чомусь так стало жалко тебе, що вибігла в сіни, забилася в куток і вголос ридаю. Ледве вспокоїла мати. А чого плакала — не скажу тепер, забулося, та й маленька тоді ще була... Мати заспокоїла мене, а як сама почула пісню... як то?.. «Пливи, пливи, кісонько, за водою, за годину за дві я зараз за тобою...» Як почула вона пісню, то сама вже плаче, аж страшно дивитись на неї...

По її зажуреному обличчю спалахами світла зрідка займались відблиски далекої радості, займались — і гасли. Христині ж не до споминів, прислухалася до чогось у самій собі.

— Я, може, — казала Віра, — все своє життя тільки й думала про те, щоб весілля справити так, як ти. Щоб усе в мене було — і сватання, і старша й молодші дружки, і розплітання коси, і коровай, і музики грали, і пісень щоб співали... ну, все чистісінько... А тепер... хіба тепер час для такого? Та як би люди подивилися, що казали б? Е-е, ні... Та й чи справив би мені Назар таке весілля? Еге, справив би своє, поліцайське, замість музики стріляли б з карабінів... Хай наші придуть, уже недовго зосталося чекати, тоді й весілля будуть, і все. А як на своєму не погуляю, то хоч на чужому, тільки якби все по-людському, якби відкрито, якби радувались. А знаєш, якої співали свахи, коли ввечері прийшли забирати тебе до Павла? То я тобі нагадаю... «Ой попід лужок битая доріженька, тудою пройшов той Павло з боярами...» Славно співали, Христе, й досі у вухах той спів мені... А ти ж яка гарна була! Після того по яких весіллях не ходила, яких молодих не бачила, а такої, як ти, ніде не було. І не здумай, що ти своя, то так здавалося.

Журба в Христиному зорі спалахнула вогником недовіри...

— Мені й призабулося, Вірко, — сказала ніяково.

— А неділішнього ранку розплітали твою косу дружки, вбирали у плаття, вінок на голову клали... — Вмовкла і, почувівши обличчям, замислилась. Видно, знову навинулись їй думки про оту халепу з чужою нелюбою любов'ю, якої не знала, як збутись.

У шибку хтось постукав. Сестри здригнулися водночас і спершу одна на одну зиркнули сполохано, а потім уже у вікно... Степан Ясько, вірний Ільків товариш, поклавши голову в чорній овечій шалчині на загату, щось казав, але що — розчуті не могли. По Яському розчервонілому виду повиступали сніжно-білі плями...

Христина в передчутті чогось недоброго вловила, що закололо їй у бок, приклала долоні до того болю, наче хотіла приголубити його, вмовити, щоб відпустив, — та так і не змогла звестися з лави, запитливо, німо дивилась у вікно.

— Ілька на окопи забрали, — почувла Віра, вийшовши на поріг. — Повели в гурті з дядьками, і вчителя повели, Саву Григоровича... Це ж, мабуть, до лісу погнали їх, там учора й позавчора вже копали, та, видно, мало...

Спинили їх на узліссі; зразу ж кожному видали заступ, показали, де й що копати. Скрізь уже чорніли вивернуті брили, й наче пахло осіннім полем — стомленою за літо землею, схопленою легеньким морозцем. Сніг був походжений, затоптаний. Ген, неподалік, валялося обрубане гілля з дубів, а коло того гілля — і свіжі пні. Видно, дуби були спіяні вчора чи позавчора, вони придалися німцям для окопів.

Випало Ількові рити траншею. З одного боку від нього копірсався в землі Сава Григорович, учитель, а з другого — Яків Підлатайло, робітник із цукрового заводу. На фронт не взяти через якийсь там гандж у грудях, невидимий людському оку, але, мабуть, великий і невиліковний, бо Підлатайло ходив завжди злий, роздратований, ладен був на кожного кинутись, хоч його всі обходили десятою дорогою, побоюючись чіпати.

Далі за Підлатайлом стояв Гаврило Якимаха. Навіть риючи траншею, навіть обома руками стискаючи заступа, тримався вільно, незалежно, і з його зосередженого обличчя не сходив гордий вираз.

Яків Підлатайло повчав Ілька:

— Ну, що ти цюкаєш і цюкаєш по мерзлому... Хоч би вже цюкав, а то... Добився до м'якого — бери й розривай далі, підкопуйся під мерзле, тоді воно легше відвалюватиметься. Чим швидше роботу закінчимо, тим хутчій додому підемо.

— Та ми ж, дядьку, не в колгоспі, а на окопах, — одказував Ілько. — Нема куди квапитись.

— Ти мені поторочи, пуцьверінку! — гнівався Яків Підлатайло.— Позвикали робити, як мокре горить. Чи, може, охота околіти отут? Німці ледарів не люблять, у них із ледарями та симулянтами короткі балачки. Хіба не чув?

— Та чув, аякже,— згоджувався Ілько, однак не поспішав вергати землю, крадькома по боках роззираючись, чи за ним не стежать.

Сава Григорович, покопавши трохи, геть зовсім захекався, тепер стояв, випроставшись, тримався рукою за груди, віддихувався, і по його блідому, хворобливому обличчю розповзалась жовтизна.

— Теж мені робітнички! — тихенько сичав Яків Підлатайло, але так, що його слова мали б долетіти до вчителевих вух.— На себе робити лінуються, на Радянську владу старатися не хотіли, на німецьку теж. Пі, видно, горбатого могила виправить, не інакше.

Його зараз не так злостило, що вони абияк ставляться до роботи, як те, що наглядачі можуть подумати, піби й він симулює, бо ж у спільному гурті, не окремо.

Він бубонів, плювався сердито, й тоді Гаврило Якимаха, що досі зберігав на холодному обличчі гордий та відсутній вираз, не стримався й підійшов до Підлатайла. Не міняючи виразу обличчя, тихо — самими лише губами — проказав:

— Якщо ти, виплодку, не заткнеш пельки, то я сам заткну тобі ось цим,— і він під самісінький піс наставив Підлатайлу свого заступа, і Яків сахнувся, бо гостряком мало по зубах не черкнуло.

Наче нічого й не сталось, Якимаха відійшов убік, скочив у траншею, що тепер сягала йому колін, і взявся обрубувати коріння дуба, котре заважало копати.

Підлатайло аж почорнів із лица, губи блідою синявою вкрилися, мов у мертвяка. Ним аж тіпало, але змовчав, бо знав, який буває страшний у гніві та нещадний у бійці підсліпуватий Гаврило Якимаха, син героя громадянської війни.

Сава Григорович, передихнувши та смутними, певидючими очима поглянувши на сучітку, причини якої тактиці й не втямив, хоч і силкувався, насупив жовтаве, зморшкувате чоло й знову зігнувся над заступом, намагаючись устроїти його в землю... А Ілько не в змозі був приховати усмішку, що з'явилась на устах: радий був, що прицикнули язика Підлатайлу, тепер німує, та чи довго? Якова Підлатайла ніколи в їхньому селі не лю-

били — за злозязичість, за в'їдливість, за дику жорстокість, якою світився його погляд і яка вгадувалась у кожному русі його тіла. Він і досі ходив нежонатий — дівчата з ним не хотіли танцювати ні в заводському клубі, ні просто на вулиці, і не було жодної, котру йому пощастило б провести додому більше, ніж один раз. Усі хлопчачки побоювалися Підлатайла, бо міг ударити ні за що ні про що, — тільки за те, що ти в цю мить просто підвернувся йому під руку. Якось Ількові теж перепало — дали хлопці велосипеда, щоб проїхався (може, вдруге чи втретє в житті), а назустріч трапився Яків Підлатайло, не захотів зминутися, хоч бачив, як в Ілька колеса ходором ходять, а коли хлопець під'їхав до нього ближче, то так пхнув його разом із велосипедом у кропиву, що все тіло було мов попечене... Ілько й досі того не забув, не простив, та чи Підлатайло пам'ятає, чи йому не однаково? Здається, всі для нього тільки й існують, щоб він ненавидів їх та капості їм усякі творив.

Працюючи, Ілько розглядався по боках. Попереду, за рідкими деревами, лежав шлях, що вів до сусіднього села, до Овечачого, а звідти — ще далі, через поле до вузькоколійки, де, казали, пролягає лінія фронту. По дорозі, ревучи, проїжджали важкі німецькі грузовики, вони сунули на Овечаче, і звідти теж ішли, тільки, здається, порожні. Ілько пригадав Яськову розповідь, що нібито недавно під Самгородком наші літаки розбомбили велику німецьку колону, було там понівечено чимало й танкеток, і гармат, — і хлопець, примружившись, подивився в небо, що, заткане сірими вовняними хмарами, проціджувало донизу розсіяне, дражливе молочне світло.

Копавши землю, думав, що по цій траншеї німці перебігатимуть від одного бліндажа до другого, і в хлопця мимоволі опускались руки, й заступ, здається, ось-ось випаде... І повело ж його додому мимо управи!.. Зараз усе було ненависне — і траншея, яку вони рили, і поліцаї, що крутилися поруч, і навіть спокійний, лагідний німець Отто Лямецц, котрий присів на свіжому дубовому пні, щось думав, і по його лагідному обличчю раз у раз ковзав задумливий усміх.

Нараз усі наче пожвавішали, наче ожили, позбувшись моторошного сну... З узбіччя шосейки просто в глибокий рів пірнув вище колін якийсь чоловік, а коли він підвів голову і, шкочаючись, вибрався з рову, Ілько впізнав Юза.

Їх усіх пригнали сюди, а Юз прийшов добровільно! Мав безтурботний, наївний вигляд, навіть, здається, щасливий. Так, наче нема ніякої війни, так, наче дядьки позбиралися на якусь колгоспну роботу, а Юз навідався до них, як ото навідувався, здається, давно-давно чи то до молотарки під час жнив, чи на толоку до когось із односельців. Адже такі оказії ніколи без нього не обходилися — Юз хоч і не вмів працювати, бо не розумів смислу жодної роботи, зате від нього можна було чекати будь-якої несподіванки, жарту розумного чи дурного, несосвітнього слова, якого людині зі здоровим глуздом ніколи не придумати.

Юз широко всміхався, сяючи розпашілим, щасливим обличчям, поблискуючи некліпливими очима, що світилися прямим та відважним поглядом, і наближався до своїх односельців. Трохи не дійшовши до Сави Григоровича, що стурбовано — а то й оторопіло! — стежив за ним, Юз зупинився. Поводився так, наче нікого не бачить, а зупинився лише для того, щоб поглянути поміж верхівок високих дубів у небо. Й Ілько подумав, що сьогодні, навідавшись до їхньої хати, Юз так само закочував очі, дивлячись у стелю, і що тоді в їхній ясній дитячій блакиті так само тремтів чи то страх, чи очікування.

Глянув перед собою — і раптом зареготав. Ніхто не сподівався від нього на регіт, бо немов поприщулювались. А Яків Підлатайло стояв рішучий, злий і, здається, ось-ось кинеться на Юза з лопатою. Може, і кинувся б, якби поряд не стовбичив Якімаха, і хоч підсліпуватий був, зате добре бачив і Юза, і його, Підлатайла...

Всі повеселішали, знову на коротку мить стали самі собою. Поява Юза немов перенесла їх у минуле, коли він так само з'являвся, щоб посмішити, й не одному чоловікові зараз здалося, що вони вільні, як і колись, що нема коло них конвою...

Панас Бурдейний, ступаючи натруджено, діловито, підійшов до Юза, шарпнув різко за рукав — іди, мовляв, звідси. Юз нічого не втямив, бо хоч і заточився, мало не впавши, та нікуди від гурту не поспішив.

— То ти помагаш їм симулювати! — скрикнув приглушено Бурдейний і, коротко замахнувшись, ударив Юза прикладом карабіна в груди. Юз упав, мов підкошений, і, відітхнувши, почав карачкувато зводитись.

Зводився важко, весь час не спускаючи погляду з Панааса Бурдейного. Спершу розігнув одне коліно, далі дру-

ге... Ількові подумалось, що ось зараз, випроставшись, Юз щодуху чкурне звідси, проте помилився. Звівшись, Юз знову глибоко відітхнув і, дивлячись перед собою, не бачив, либонь, ні лісу, ні дядьків, ні Панаса Бурдейного. Розгубленість і розпач жили на його обличчі, й Ількові здалося, що в цю мить Юз замислився над чимось важко, трудно.

Бурдейний хотів ще раз ударити Юза, та Отто Ляметц, що надійшов до них, автоматом одвів убік Панасову руку і якийсь час цікаво розглядав Юза. Розглядав так, наче намагався силою свого розуму проникнути в чужу нездорову свідомість, утямити, в чому вона хвора. А Юз, у свою чергу, так само пильно розглядав замисленого, ледь-ледь іронічного Отто Ляметца, він теж, либонь, хотів зрозуміти хід думок у німецькій голові.

Так вони стояли, дивлячись один на одного, і чоловіки почали мимоволі всміхатися, наче сподівалися побачити щось дуже веселе.

Тоді Отто Ляметц одійшов на кілька кроків назад, підніс автомата на рівень грудей і вистрелив. Усі подумали, що він цілився в Юза, і спершу здивувались: а чому той не падає? Та Юз не міг упасти, бо Отто Ляметц вистрелив у нього над головою, щоб тільки налякати, щоб подивитись, як поводитиметься цей психічно невірноважений слов'янин. В Отто Ляметца була добра душа, він і в гадці не мав заподіяти йому смерть.

Панас Бурдейний гідно оцінив жарт Отто Ляметца, і його тонкі губи затремтіли в хижій, вовчій усмішці.

— Сволочі...— зовсім тихо проказав сплотивилий Гаврило Якимаха, але Ілько однаково почув і тільки тепер помітив, що руки в нього тремтять.

Юз нарешті зрозумів, чого від нього хочуть, і, неквапно обернувшись, подався назад до шосейки. Йшов по своїх слідах, навіть у рів поліз там, де й перед цим.

— До роботи! — скомандував Панас Бурдейний.

Сава Григорович поспішливо, наче було мовлено саме йому, зігнувся над заступом, стремляв його в мерзлий ґрунт, а заступ не хотів лізти, і вчитель стомлено, часто дихав.

Отто Ляметц, спокійний, добродушно всміхаючись, одійшов до дубового пенька, всівся. Ілько облизав пересохлі губи, відвів погляд від Отто Ляметца й побачив, що узбіччям шосейки, ген-ген за дубами, миготить чиясь жіноча постать, дуже знайома. Скоро Ілько впізнав тітку

Віру — й чим ближче вона підходила, тим більше стискувалось його серце в лихому передчутті, йому хотілося крикнути, щоб не йшла, щоб зупинилася, та подих переходило, і хлопець не міг навіть язиком ворухнути...

Найгірше, мабуть, почувався Сава Григорович. Він завше почувався зле — і в школі, і вдома. Все своє життя він остерігався чогось — чи простудитися, чи зайве з'їсти, боявся сказати необережне слово, щоб не образити людину. Мусив остерігатися, бо мав кепське здоров'я: щоранку так боліло в попереку, що довго кречав, перш ніж звестися; серце давно стало ненадійне, лікарі заспокоювали, мовляв, невроз, проте вчитель підозрював, що в нього порок; його завжди переслідували найрізноманітніші алергії, і Сава Григорович мусив боятися протягів, одчинених кватирок, вогкої погоди, боявся, коли під час ранкового вмивання краплина води падала на босу ногу — після цього миттєво могла напасти нежить; він не тільки побоювався сказати будь-кому необачне слово, а й так само остерігався почути від когось, бо тоді починалися переживання, він хвилювався, ставав дражливий, у скронях дедалі голосніше гупала кров...

А тому-то мусив замикатися, не тільки від світу, а й від самого себе. Дружина, Ніна Артемівна, мала м'яку вдачу, вона в усьому розуміла свого чоловіка, так само й діти ставились до нього, і Сава Григорович був вдячний ласкавій до нього долі, що має таку сім'ю, що хоч дома може дати відпочинок своїй голові. Він, звичайно, вважав, що в нього крута вдача, що він нестерпний у поводженні з людьми; в будь-яких непорозуміннях, що виникали за його участі, звинувачував тільки себе, усіх інших спечальників, опонентів чи супротивників намагався зрозуміти, виправдати й простити. Маючи внутрішню потребу виправдувати й прощати всіх, Сава Григорович, однак, вважав це за свою слабкість, за хворобу, яку прирівнював до всіх інших хвороб свого організму, й від цього йому ставало не легше, а ще, можливо, важче.

Сьогодні котрийсь із поліцаїв, випадково побачивши Саву Григоровича в дворі вчительського будиночка, загадав йому прийти до управи, де збиратимуться на окопи. Дружина просила Саву Григоровича не йти — всі, мовляв, знають, яке в тебе здоров'я, але він не посмів ослуhatись... Інших приводили до управи під конвоєм, і коли Сава Григорович прийшов сам і став до гурту, то всі подивилися на нього, як на чудну хвору людину,

неповна розуму. І вчитель увесь час відчував трохи на-смішкувате ставлення до себе, він навіть намірявся ви-йти з гурту й податися додому, та так-таки й не осмі-лився.

Чи не найважче йому стало тоді, коли до чоловічої юрми прилучили учня їхньої школи Ілька Шулика. Сава Григорович почувався так, наче сам був винуватий у тій несправедливості, що коїлась перед ним, і він уникав зустрітись поглядом з Ільком, якого мав за щирю й пря-му в своїй відвертості натуру. Можливо, вчителеві трохи полегшало тоді, коли вже рушили, коли вони опинилися поруч, і він мусив обізватися, щоб, може, підбадьорити хлопця, підтримати його в непевну хвилину. Адже в шко-лі він завжди навчав дітей справедливості, добра, вима-гав, щоб вони жили за високими принципами взаємодо-помоги, безкорисливості, дбали б про виховання в самих собі поняття честі... Але тут, у похмурій юрмі, яку гнали на риття німецьких окопів, усі гарні слова видалися Саві Григоровичу просто словами та й годі, і він посоромився мовити їх уголос.

І вже в лісі, на траншеї, в голові дозріла й не давала спокою одна фраза, нав'язлива, невідворотна: «Ну, га-разд, я тут, усі інші тут, але в чому завинив малий Іль-ко Шулик?»

Наче в маренні, спостерігав учитель за сценою, що ро-зігралася, коли в ліс добився Юз. А коли пролунали по-стріли, він увесь обм'як, і йому стало млосно, наче стрі-ляли в нього самого, і зараз він на власні очі побачить свою смерть. Потім, як і більшість, він дивувався, чому Юз не падає, чому стоїть і чому на обличчі й далі зали-шається безтурботний вираз, а не вкривається воно смер-тельною блідістю і в погляді не жахтить переляк.

Страждав од безсилля, од приниження своєї гідності, від того, що все так гостро сприймає, ніби він повинен би захистити не тільки себе самого, а й усіх оцих людей, оборонити їх, визволити... Заступ не ліз у мерзлий лісо-вий ґрунт, учитель відчував, як у грудях йому спирає віддих, а лице стало тепле-тепле, наче йому раптово в обличчя хлюпнули гарячою водою.

Не тямлячи, що з ним відбувається, Сава Григорович осів у траншею, викопану по коліна, і, опинившись на м'якій, холодній землі, відчув полегшення, немов позбув-ся всіх своїх гризот і докорів сумління.

Вчитель упав саме тоді, коли до них підходила Віра. Він, спершись підборіддям на трав'янисту грудку, пильно дивився, як вона йде, різкувато змахуючи руками, наче помагаючи собі при ході, а вона теж дивилася на зблідлого вчителя, бо ніяк не могла зрозуміти, чому це він безвольно звалився в яму, ніби злякався саме її появи.

Ілько перший кинувся до вчителя, зляканий і вражений несподіванкою, заглядав у його знерухомілі, з повільним поглядом, очі, шукаючи в них відповіді на свій страх і збентеженість. Вчитель якусь мить сидів, дихаючи швидко й неглибоко, потім по обличчю промайнув рішучий вираз, ніби Сава Григорович наказував собі звестись. Віра, підійшовши впритул, подала йому руку, Ілько теж силкувався допомогти, й учитель таки, страждаючи від кво-лості та безпорадності, звівся на неслухняні, тремтячі ноги. Віра, дивлячись на нього, пройнялася раптовою жалістю до вчителя, співчуттям, і ті її жалі зразу ж перекинулись на Ілька, що стояв поряд розгублений і якийсь наче винуватий. «Гроди! — хотілося їй крикнути німцям і поліцаям, чиї постаті виділилися неподалік. — І навіщо ви з людей знущаетесь!»

Облишивши Саву Григоровича, що вже начеб оговтався, ступила до Ілька, поривчасто — вкладаючи в той рух усю свою ніжність — обняла його, пригорнула.

— Ходімо звідси, чуєш, ходімо, — говорила пристрасно, з болем. Так, наче не розуміла, що не від Ілька залежало — бути йому тут чи йти додому.

— Поробить трохи й додому подається, — сказав Бурдейний, підійшовши. Якби це була не Віра, коло якої упадав Лясота, то він, може, по-іншому повівся б із нею... Ллявся на дівчину його каламутний зір, у якому зеленкуватими іскрами мерехтіла чи то байдужість, чи жорстокість.

— Я з усіма, — мовив Ілько. Скопив очі вбік і побачив, що Отто Ляметц, одійшовши ген-ген поміж дубів, задер голову й дивиться на важкі, засніжені верхівки, ніби випукує там білку чи прислухається до співу пташки.

— Ви б хоч недужу людину відпустили додому, — зле сказала Віра й кивнула на Саву Григоровича, що з тупуватим оторошінням розглядав заступ, яким іще недавно копав землю.

— Оклигає — й знов стане до роботи, він жилавий, — без тіні усмішки проказав Бурдейний.

— Жилавий...— самими губами повторила Віра, і їй морозно стало від тієї жорстокості.

— А тебе прошу по-доброму: йди звідси, тут воєнний об'єкт, заборонено вештатись.

Ілько дивився на неї благально, й важко було втямити: хоче, щоб пішла хутчій, чи, навпаки, побоюється зостатися без неї... Надумала-таки піти, бо ж Христину треба заспокоїти, що, мовляв, з Ільком не сталося нічого і — змилюється доля — не станеться.

Сава Григорович дивився, як вона віддаляється, і в його стуманеній, зболілій голові важко народжувалась думка: це ж і він так само може піти! Його верне від цієї роботи, його на бльови тягне, він відчуває, що поступово конає, ось ще раз упаде й не зведеться... Годі з нього, він не в змозі припинюватись, і тим самим — припинювати все своє минуле життя, вчителювання, ті принципи, які він сповідав і яких щиро навчав своїх учнів... Усе в ньому протестувало, противилося, бунтувало, застилаючи його свідомість неясним мевом, і Сава Григорович, не тямлячись, до кінця не усвідомлюючи можливих наслідків свого вчинку, кинув у сніг заступа, якого тримав у руках, і, піднісши вище важку, ніби чужу, голову, намагаючись усміхнутись незалежно, гордо (насправді ж, квола, болісна усмішка скривила його одерев'янілі губи), пішов геть від траншеї. Йшов, ні на кого не дивлячись і нікого не бачачи, ступав, наче перемагав не тільки силу землі, що не пускала, а й невидимий опір повітря, що стояло йому перепоною.

Якова Підлатайла випростало й поставило кілком. Його вузьке, якесь замшіле обличчя, напружуючись, усе більше і більше спотворювалося, злішало і, здавалося, цей вираз так назавжди й задубіє на ньому.

— Стій! — крикнув Панас Бурдейний і озирнувся довкола, шукаючи поглядом когось із німців, щоб прийшли йому на поміч, бо в цю мить він розгубився, не відаючи, що має чинити.

Учитель, мабуть, не почув — ішов, не обертаючись, зараз рівно тримав спину, яку завжди мав зсутулену. Всі дивилися йому вслід — хто співчутливо, хто здивовано... Панас Бурдейний рішуче підніс карабіна, але Отто Ляметц, що надійшов із лісу впритул до поліцая, щось сказав йому різко, і Бурдейний слухняно опустил зброю.

Учитель уже ступив у рів, поборсався там якусь хвилину в свігу, далі вибрався на узбіччя шосейки, по якій у цей

час промчав зв'язковий мотоцикліст, і, не обертаючись, рівно тримаючи голову, подався до села... Тепло розіллялося в Ількових грудях, йому на мить навіть зір затьмарило від радості, що вчитель не побоявся піти з окопів, і ніхто не посмів заповідати йому лиха. Поглянув на Якова Підлатайла — в нього все ще не пропав із обличчя пришелепкуватий, недобрый вираз. Подивився на Гаврила Якимаха — той, випнувши груди, ядуче всміхався, радіючи, що німці та їхні посіпаки зазнали поразки.

Отто Ляметц щось наказав Бурдейному, і поліцай, метляючи розстібнутими полами овечого кожуха, подався слідом за вчителем...

«Ну, гаспиди, ви ще визнаєте, хто такий Гаврило Якимаха!»

Так щодня думав Якимаха з того часу, як німці увійшли в село. В перший день війни він у військкоматі просився в армію, але його не взяли, бо зле бачив на праве око. «Та тебе заколють у першій штиковій атаці,— похмуро говорив кістлявий, з ногами-пожицями, військком.— З правого ж боку!» Якимаха посилався на героїські заслуги свого батька, учасника громадянської війни, згадував про смерть, якої той зазнав од рук класових ворогів, говорив про свою страшну ненависть до фашистів, але військкома все це не пройняло, він, зрештою, сказав, що й на мирному, трудовому фронті можна воювати з ворогами. Той «мирний, трудовий фронт», про який було сказано так само похмуро, стомлено, доконав Якимаха остаточно, йому як заціпило, й він, відчуваючи, що нанесено образу, яка супроводжуватиме його завжди, виїшов із непривітного кабінету військкома.

Сподівався, що вдасться потрапити до партизанів, про яких швидко поширилися чутки, та за всю окупацію він так-таки й не зумів знайти до них стежку, а до нього вони чомусь не звернулися по допомогу. Якимаха бачив, що скоро прийдуть наші, закінчиться війна, а він так і не спромігся на подвиг, якого від нього вимагало не тільки власне самолюбство й ненависть до ворогів, а й пам'ять про батька, про якого знали далеко за межами села.

Ну, гаспиди, ви ще визнаєте, хто такий Гаврило Якимаха!

Головне — витримка. Так він сам себе переконував. Головне — дочекатися свого часу, який неминуче настане, тільки треба зуміти скористатися потрібною нагодою.

Головне — не розмінюватись на дрібниці, яких ніхто не помітить, не оцінить. Смысл його прагнень, смысл ненависті — у великому подвигу, який обезсмертить його ім'я, піднесе на один рівень із батьковим.

Це було прекрасне жадання подвигу, яке звеличувало Якимаха у власних очах, надавало його внутрішньому життю пристрасті, змісту, і Якимаха іноді почувався так, наче подвиг уже звершено і всі мають про те знати, тільки чомусь не знають і не виявляють перед ним свого захоплення.

Нічого ганебнішого для нього не було, як риття німецьких окопів, але він мусив те робити, мусив, щоб вижити, в ім'я своєї майбутньої величі. Сьогодні він не стримався, зчепився з Підлатайлом, котрий ладеп п'яти обціловувати ворогам, і той злякався, вмовк, заціпило йому, та Гаврило Якимаха згодом картав себе за слабкодухість: адже поклав собі не розмінюватись на дрібниці, за які, може, доведеться загинути, поклав берегти своє життя в ім'я неминучого, скорого героїчного подвигу.

Він зібрав усю свою витримку, коли стріляли над Юзом... І тільки миттєве світло захоплення осяяло його розум, коли вчитель, хворий, змучений, напівживий, людина, від якої zostалися самі моці, людина, що вже мало й схожа на людину, — коли вчитель, нікому не сказавши й слова, пішов із окопів, гордий, вільний, і ніхто не посмів прощити його кволе тіло чергою з автомата. Якимаха подумав — а чи не податися слідом за вчителем і собі, та зразу ж і відкинув це нерозумне бажання, бо, по-перше, він тут був би чийось послідовником, а, по-друге, це все-таки дрібниця, яку до героїчного подвигу ніщо не піднесло б навіть тоді, якби його вбили на місці. І Якимаха, зціпивши зуби, наказав собі залишитись на місці, чекати слухного часу.

Коли на окопи прийшла Віра Шулик, він двічі чи тричі подивився в її бік. Він любив її, але ніхто не знав про те. Ніколи не відчував потягу до дівчат, вони йому не снилися, думки про них не забивали голови. Та в перший тиждень окупації якось стрів її коло млина, йшла боса, заплакана, губи запеклись од невідомого йому болю — і Якимаха вразив її безпорадний вигляд, а згодом спогад про її горе пронизав його жалістю... Можливо, саме з того спогаду про її горе, саме з мимовільної жалості й зародилося його почуття? Він того не відав, та тільки все частіше думав про неї, шукав випадкових зустрічей, щоб

побачити її смагляве, з одвічною журливою м'якістю в очах, обличчя, що ставало йому все дорожче, наче Якимасі наслали, наче наворожили... А може, Віра подобалася за те, що була сестрою Христини, яку тримав Павло, котрий доводився батькові другом, побратимом (вони разом проводили колективізацію в селі) і про якого чи не кожен в селі знало, що він партизанить... Якимаха ніколи не говорив Вірі про своє почуття, все відкладав на майбутнє, вважаючи, що любов — це теж дрібниці порівняно з його намірами на великий подвиг, і він заганяв свою любов десь у глухі кутки душі, хай би там капарила до пори, до часу...

Й чим ближче надходив фронт, тим більше Якимаха відчував якусь провину, й дедалі ця провина зростала: що от стільки просидів в окупації, марно очікуючи нагоди, що не вбив жодного ворога, що ні гранату ні в кого не кинув, ні міну не підклав.

І коли вчитель, відчайдушний, незламний, таки осмілювався піти з окопів, Якимаха на якусь хвилю навіть позаздрив йому, та зразу ж і виправдання знайшов самому собі: коли вже він зріжеться з німцями, чи з поліцаями, чи з ким там іще, то таки не один розпрощається з білим світом!

Сава Григорович ніс у грудях огонь, і той огонь розгорявся все дужче, тепло розтікалося по жилах, од нього ставало гаряче думкам. Забув про всі свої хвороби й немочі, забув, що є на світі страх, що, може, дехто з людей тільки для того й народжується, щоб завжди тремтіти за своє життя і вмерти, так і не побачивши смислу ні в своєму бутті, ні в своєму небутті. Приплив душевних сил зміцнив його сили тілесні, й тепер, ідучи до села, почувався здоровим і дужим. І все, що бачив довкола, сприймав бадьоро, радісно: і тихий дубовий ліс з одного боку шосейки, і смутне біле поле, що слалось в молочний морок дня, і похнюплені хати на околиці здавались йому не такими похнюпленими, а в їхніх, обкладених картоплинними загатами, вікнах він бачив примружену багатозначну думку, поки що глибоко приховану. Надсадно ревучи, його обігнав важкий військовий грузовик, Саву Григоровича обдало синім чадом, сніговими кім'яками, проте він не відступив далі на узбіччя, бо вже не міг дозволити собі ні боятися, ні тремтіти.

Вступив у село, з якогось погрібника при дорозі запахло спертим духом сонної, глибокої землі, м'ясно війнуло їй наче зотлілим чи надгнилим теплом,— і Сава Григоровичу на мить стало від того духу лагідно, й він відчув, що безпричинно розчулюється... Якийсь дітлах, стоячи коло облітої замерзлою водою криниці, голосно привітався (крикнув оддалік і з настороженою втіхою очікував на відповідь), і вчитель теж привітався, ще більше розчулюючись, бо це міг бути його учень, якого він зараз просто не впізнав.

Та щось непокоїло вчителя, муляло — й він таки змушений був оглянутись... Обернувшись, закріпив за собою поліцай Панаса Бурдейного, що ступав важкувато, дивився десь наче вбік, на городи, але вчитель зрозумів, що той супроводжує саме його, що його так просто не відпустили з окопів. Це ні здивувало, ні занепокоїло, він дочекався, коли поліцай підійде ближче. Той наблизився, і від усієї його крутоплечої постаті на вчителя війнуло ворожістю, сліпою, впертою силою. Бурдейний спинився з таким виразом на грубому обличчі, ніби несподівано наткнувся на перешкоду, якої й не повинно бути на його дорозі, буряково-червоним кулаком витер на бровах білі крапельки, якими взялось там дихання, і сказав:

— Ну, ходімо чи що.

Голос вихопився з грудей глухо, немов то озвалось у комині жаским посвистом негоди.

— Йдіть,— відповів Сава Григорович і навіть убік подався, ніби вступаючи дорогу.

— Та ви що? — скам'яніли, затвердли риси обличчя, і рот у Панаса Бурдейного напіврозтулився.

Вчитель мовчав, і на його щоках синюватою, хворобливою барвою тонко зацвітала образа...

— Ну...— і Бурдейний бикувато нагнув голову, наче збирався буцнутись. Увесь його вид ще більше потупішав од гніву.

— Та чого я маю йти з вами! — скрикнув Сава Григорович, і в голосі його забриніла мука. Недавній піднесений настрій пропав, і відчуття безвиході й приреченості почало сковувати його тіло.

Бурдейний виставив перед собою приклад карабіна, ніби вагаючись якусь мить, а потім пхнув учителя в живіт, і Сава Григорович, заточуючись, відступив назад, і лице його вкривалося блідістю, вуха порожевіли...

Тепер вони йшли — вчитель попереду, а Бурдейний трохи ззаду. Йшли, наче вже подолали далеку дорогу, вговорились і, переповівши одне одному все, не зблизились, а почужіли.

Сава Григорович, не відаючи, куди його ведуть і що збираються з ним робити, спромігся спитати:

— Куди ми йдемо? Що вам од мене треба?

Бурдейний, що завжди тримав язика за сімома замками, ніби тільки й чекав на запитання. Забулькав словами, наче камінці кидав у воду:

— То, щитаєте, можна бойкотувати накази німецької влади? Влада на те й влада, щоб її слухатись. Годилося б пристрелити вас ще на окопах, та подякуйте Ляметцу... Не захотів, аби всі бачили вашу смерть... Наче не однаково, де вам здохнути. Бач!..— вигукнув вражений і ненависний.— Захотів — і пішов! Учителю! А якщо всі так? А якщо всі так, я вас питаю!.. В управі є погріб для таких, посидьте трохи, охолоньте, а потім побачите. Не тільки бойкот згадають, а й ваше червоне минуле... Де ваші брати? В червоних? І за братів перепаде, за все... Думалось сидіти тихо, дождатися совітів, еге? Не виїде!.. У душі глузували з Панаса Бурдейного — авжеж, пішов до німців, а вони й не протрималися довго... Нічого... Німці протримаються чи ні, а ви таки ні, не я Панасом Бурдейним буду, коли на ваше поверне... Вам хочеться жити? І, мабуть, так, щоб ніхто на мозолі не наступав? І щоб усе ваше згори було?.. Бачте, виходить, що коли ваше згори, тоді моє знизу, еге? То не такий я дурень, щоб дати комусь сісти собі на спину. Таке моє слово — чули? Й ніколи воно інше не було. Я сам хочу бути на чужій спині, та ще й поганяти. Чи вітер в один бік дме, чи в другий... Гадаєте, мені вже капут, бо скоро совіти прийдуть? А дзуськи! У Панаса ще є голова на в'язах, а в голові трохи олії, я ніколи не пропаду!

Глузливий посміх кривив учителеві губи, і Бурдейний, ненавидячи ту безмовну, але видиму зверхність, мовив:

— Та тільки ви вже того не побачите ніколи, я вас постараюся запроторити на той світ.

І Сава Григорович, відчувши свою вищість, розуміючи, що його бояться — не тільки в майбутньому бояться, а й зараз ось, цієї хвили — знову розвиднівся душею, і стало його мислям широко, так просторо, ніби вони вивільнились із його кволого тіла й посіли весь видимий простір зими. Він ішов і вже не чув, що говорив Бурдейний, він

цілком віддався тому солодкому відчуттю своєї волі, незалежності, віддався відчуттю щастя бути людиною, перед якою розкрились вищі, справдешні цінності життя. І він знав, що зараз вони втілюються для нього саме в цій сміливості духу, не обтяженого страхом смерті, в незалежності почуттів, на які ніхто йому не накіне кайданів, і він тим більше сам, добровільно, не закує їх у ланцюги.

— Ви куди? — голосно скрикнув Бурдейний, коли вчитель, замість іти прямо, звернув ліворуч.

Сава Григорович напівобернувся, і всміхаючись доброю, мудрою посмішкою, наче мав перед собою не Бурдейного, а клас учнів, одказав:

— Своєю дорогою, додому.

— Я тобі покажу свою дорогу, сволоч,— переходячи на сичання, видихнув поліцай і, знімаючи з плеча карабін, підступив до вчителя.— Ти в мене, сволоч, затамиш свою дорогу!

І тоді Сава Григорович, високий та незграбний, миттєво змінившись на обличчі, подався вперед, невміло ліктем стусонув Бурдейного в обличчя. Той утримався на ногах, ошкірившись од несподіванки. Вчитель спробував вихопити в Бурдейного карабіна, але той плечем різко одштовхнув його, вчитель заточився, торкнувшись коліньми снігу, і хотів звестися. Та Бурдейний зразу ж і вистрелив. Сава Григорович таки підвівся, поранений — одна куля влучила в плече, а друга в груди — і він ще не міг повірити, що в нього оце стріляли, що, можливо, навіть убили, тільки він того не пам'ять, бо не привчений до фізичного відчуття смерті... Не встиг додумати до кінця цієї думки, що зараз давалася йому просто й легко, як щось неймовірно важке, гостро й різко шарпнувши, навалилося на груди, і він упав під тим тягарем, і відчуття нездоланної ваги було останнє, що встигло відбитись у його мозку.

Баба Мигалька йшла городами, завулками, поза хлівами та поза хатами, вибирала собі дорогу через ярк, коли траплявся їй ярк, або через глиницько. Ото могла всеньке село пройти — й мало хто бачив її, чи й зовсім ніхто не бачив. Найліпше, звісно, було їй весною і влітку, коли все зеленіло, серед буйного зела — воно надійно ховало її. І восени, коли ходила примарною тінню по падолисту. Взимку ж вона, щоб не так впадати в очі, ніколи не зодягалась у темне, а навпаки, в стареньке, по-

ношене, бліде, вицвіле, невизразне, й тоді вона, тиха та негомінка, з тихим поглядом, з тихими добрими руками наче здавалася духом самої зими, що раптом надумала прибрати подобизни баби Мигальки.

Отож, ішла баба Мигалька ледь помітними протоптами поза городами, поза кущами, дивилася тихо на зимове причасне село, а як опинилась побіля старої бомбової вирви, в якій полюбили бавитись напровесні малі діти, то спинилася, приглядаючись — щось лежало на снігу, наче клумак, а може, й п'япа людина. Хотілося вбік повернути, щоб і далі думалось, наче то клумак, спокійніше було б на душі, та все ж таки вперед пішла. І навіть двох кроків не ступила, а вже зрозуміла, що людина...

Баба Мигалька, ворущачи губами, перехрестилася і підійшла ближче... Впізнавши вчителя, знову перехрестилася. Вчитель лежав долілиць, незграбно підім'явши під себе обидві руки, блакитний шарф розв'язався, яскраво горів на білому насті, й коло блакитного того саява мерехтіли сліди крові, яку всмоктав сніг. Баба Мигалька зрозуміла — вчителя вбито. Озирнулася довкола, наче сподівалася побачити смерть, що дочекалась тут учителя, а тепер от не обмине і її.

Було безлюдно, біля найближчих хат не виднілось ні душі. Мигальці подумалося, що, мабуть, хтось уже бачив мертвого вчителя, не вона перша, бо тут хоч глухувате місце, та від дороги недалеко. Знову перехрестилася, усе ще вирішуючи, що їй далі чинити. Хрестячись, завважила, що ген-ген, через городи хтось іде й наче саночки за собою тягне. Побачивши живу людину, баба Мигалька найбільше побоювалася, щоб не пройшли мимо, щоб вона не залишилася тут сама...

З санками йшла жінка. Поспішала, та ноги грузли в снігу, важко було посуватися. Придивившись, Мигалька впізнала вчительву жінку, Ніну Артемівну. Отже, їй уже переказали, бо чого б ото добивалася сюди та ще з сапками. У Ніни Артемівни бліде обличчя, на якому страждали й мучились божевільні очі. Рот розтулявся, наче задихалась.

Ніна Артемівна, страшним поглядом втупившись у перорущну постать, підходила ближче — й раптом упала на сніг, потягнулась руками до того, хто вже ніколи не обізветься до неї. Мигалька дивилась, як у вчительки здригаються плечі, як її тонкі, з синіми жилочками пальці ворущаться на плечах мертвого чоловіка, і дивува-

лась — чому вона плаче покрядьки, давиться своїм криком, а не лементує, не голосить.

Надійшла Віра, теж із санками. Вірині губи потоншали, від неї віяло скорботою і співчуттям. Це вона побачила застреленого Саву Григоровича, це вона, проймаючись чужим горем, як своїм власним, гайнула через став до Ніни Артемівни, розказала їй, а потім хутенько скочила додому взяти санки, бо на одних не довезеш Саву Григоровича, доведеться класти на двоє.

— Ото йду я — аж бачу... — почала розказувати Мигалька.

Віра обірвала сердито:

— Думаєте, ніхто не чув,— кивнула на найближчі хати,— що стріляють? Думаєте, ніхто не бачив, що людину вбито?.. Господи, Саву Григоровича, золоту душу!.. Але ж поховалися по шпарах, ніхто й носа не вистромить. Не люди, а таргани!.. А якби він ще живий був, так, може, допомоги потребував, га? Еге ж, допоможуть...

І вона, здається, зараз була не так пририта горем, як кипіла гнівом на боязких своїх односельців, що вдавали сліпих і глухих.

Ніна Артемівна звелася, стала на коліна і, невідривно дивлячись на Саву Григоровича, що залишався німий до її страждань, похитувала розначливо головою. Сльози текли по губах, і вона не облизувала їх.

Віра припасувала одні санки до других, і жінки спробували висадити вчителеве тіло. Та воно, довге, кістляве, зовсім обважніло, не піддавалося. Зрештою, сперли його грудьми, потім уже покладали ноги; блакитний шарф з'їхав, і Ніна Артемівна взялась закутувати Саві Григоровичу шию, наче йому ще могло стати холодно... Й від того Вірі раптово здушило горло, різкий жаль пронизав свідомість — і вона, не стримуючись, заридала.

Ніна Артемівна поглянула на неї благально, ніби просила вгамуватися, не ятрити її душу, і Віра, схлипуючи, піднесла до очей рукав лейбичини.

— А діти ж дома,— обізвалася вчителька.— Що я дітям скажу...

Вони з Вірою взяли за мотузок, потягли, й санчата, глибоко грузнучи, зрушили з місця... Раптом Ніна Артемівна спинилася, зняла з себе хустину, накрила чоловікове обличчя, а різки хустки запхнула йому під плечі...

Баба Мигалька йшла збоку коло санчат і стежила, щоб тіло не зсунулося. Була вона зовні спокійна, ніби думала

зараз про щось інше, що не стосувалося ні вчительової смерті, ні його занімілої від горя дружини, котра тепер зосталася з чотирма дітьми на руках. І наче не стояли їй в очах ні зима, ні село, мовчання напружене. Йшла повитуха рівно, статечно, як завше звикла ходити, і тихий погляд її смутнуватих великих очей виказував не бурю в душі, а рівновагу.

Траплялись назустріч люди — вони ні про що не питали. Дехто спинявся, а дехто поквапливо проходив мимо. Видно, всі вже знали, що сталося... Пологим узвозом спустилися до ставу й пішли до протилежного берега по льоду... Баба Мигалька спинилася під запушеним віттям верби і якийсь час стежила, як дві згорблені постаті — жіноча й дівоча — поволеньки віддаляються і як за ними неправдоподібно поволі плинуть спаровані санчата.

Старенька, похилена хатина, в якій мешкав Юз, стояла десь посередині між цвинтарем, коло якого жила тітка Ониська, та артільним господарством — зруйнованим і спаленим. Коло хатини росло кілька дубів, дебелих, розлогих, а також стриміли якісь обчухрані, покалічені сливи та вишеньки. Одне вікно мало мало шибки, друге було забите диктом, а третє запхане різним ганчір'ям. У хатині під стіною розкарячився дерев'яний ослин, стола не було. Коло лежанки стояв розгойданий, рипучий тапчан, завалений соломкою, подертим одягом, — тут Юз спав.

Ще було в нього відро, яким носив воду. А що відро мало дірочку, то вода швидко витікала, тому-то й напивався Юз із нього не більше одного разу.

Хата, звісно, ніколи не замикалася, в печі давно не тошилося, взимку тепла в хаті не було і в заводі, отождвері розчинялися навстіж — так, як залишав їх Юз. Навіть упочі стояли відхилені, бо Юз холоду не боявся, та й, здається, ніщо в світі його не лякало. Хоч сон у нього міцний, та все-таки глибокої півночі міг прокинутися, сісти посеред рейваху з дрантя та соломи й сидіти годину-дві, прислухатися до чогось чи надворі, чи в самому собі...

Зараз він, повернувшись з окопів, сховався в хатині. Йому не було ні страшно, ні лячно, а тільки в тілі поселився неспокій, що не відпускав, а наче гнітив усе дужче й дужче... Був у Юза шматочок дзеркала, в яке любив дивлятися, і зараз узяв ту скалку та й намагався роздивитися себе. В уламку все обличчя не вміщалося, то

спершу бачив свої очі, їхню неймовірну глибину, що заворожувала і від якої не можна було відірватися, потім бачив ніс, губи — пісні, збляклі, які немов хотіли щось сказати Юзові, але чомусь не розтулялись і берегли свою невисловлену таємницю. Бачив своє голе підборіддя, на якому де-не-де росло дрібне волоссячко... Знову починав розглядати лоб, очі, ніс, губи, підборіддя, повертав уламок дзеркальця так і сяк, але не міг установити осмисленого зв'язку між лобом, очима, носом та губами, все існувало окремо — і Юзові починало боліти в скронях, що він не здатен щось тут зрозуміти. Поклав дзеркало на підвіконні, відійшов убік і позирав на нього, не те що суплячи бровенята, а наче піднімаючи їх ще вище — намагався збагнути хитрощі дзеркала, яке загадувало йому одну й ту саму загадку вже не вперше й ніяк не відкривало таємниці.

Можливо, те споглядання дзеркала трохи заспокоїло, бо Юз поліз у запічок, дістав губну німецьку гармошку (називану в їхньому селі «тримбою»), потім став на коліна коло тапчана, розгорнув купу сміття й витяг із нього балалайку. Була вона в Юза ще з давніх-давен, а тримбу він минулого літа знайшов у бур'яні коло шосейки, видно, якийсь німець викинув, бо голосники вже хрипіли, не виходило милозвучної гри. Обтрусивши з балалайки солому та відірвавши пир'їну, що прилипла до струни, Юз бренькнув раз і в друге та й примружився, прислухаючись до звуку, — і на його обличчі наче відбилася солодка млість задоволення.

Вийшовши з хатини на вулицю, Юз узяв тримбу в рот, розтуливши його якомога ширше, потім, звернувши голову вбік, притис тримбу до плеча. Таким чином обидві руки стали в нього вільні для гри на балалайці. Він дув у тримбу, добуваючи з неї хрипкуваті, розпачливі звуки, і в цей же час однією рукою тримав балалайку, а пальцями другої перебирав струни.

Саме так Юз удавав із себе цілий оркестр.

У селі вже знали, що Юз грає за цілий оркестр у хвилини найбільшого душевного піднесення, в хвилини струсу. І що коли на вулиці видно Юза з його музичними інструментами і чути гру оркестру, то це означає, що Юз іде до тітки Ониськи, яку він якось там по-своєму любить і якій таким чином виказує ніжні почуття. Не одне сміялося з дурника за такі химери, але ж було цікаво й подивитися та послухати, бо останнім часом небагато трап-

лялось чудного та смішного, а все більше страшного й сумного.

Юз ішов вузенькою вуличкою, поміж блекоти, що позгиналась під вагою снігу, і, притискуючи тримбу до плеча, дув у неї зосереджено, старанно і водночас посмикував пальцями за струни балалайки. Мелодії ніякої не чулось, і єдиний мотив, який вловлювався в тій дерті-потерусі звуків, був мотив сліпої радості, сліпого щастя. Дико й неприємно лунала та гра серед пустельних городів, у глухій вуличці, й не одна тітка, баба чи дитина, зачувши музику, припали до вікна, здогадуючись, що то Юз іде до тітки Ониськи пограти їй на тримбі та балалайці.

Дійшовши до Онисьчиної хати, Юз обірвав гру. Безглуздо всміхаючись, світючи добрими, наче аж надміру викоченими очима, Юз ступив на підвір'я і, легко пританцьовуючи, подався не прямо, а кругом хати, і підійшов до дверей із причілка. Двері були зсередини заціпнуті на клямку, то Юз підняв коло порога патичок, устромив його в вузьку щілину й відкинув клямку. Двері розчинились, і Юз опинився в присінку. І тільки з присінку ступив у сіни, як побачив, що ляда погребя, викопаного в кутку коло самої стіни, ось-ось зачиниться, а в отворі видніє якась чоловіча голова, патлата, щоки зарослі щетиною, очі дивляться вороже, дико. Ось рука смикнула ляду, погріб наче сам зачинився, й спершу не почувлось навіть підозрілого шереху, тільки згодом немов картоплина в погребі покотилась чи грудочка землі впала й розсипалась. Юзові мало здатись, що він щойно бачив перед собою Онисьчиного чоловіка — Андрія Калюжного, котрий перед війною був у їхньому селі за голову колгоспу, та він добре знає, що Андрій Калюжний пропав із села ще з того першого дня, як сюди прийшли німці, і тому Юз починає думати, що нічого не бачив, що все те йому привиділось — і розгублене чоловіче обличчя, і рука, що смикнула ляду.

Заходить Юз до хати, бачить тітку Ониську, що стоїть коло припічка, і, вклавши в рот німецьку тримбу та притиснувши до плеча, він починає дути в неї і водночас перебирати струни балалайки. Повертається боком до тітки Ониськи, так, щоб хоч і зігнув голову над тримбою, але можна було закотити очі під лоба й стежити за нею. Пильно дивиться на неї, але, здається, не бачить того, що в неї тремтять руки і що губа нижня сіпається їй,

наче ось-ось тітка заплаче. А може, бачить, як їй зле, тільки думає, що то вона від гри його розчулилась, що то музика доведе її зараз до сліз? Грає все завязтіше, все голосніше, безладні звуки крають тітці Онисьці серце, але Юзові вони приємні й солодкі, він би грав і грав для тітки Ониськи з ранку до вечора, тільки б вона хотіла слухати, тільки б не прогнала.

Стомлюється, обриває гру. Несподівана гіркота появляється в кутиках його вуст.

— Спасибі тобі, Юзе,— каже тітка Ониська, і в голосі її бринить не тільки вдячність, а й тривога. Бо тітку Ониську невідступно пече одне — бачив Юз щось чи не бачив. А коли навіть і так, то чи слід його побоюватися, розплескає комусь чи ні? Начебто ні, бо неговіркий, бо рідко-рідко від нього можна почути слово. Він усе більше рухами показує, виразом обличчя. Звісно, не піде видавати, не гакий у нього розум, але...

Ониська губиться в сумнівах, у побоюваннях. Може, задобрити Юза? Дає йому пиріжок із картоплею, і Юз, давлячись, починає швидко їсти, і на якийсь час на його обличчі можна бачити вираз зголоднілої людини, яка ніколи не наїдається і яка про харч згадує тільки тоді, коли шматок потрапляє їй до рук.

— Юзе,— зважившись, нарешті благально каже тітка Ониська.— Ти ж будь розумним, чуєш, нікому не говори того, що бачив. Я ж тебе люблю, Юзику, і любитиму ще більше.

Він, доївши пиріжок, пильно втупився в тітку Ониську і, здається, розуміє її прохання, бо починає ствердно кивати і світиться якоюсь нелюдською — холодною, хворою — приязню.

Тітка Ониська згинається коло штандерів, дістає з-поміж сміття вже добряче приношені, але цілі черевики й простягує Юзові. Той бере в руки і починає всміхатися щасливою і водночас безглуздою усмішкою. Тітці Онисьці стає недобре від того усміху, й вона просить:

— Та ти озуй, Юзику, вони теплі, бо хіба можна ходити в такому, як ти ходиш, геть зовсім поодморожуєш ноги.

Та Юз і не думає взувати. Він приголомшений гостинцем, тулить його до грудей, як найдорожчий скарб. Задкуючи, посувається до дверей і, опинившись у сінях, нетямковитим поглядом ковзає по ляді, що веде до погребача... Тітка Ониська чує, як Юз регоче на обійсті — регоче від щастя,

і в тому голосному сміхові бринить щось наче дике, пелюдське, від чого їй стає недобре...

Була сама в хаті, і всяке верзлося Христині, а найдовше, мабуть, трималось у пам'яті, як колись навесні розтали сніги, розтали дружно, і стояла вода, затопивши луги й городи на краю їхньої Видумки. Не було їй стоку, і в землю не просякала, то вже й дерева легко та ніжно зазеленіли, й трави молоді густо взялось, а вода синіла на краю городів погожими ранками, а ввечері ставала темно-голубою і таємниче задуманою... То люди скопували свої похилі городи й засаджували їх картоплею слідом за водою, що поволі відступала, аж поки сховалась у рівчаку, над яким росли молоді вільхи. Хлоп'яки пустили в рівчак мальків, і дрібна рибка спершу весело звивалась у весняній воді, а потім почала задихатись і, світлячи срібними боками, застигала непорушно... Й коли перед Христининим зором зрипали пекливі, сяйливі тільця, ставало жінці важко, нудота підступала до горла, й вона наказувала собі не згадувати більше ні про ту буйну воду, ні про далеку весну, якої наче й не було, а привидалась чи приснилась...

Була сама в хаті — чи сиділа, чи напівлежала, чи тинялася з кутка в куток, бо ніяка робота не бралась її рук — і все більшою ніжністю сповнювалась до тієї малої істоти, що зараз жила в її естві і вже почала проситися в білий світ. Воно, ненароджене, було їй неймовірно дороге, що, думаючи про нього, розчулювалась, і сльози виступали на очах. І в той же час непевний страх заповняв Христину, бо відчувала, що все в цьому світі вороже тій малій крихітці, і їй починало думатись, що наче та велика війна, що точиться зараз по всій Україні, затіяна проти її майбутньої дитини. Біль стискував серце, і вона ладна була всю себе віддати, все своє життя, тільки б усе скінчилося, тільки б настав кінець смертям і страшному божевіллю.

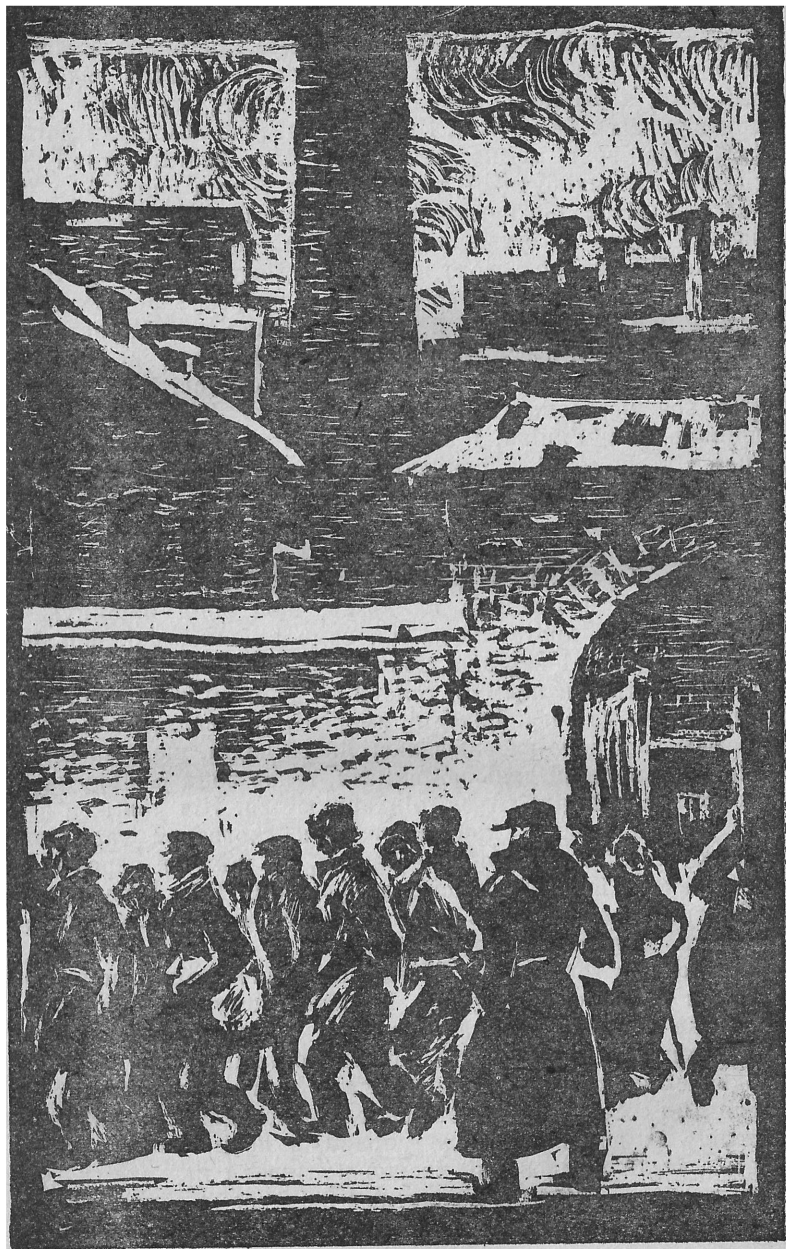
Згадувала тих жінок, що народжували дітей за місяці війни, згадувала їхні поневіряння, скругу, злидні, і чомусь думалося Христині, що її дитину чекають ще більші нещастя, і їй хотілося молитися, щоб наше військо прийшло якнайшвидше, щоб коло неї був Павло, за яким вони мали б прихисток.

Тільки б не спалили хату... Вже стільки наслухалась про те, що німці спалюють цілісінькі села, що людей за-

ганяють у вогонь, що не милують ні старих бабів, ні дрібних дітей, а коли кому пощастить вирватися, то дострілюють,— стільки вже наслухалася Христина таких балачок, що зараз усе чує й знає про жахи війни навалювалось на її свідомість, давило, і Христина почувалася так, наче то вона все те бачила своїми очима, наче то її саму заганяли у вогонь, підпалювали живцем, дострілювали рідних, що виривалися з полум'я. Відганяла геть страхітливі видива, а вони поверталися, а вони ніяк не хотіли зникати з пам'яті, і Христина, кусаючи губи, ходила по хаті й стогнала.

Та все-таки чомусь найбільше лякало, що можуть спалити хату. Коли уявляла, як, згорьована, йде з дрібним немовлям по снігах, як вітер січе порошею і немовля заходиться криком, коли уявляла, як од їхньої хати зостався тільки димар стриміти і синюватий димок пожарища в'юниться над недотлілою кроквою,— коли вся ця картина поставала перед її зором, то хотіла вибігти надвір, стати в обійсті, розставити широко руки й перепинити неоправну біду, відвести її.

Молочний день почав пригасати, наче згори просіювалося потроху дрібнесенького попелу, і тим попелом притрушувало садочок, вулицю, дубову посадку... Христина, ніби відчувши в собі якийсь остаточний, рішучий злам, ніби зважившись, поволеньки опустилася на долівку посеред хати. Обличчя її було звернуте в куток, під стелю, і в погляді поступово вистигала м'яка, розумна скорбота... Там, у кутку під стелею, ікони не було, але в материній та батьковій хаті, де тепер жила Віра, така ікона висіла й досі — це була ікона святої богоматері, до якої мати молилася стільки, скільки вони й пам'ятали її... Христина молитовно склала руки, і в тому, як склала, можна було вловити непевність, бо не молилась давно, ще, либонь, із тих пір, як побралася з Павлом... Так постояла неперорухно, і, нарешті, напівзабуті слова молитви спливали їй у пам'яті, й Христина подумки проказала їх, затинаючись. І спершу ті слова були якісь наче несправжні, порожні й чужі, та вже наступні, які прошепотіла з більшою вірою, здались їй вагоміші й значніші. І, шепочучи молитву, Христина з більшим завзяттям віддавалася їй, віддавалася своїй пристрасті, що палко поймала її єство. Тепер вона вже починала розуміти, що коли в благання вкла-дати душу, біль серця, то ті благання мають щось таки змінити, щось переінакшити... Вона молилася, щоб у світі

зникла війна й настав мир; молилася, щоб люди жили в злагоді й щасті; молилася, щоб ніхто нікого не вбивав, щоб розор і руїни щезли з рідної землі. Благала радості для всіх, а заодно й для себе, для Ілька, що зараз ось поневіряється на окопах, і для Павла, щоб обминули його кулі, щоб вони помилували його тіло; благала тиші й спокою для майбутньої дитини, й не тільки для неї, а й для всіх дітей, що народились і народяться... Вона молилась, і серце її більшало, більшало, розростаючись від великої любові до всього живого в цьому світі, воно, либонь, могло вмістити в собі все, що потребувало захисту й хоч крихту ніжності й тепла... Паленіючи, Христина заплющила очі, і всю її гріла надія, ясна віра, що молитва її не може проминути безслідно, що в світі щось одміниться, раз вона так сильно хоче того. Душа їй рівно, сонячно полум'яніла, і сподівання Христинині наче грілись у тому теплі, й почувалась жінка так, наче все, що вона просила, вже збулось, і їй залишається тільки радити і втішатись.

Потім їх усіх збили до купи й погнали в село. Ніхто ні з німців, ні з поліцаїв не казав, щоб вони вишикувались по двоє, проте якось так само вийшло, що дядьки стали по двоє, і нерівна колона, врзнобій тупцяючи ногами, опустивши похмурі голови та ввібравши їх у плечі, поплентала до села. Голодні, зморені, посувалися мовчки, проте в ході наче вловлювалась якась надія, що, нарешті, цинішній важкий день закінчився, тепер вони розійдуться по домівках, відігріються, підхарчуються. Ніч довга, а за ніч можна щось і придумати — чи сховатися так, що вранці тебе ніяка хвороба не знайде, чи гайнути через поля в якесь із сусідніх сіл, до родичів. Там, щоправда, теж треба остерегатись облави, та коли не знають про тебе, то, може, й не шукатимуть.

Ілько теж так думав... Намерзся — наче зашпори позаходили в самісіньку душу, й тепер йому не терпілося швидше опинитися дома. Вступили в село, вже й околицю поминули, проте ніхто чомусь не командував їм розходитись по хатах, і дядьки почали здивовано переглядатися між собою, і по колоні поповзла догадка, що, либонь, спершу їх допровадять до управи, а потім уже розпустять... Ішли по шосейці, тоскно поглядали на хати, в деяких уже слабкенькими золотими квіточками зблискували каганчики-кліпавки, де-не-де з коминів починав сотатися

рідкий синюватий димок, зовсім несміливий,— і очі в чоловіків поймалися колючою тугою, і сумний відчай чувся в тому, як ідуть, як тримають руки, як похнюпили голови.

Ілько човгав десь посеред колони, ледве тягнув ноги, і найдужче зараз йому кортіло — хоч однісіньким оком поглянути на їхній куток, на Видумку, що ставала йому з кожним кроком усе дорожча й рідніша. Хотілось побачити темнаву в надвечірніх сутінках дубову посадку, вузьеньку вуличку попід посадку, в якій тихо світиться сніг поміж стовбурцями, хотілось побачити Вірине обійстя, а там і своє, а може, як пощастить, то й матір. І при згадці про матір він почувався самотнім, безсилим і зовсім малим.

Ліворуч завидніла похнюплена будівля управи, але німець, що ступав попереду, пішов прямо, минаючи управу, й тоді чоловіки почали з'юрмлюватися, тривожачись, бо не знали, куди їх ведуть. Отто Ляметц підійшов до Панааса Бурдейного, щось мовив йому, і Бурдейний, зупинившись та набравши повні груди повітря, сказав:

— Ідемо в завод! Там переночуємо на складі, бо завтра раненько знову на окопи.

— Ми голодні! — скрикнув Яків Підлатайло, даючи волю своєму роздратуванню, злості й гніву. Він почувався ошуканим: авжеж, на ритті окопів не лінувався, навіть інших підохочував, але старань не помітили, його, Якова Підлатайла, прирівняли до натовпу.

— Ти, Якове, не кричи, — погрозово сказав Бурдейний, сказав так, наче тільки один Підлатайло і був невдоволений. — Не здохнеш із голоду, мати принесе тобі їсти. — І вже до всіх: — Їсти вам принесуть на склад... принесуть жінки чи сестри, не пропадете. Ну, чого поабивались, як худоба, гайда!

Отто Ляметц схвально покивав головою Бурдейному, і той, може, вперше за нинішній день усміхнувся. Навіть не усміхнувся, а наче ошкірився одним краєм рота...

Коли назустріч траплялась яка жінка чи бачили кого на обійсті, то з юрми неодмінно кричали, що ведуть їх у завод, на складі триматимуть, то хай там перекажуть матері, жінці, сестрі чи сусідці, щоб увечері принесла їсти. Ілько теж хотів крикнути, щоб передали тітці Вірі, що його женуть на заводський склад, але крик застрявав йому в горлі. А найдужче шкодував того, що мати не прийде, бо не можна ж їй потикатися з дому...

Чоловіки в юрмі потроху перемішалися, й скоро Гаврило Якимаха, що плентав іззаду, опинився посередині, якраз коло Ілька, і хлопець мимоволі завважив, що в того на обличчі затвердів вольовий, рішучий вираз. Подеколи Якимаха кидав пильні погляди на поліцаїв та на кількох німців, що їх супроводжували, на найближчих своїх сусідів, і навіть на собі Ілько зловив коротенькі, колючі Якимашині позирки.

Церква zostавалася ліворуч, ізгори. Тепер вони спускалися до ставу. Попереду виднілась гатка, водяний млин, а за пустельним крижаним плесом ставу, за поріділими деревами парку темніли будівлі заводу.

— Ну, хлопче... — прошепотів ледь чутно Якимаха, і губи в нього потоншали та побіліли від гамованого хвилювання. — Ну, хлопче, дивися, гав не лови...

Ілько так і не зрозумів, на що йому слід дивитись. Юрма, ступивши на гатку, почала видовжуватись. Попереду йшов Отто Ляметц із якимось поліцаєм, а Панас Бурдейний і решта охорони zostалися позаду, пропускаючи всіх перед собою.

Млин стояв ліворуч од гатки, нижче її. Дах млина сягав майже верха гатки, був на рівні билець моста. Похмуро, голосно шуміла вода в лотоках, й Ілько, опинившись на мосту, мимоволі глянув ліворуч, униз — течія була швидка, дрібні чорні хвилі прудко наздоганяли одна одну, вирували, пінилися. Попід крутим берегом, де густо росли верби, течія закручувала вбік, зразу ж за млином і зникала.

Вхопивши миттю всю цю картину очима, Ілько змущений був наче сахнутись убік, бо, відтруктивши його рукою, Гаврило Якимаха поперед нього кинувся на поручень моста, перескочив — і полетів у воду. Ілько спершу й не втямив, що сталося, і ніхто не втямив, і в'юниста юрма ще рухалася далі, як хтось таки спинився, вражений несподіванкою, а далі спинилась і решта.

Ілько краєм ока ще встиг помітити, як Гаврило, шубовснувши в воду, виірнув ген-ген за течією, знову голова його, вже без шапки, зникла під водою, майнула на якийсь мент — і Якимаха зникнув за мостом.

Нарешті схаменулась охорона — хтось вистрелив у повітря, бо Якимахи однаково вже не було видно, потім Панас Бурдейний, незграбно ставлячи короткі ноги, гайнув по крутому берегу, подряпався через густі зарості дерези, через горішину... Та, видно, пізно похопилася охо-

рона, бо Граврило Якимаха вже вискочив із води, зник у кущах верболозу, що росли тут над річечкою.

Так вони, оточені, й стояли на мосту коло млина, поки, лаючись крізь зуби, повернувся Бурдейний. Був забрюханий у снігу й злий. Проте німців, мабуть; не вразила ця втеча, й Отто Ляметц, глянувши на чорну холодну воду та мерзлякувато здригнувшись, скомандував рушати.

Ілько все ще не міг отямитися від того одчайдушного вчинку, свідком якого був. І тішився, що Якимаха попередив його — «Ну, хлопче, дивися, гав не лови» — тільки Ілько вчасно не міг зрозуміти, що саме криється за тими словами. Забувся й голод, бо стало хлопцеві тепло від радості, яку намагався приховати, від утіхи, що німців та поліцаїв так героїськи опукано. Й відтепер почала його непокоїти думка, що можна й самому спробувати втекти, от тільки виждати мить, коли за тобою не дивляться й коли найменше на це сподіваються. Та, видно, охороша тепер чатуватиме кожен їхній крок, пильнуватиме, бо, звісно, не тільки одному Ількові запало таке в голову.

Поминули гатку, й на протилежному березі сказали їм згуртуватись, іти тісніше. Вони слухняно збилися до купи, тепер охорона й справді була пильніша... Й раптом Ілько, глянувши праворуч, на обійсті цегляного будинку, в якому жили вчительські родини, побачив свою тітку Віру. Все його встало так і потяглося їй назустріч, заболіло німо. Віра приглядалась у вечірніх сутінках до юрми, видно, вишукуючи його, Ілька, зрештою, побачила, бо вп'ялась у нього поглядом і рушила слідом за юрмою. Близько її не підпустили, то йшла здалік, Ілько позирав на неї сумно, благально, і у Вірі — що не годна нічим допомогти, що хлопець зажурений такий — краялося серце у відчай.

— На завод ведуть! — відважився крикнути Ілько. — Їсти принесіть!

На заводську територію Віру не пустили, і вона, стоячи перед напівпрочиненою брамою, по краях якої раніше завжди весело тріпотіли два червоні прапорці, дивилась, як юрма похмуро посувалась до заводського складу, що стояв трохи осторонь од корпусів, коло муру... В двері складу заходили по одному, — певне, їх перераховували. Вірі здалося, що ось майнула Ількова постать, миттю й зникла, і в неї знову такою тугою пройняло серце, що хотілося завити від болю. Недавно була у вчительській

квартирі, де опоряджали тіло Сави Григоровича на смерть, чула глибокі, розпачливі ридання дорослих і тоненьке голосіння дітей, що ножем різало слух, та зараз чуже горе наче відсунулось од неї, наче поменшало, бо його заступила власна біда, і слід було щось придумати, щось робити, щоб подужати біду, перебороти.

Не мала сили відійти од заводської брами, наче своєю присутністю могла зараяти...

Будівля заводського складу була двоповерхова. До війни на першому поверсі тримали мішки з цукром, а тепер під ногами шаруділо й розповзалось якесь зерно. Ілько нагнувся, взяв у жменю, поклав на зуб — овес! І не тільки він один нагнувся по зерно, щоб помацати, а й інші теж.

Спершу збилися посередині, роззираючись. І стояла тиша. Чорні похмурі обличчя набрали землистого пепельного відтінку в світлі однісінької електричної лампочки, що тліла над входом. Декому бувати на цьому складі доводилось і раніше, а дехто потрапив уперше. Стіни викладені з каміння, сіріють гострими кутами. Жодного віконця, тільки під самою стелею кілька дірок — продуховин, через які ледь-ледь пролізе людська голова.

Пильно приглянувшись, на одній стіні Ілько прочитав напис: «Макляк». Літери було виведено чи не смолою — великі, чорні. Прізвище Макляк у їхньому селі не дивина, є ціла вулиця, де живуть самі тільки Макляки, і двоє Макляків — брат і сестра — вчилися з Ільком в одному класі. Обое біляві, кирпаті, смішливі. Хто й навіщо вивів це прізвище на стіні великими літерами?

Овес попід стінами було звалено купами, й Ілько, наслідуючи старших, усівся на зерні. Хтось вилаявся, хтось засміявся голосно. Той несподіваний сміх примусив усіх примовкнути па якусь хвилю — такий був недоречний після важкого дня, так дико прозвучав у глухому приміщенні, де вони почувались, як у могилі.

Ілько стежив за Яковом Підлатайлом. Той, видно, все ще не міг повірити, що опинився під замком, походжав туди-сюди, підозріливо приглядався до кожного, ніби саме тут сподівався від своїх односельців якогось злого умислу. Кілька разів наближався до дверей, обкутих залізними шпугами, і навіть вухо прикладав, слухаючи, що там діється. Роздратований, одходив од дверей, знову никав поміж похмурими постатями, що сиділи чи напівлежали в зерні.

В когось знайшлося куриво, сірники, чоловік уже скрутив цигарку й хотів витерти вогню, як вчасно схаменулися — хтось прийнявся до віса й сказав, що пахне бензином. Тоді всі взяли овес у пригорщі, обнюхали й дійшли висновку, що справді таки обліто, а тому курити не можна, щоб бодай не поспалювати самих себе.

Після цієї оказії на складі знову запала мовчанка — всі наче обдумували ту небезпеку, яка на них чигала. Тепер усього слід остерігатись. Тепер усе загрожувало їхньому життю.

Поблизу Ілька сиділо кілька чоловіків, і серед них — Мина Нітей, колгоспний садівник, із круглим, благодушним обличчям. У Мيني Нітея була чи не найбільша в селі пасіка, він міг годинами розказувати про бджіл, про садок, про будь-що. З його грудей голос витікав тихеньким струмочком, жебонів неквапно, й Ількові чомусь здавалося, що голос у Мيني Нітея солодкий, мов мед, і що бджоли, мабуть, самі летять на такий голос.

Мина Нітей говорив, що в Гаврила Якимахи і батько був такий самий одчайдух, а син удався в батька. Бо тоді, в колективізацію, хіба не відвага, хіба не сміливість довели батька до того, що куркулі турнули його в ополонку під лід? Нікого не боявся, ходив по селу і глушій ночі, не берігся, а не одне ж мало на нього зуба. От і доходився, що перестріли... І синок у нього такий самісінський. Ну, хто ото примушував його стрибати в холодну воду? А якби поцілили, бо ж стріляють не бавлячись, а в живого чоловіка хочуть влучити... От і вийшло б так, що батько та син обое в воді й загинули б, тільки що в різний час та від рук різних ворогів.

Ілько слухав старого Нітея — начебто й правду казав їхній садівник, та все ж таки щось у хлоп'ячій душі не згоджувалося, щось протестувало проти того, що чув. Може, тому, що Якимашине геройство вразило його хлоп'ячу уяву, й досі стояло в його очах те, як одсунув Ілька рукою вбік, як прожогом кинувся з мосту, а потім з'явилась і зникла в чорній зимовій воді його мокра голова зі злиплим волоссям, а шапка пливла осторонь...

Минав час у непевності, в очікуванні чогось лихого, як раптом одчинилися двері, появилась постать німецького вартового, а потім він одступив убік, і з-за його спини всередину почали заходити жінки. Кожна прийшла до когось свого — до чоловіка чи до брата, й похмурі постаї на вісі ожили, заворушилися... Ілько теж звівся у

спільному пориві, бо пройнявся теплою надією, що й до нього хтось міг прийти — якщо не мати, то хоч тітка Віра, адже вона бачила його в юрмі. Приглядався до дверей, але нікого не було, й серце його заболіло, й почувся він таким самотнім та нікому непотрібним, що душа закричала-заголосила німим криком.

Жінки роздавали принесений харч, на якусь часину на складі запахував безладний гамір, і раптом Ілько спостеріг, що з тієї колотнечі та з гамору ступила йому назустріч баба Мигалька, ступила з таким виразом на повнявому виду, наче шукала тільки його і рада, що побачила.

— Це ти, Ільку? — спитала м'яко, наче не йняла віри.

— Та я,— відказав так, немов побоювався, що йому не повірять.

— А я від матері твоєї, їсти принесла. Ти ж, дитино, мабуть, зголоднів, то підкріпись,— і вона розв'язала вузлик-рядюжечку, дістала чи не десяток печених картоплин, окраєць хліба і навіть шматочок жовтого сала. Ілько знав, що сала в їхній хаті нема й дух закропити, отже, мати випросила в когось.— Там Христина побивається, що та як із тобою, то тепер зрадіє, коли розкажу їй...

Ілько наддер шкоринку з картоплі, приправ губами — картопля була ще тепла і смачна-смачна, зроду такої не доводилося куштувати. І раптом та картоплина викликала в його пам'яті домівку, матір, хатній затишок — і знову йому болісно стислося серце, й він низько опустив очі, щоб Мигалька нічого не помітила в погляді.

— Дитино моя,— прихилилася Мигалька зовсім близько, й голос її тихенький став,— не бійся, дитино моя, визволять тебе, не допустять наруги, бо вже твоя тітка Віра побігла, до кого слід, скаже слово, то ти не лякайся, все гаразд буде.

Мигалька говорила заспокійливі слова, Ілько слухав, та від них не ставало легше, бо не полишав його ні запечалений образ матері, ні щасливий спогад про домівку. І навіть розсипчаста картоплина здавалась не така добра, й сало не смакувало.

До Мيني Нітея прийшла його жінка Меланка — нівроку собі молодиця, що мала довгі червоні губи, складені так, наче вона постійно всміхається. І навіть коли Меланка сердилась, то здавалося, ніби весела. Вона була така сама балакуча, як чоловік, і тепер, зустрівшись на складі, вони розповідали новини не по черзі, а водночас, і добре розуміли одне одного.

Ілько позирав то на бабу Мигальку, то на Меланку — обоє понатягували на себе по надцять спідниць, кофт було на них чимало, і хустка не одна. А па Мигальці то ще й дві чи три кацавейки. Дивився Ілько пильно на той одяг, і якась думка закрадалась йому в голову, муляла...

Лампочка над дверима покліпала й згасла. Спершу запала насторожена тиша, а потім почувся різкий чоловічий голос — і у відповідь йому жіночий стриманий смішок.

— Бабо! — зашепотів Ілько на вухо Мигальці. — Скидайте за себе хуθενко одну кацавейку та спідницю, і хустку одну скиньте.

— А то ж нащо? — не второпала повітуха.

— Скидайте, я хочу перевдягнутись, ну, проворніше!

Мигалька, либонь, здогадалася, що надумав собі відчайдушний Христинин хлопець, почала знімати одяг. А Ілько, неслухняними руками натягуючи на себе бабину спідницю, благав тільки про одне — якби світло ще не запалювали, якби довше було темно! Вже й кацавейка опинилися на ньому, вже й хустиною запнувся. Збудливий дроз пронизував тіло... Пошурував долонею по підметку чобота, а потім уже розвіз бруд по обличчю — так буде надійніше. А шапку вівсом присипав, і вузлик із коноплиним насінням.

Світло все не займалось. Тоді відчинилися двері, і хтось із полицяїв, привічуючи ліхтариком, скомандував:

— Ану, баби, виходь!

Ілько, притримуючись за Мигальчин рукав, посунув у гурті до виходу. Страх наростав у ньому, бухала в скроні кров, але він зціпив зуби, вирішивши — або пан, або пропав! Коло дверей жінки з'юрмилися, наче кожній закортіло вискочити першою з цієї моторошної темряви заводського складу. Зрештою Ілько опинився в порозі. Низько нагнув голову, намагаючись не дивитись по боках, щоб не зустрітись поглядом з ким-небудь із охорони, але в напівтемряві, освітленій лише ліхтариком у руках вартового, ніхто на нього не звернув уваги, і вже Ілько мишув прохідну кімнатку (тільки й запам'яталося — лежить на вибитій цементівці обгортка німецької цукерки), а потім уже вдихнув морозне повітря — опинився надворі. Серце гуло в грудях, щось давке ставало в горлі — не проковтнеш. Неподалік стовбичило два німецькі солдати, весело перемовлялися. Побачивши гурт

жінок, що вивалився з заводського складу, вони залив-часто зареготали, й Ілько подумав, що, мабуть, глузують із нього. Найбільше зараз лякало те, що жінок біля нього порідшало, зосталась тільки Мигалька, й він тепер був на видноті. Йшов, опустивши голову, голосно порипував сніжок, і Ілько думав про одне — тільки б опинитися за заводською брамою, а там він — урятований!

Коло заводської брами стояв вартовий. Жінки боязко проходили мимо нього, а він, либонь, і не дивився в їхній бік. Ілько, ставши на шлях, зразу ж хотів і дремнути, та розсудливість узяла гору, й він, уже не боячись роззиратись та оглядатись у темряві, ступав коло баби Мигальки. Стара, видно, й досі не могла отямитись від подиву, що все так зійшло, що тепер на волі.

— Бабо,— сказав Ілько,— давайте зайдемо за ті дерева, я вам спідницю та кацавейку віддам.

— А може, ще знадобиться? — обізвалася.

— Беріть, беріть, а то як потраплю на очі якому поліцаю, то відразу запідозрить щось недобре.

Скидаючи хустину, пошкодував, що зарив шапку в овес. Та Мигалька, побачивши його голомозим, хустку не взяла, сказала, що відморозить розум,— і хлопець зітхнув полегшено.

— А тепер підемо разом,— сказала повитуха.— Господи, і як то твоїй матері там?.. Скільки їй, бідній, перепа-ло, тільки б усе обійшлося добре.

— Додому я не піду,— мовив Ілько.— Як же мені до-дому йти, коли я втік? Зразу знайдуть дома, не можна.

— А куди ж ти, дитино, посеред ночі?

— Знайду захисток,— відповів Ілько, ще й сам до-пуття не відаючи, що збирається робити.

— Ну, то дивися,— казала розгублено повитуха.— А я до матері твоєї піду — ото зрадіє, як довідається, що ти втік. Мабуть, і не повірять. Та й хто повірив би!

Гордість полонила Ілька, й тепер він був певен, що ні-чого лихого з ним не станеться.

— Передайте матері — не пропаду. Я дам про себе знати, хай чекає. Спасибі вам, бабо, за спідницю і каца-вейку, бо що без них зробив би. А хустку поверну, ви не сумнівайтесь,— і знову пошкодував за шапкою, заритою в овес на заводському складі.

— А тітка твоя Віра до Ляоти побігла просити, щоб урятував тебе,— сказала Мигалька.— А що, він поліцай, влада в його руках є.

— А я й сам урятувався,— мовив Ілько і зареготав — так йому стало бадьоро і радісно. І схаменувся: — Тільки ж ви, бабо, дивіться нікому не кажіть, що помагали мені, що бачили на волі, бо дістанеться не тільки мені, а й вам перепаде.

— Та ще наче при тямі,— не ображаючись, відказала Мигалька.

Й пішла вона, одразу зникла в темряві, тільки ще якийсь час чулося легке шарудіння — човгання по снігу, а потім і воно зглухло. Причаївся Ілько в темряві, притулившись щочкою до дерева, прислухаючись. Тихо... Тільки ось на сході спалахнуло світло — раптове, мерехтливе й непевне. Спалахнуло, піднявши вгору небо та хмари, і зразу ж згасло. Там стріляли. Там не замовкав фронт. І від думки про фронт, який уже зовсім близько, стало Ількові спокійніше, наче в цій глухій сільській темряві був не сам, наче постійно відчував підтримку звідти, де знову ось кліпливо, примарно спалахнуло небо, наче підбадьорливо моргало. «Ну, тепер я вже нікому не попадуся до рук,— подумав Ілько,— ніяка хвороба, не знайде мене. А Бурдейному то все так не минеться, не я буду Ільком Шуликом!»

— Назара нема,— сказала Лясотиха.— Заходь та почекай, раз маєш пильне діло... Був недавно, десь на часинку вискочив... Авжеж, авжеж, де ти його шукатимеш, уже пізно. Та й чи знайдеш? Бо в нього життя собаче — куди пошлють, туди мусить і бігти... О, господи!.. Десь таки наскочить на куло, чує моє серце... А хтось таки вб'є — чужі чи свої. Та й усі тепер для нього чужі, раз до німців перекинувся.

Віра, сидячи на лаві, слухала Гафію — мати Назарова говорила тихо, наче остерігалася, щоб хтось не підслухав, і її тонкі, безкровні губи ледь-ледь розтулялися. Довгообраза, кощава, великий жовтий лоб, під очима синці, страдницькі зморшки довкола вуст. У тому, як говорить, як рухається, як дивиться — щось пригнічене, загнане, такі жінки завжди викликають жалість до себе і співчуття, але Віра чомусь не відчувала й дрібочка жалості до Лясотихи. Здибаючи Гафію в селі, намагалася не дивитися у її бік, і тепер, прийшовши в цю хату, не могла позбутися відчуття, що все тут їй вороже, чуже, від усього віє чимось недобрим і лихим — і від глиняних стін, і від

дощаної стелі, й від високої скрині, застеленої барвистою веретою.

— Якби ж то можна було свій розум та передати дітям,— покрадьки говорила Гафія, і голос її танув майже на самісіньких губах.— А то ж не слухаються, по-своєму живуть. А чи хтось посилав його в поліцаї, га? Я його посилала? Але ж захотілося йому над людьми побути, щоб згори... Сьогодні згори, а завтра знизу... Скільки вчила — сиди тихо, не вилазь наперед. Маш шматок хліба — дякуй долі, не маш — теж нема чого гніватись. Я всеньке своє життя прожила, нікого й пальцем не зачепила, нікого не образила... Ой, Назаре, Назаре!.. Є ще гірші від нього, є такі катюги, що страшно й здумати про них. Але ж і він із ними, зв'язався на свою голову.

Коло печі блимав каганчик — світло здригалося, по стінах плигали померки, наче тіні від кажанячих крил. Мученицьким поглядом дивився з ікони Ісус Христос, і той погляд навівав глухий, безпросвітний смуток. Думалось про Ілька — як то він там, що з ним; боляче ранив свідомість журливий голос старої жінки; та ще від дерев'яного ліжка, поточеного шашелем, пахло полином — видно, підмощували від бліх. Не знала, як саме проситиме в Назара за Ілька, щоб порятував, але виходу ніякого не бачила, а тому мусила сидіти, чуючи, як безвихідь і розпач гніть її єство.

— Скільки вже йому казала — тікай, бо пропадеш, тікай, поки не поприходили червоні. Не тікає. Затятий, упертий, павісний! Де вже йому матір слухати! — Вмовкла на хвилю, горблячись за столом, і в зіницях її гусла, застигала туга. Й казала тим самим голосом, схожим на шепіт тихого вітру в осінньому листі: — Це ж він і тебе любить, Вірко, на свою голову. Ти одвертаєшся від нього... та то вже як знаєш... а він прийде додому — й місця собі не знаходить, скажений, звір звіром. А тебе б він послухав, чуєш, усе зробив би так, як ти захотіла б.

— Та знаю,— обізвалася Віра, бо мала щось казати.

Погляд Гафіїн пожвавішав, наче зраділа почувому:

— Авжеж, коли нелюбий, то нелюбий, тут уже нічого не вдієш, але ж, Вірко, не всі й люблять, чуєш? Виходять заміж, а потім діти з'являються — от тобі й любов. Хіба не так?

Тоскно було слухати Гафіїне вмовляння — встати б і піти, бо отак сконає душа від тих пекучих слів, що

жальять кропивою, але як же ти підеш, коли прийшла помочі просити, а прийшла поміч просити — мусиш сидіти, слухати, а якщо не згоджуєшся, то хоч мовчи... Як там Христина? Що з нею? Ні, не піде Віра звідси, поки не дочекається Назара, поки не вблагає його порятувати Ілька, бо що ж тоді вона сестрі скаже, як в очі подивиться?.. Не хочеться топтати свою гордість, але що її гордість, коли за життя йдеться...

— А кому не дорогі свої діти? — провадила Гафія. — Мабуть, нема таких матерів. І Назар мені дорогий, мала б ти, Вірко, тямити та співчувати. Ото хіба що дітям уже не потрібна наша любов, понавчались обходитися без неї. Як гілляка — одламалась од дерева й ніяк не приставиш, не приліпиш... А мені покійну матір і досі жалко, як згадаю.

— Без любові не можна, — сказала Віра неслухняними губами. — Нащо тоді й у світі жити, раз любові нема в серці.

— Правда твоя, дитино, — згодилась Гафія. — І звірі не обходяться без любові, худоба, а як же людині без неї? Прожаде, бо закам'яніє в ній усе, паршами поросте душа.

«А й справді; тітко, паршами поросте душа, — подумалося Вірі. — То чого ж тоді навертає мене до свого Назара? Бо свою материнську любов хочете вдовольнити, а про мою й забуваєте».

А Гафія не вгавала — слова щидилися, жебоніли, струмували ручаєм, і в тих словах знову був смуток і вболівання за сина, за його долю, але Вірі чомусь була важка та чужа любов, ті чужі почуття камінням придавлювали її, і здавалося, що під їхньою вагою в неї все нижче й нижче опускаються плечі. Думки виривались за стіни хати, ширяли по пічному селу, всяке їй увпжалося — і за Ілька, й за Христину, і їй хотілося бігти, щоб довідатись — що там, як там...

Зрештою, гупнуло в сінях — і на порозі став Назар. Обличчя зле, ніздрі роздимаються; від його поліцейської форми війнуло чужими гострими запахами, ворожим духом німців, якоюсь несільською стравою, незвичними парфумами. Не сподівався бачити Віру в себе — поглянув на неї оторопіло і був чи здивований такий, чи роздратований, що навіть не зрадив. А Віра дивилася в його очі, ждучи, що вони потеплішають, що в них поменшає неприязні й злості, принесених ізнадвору, і в той же час

відчувала, що її очі теж холодні, насторожені, бо то її скриваніла душа визирає через неклісливі зіниці.

Назар сів на скриню, стягнув один чобіт, другий, познімав онучі. Морщачись, ворухив занімілими пальцями білих, жилавих ніг.

— Вели їх через греблю,— сказав, дивлячись у долівку,— то Якимаха з мосту у воду плигнув... Здохне, дурень...

— А чого їх замкнули на складі? — обізвалась Віра. — Чом не розпустили по хатах?

— Не розпустили, бо завтра хіба позбирали б?.. Раненько знов поженуть на окопи.— Він пройшовся по долівці і, зупинившись перед Вірою та колюче дивлячись їй у лице, спитав: — Ну, то що, Ілько теж попався?

— Ілько? — мимоволі перепитала, і страшний здогад обпалив їй свідомість.— А що з Ільком?

— Та нічого! — й не одривав погляду.— Сидить.

— Нічого? — все ще не могла не тільки повірити, а й осмислити, що їй кажуть.— Сидить?

— А що? Посидить — порозумішає, а завтра чи на окопи знову поженуть, чи випустять.— І в словах його чулася байдужість.

— Що ж тепер буде з ним? — прошенотіла Віра.

— Нічого не буде,— відказав Лясота.— А тільки нехай Бурдейного остерегається, бо то страшний чоловік.

«Наче ти кращий» — подумала. І страх за Ілька не пропав, тільки тепер вона раптово передумала просити Лясоту. Раз випустять завтра — не кланятиметься, не принижуватиметься.

Сказала Гафії, що клала синові онучі в каглу, аби просушились:

— Ну, піду я... На добраніч.

Лясотиха поглянула непорозуміло — чого тікаєш, дівко, так-таки й не сказавши нічого Назарові? Хтозна-скільки чекала, а забачила — й тікаєш... І його, видно, брало оторопіння — ніколи не заходила до їхньої хати, забігла — вже нема.

— Чого приходила? — спитав прямо, й недобре лице його скривилося, наче від болю.

Вона вже за клямку взялась, одчинила двері. І до її непевної радості доточувалась інша — що не просила в Назара, що не принижувалась...

Коло обійстя Мина Нітея причаївся — поміж кленових кущів, присівши навпочіпки. Цікаво, чи вже повернулася тітка Меланка? Адже вийшла разом із усіма бабами, мала б повернутися. Де ж вона? Тільки ступить тітка до воріт, а Ілько до неї хутенько — так і так, мовляв, переховайте мене, бо додому страшно йти, можуть навідатись, а от у вас ніхто не шукатиме, знають, що ви живете самотиною. Й Ілько добрав слова, з якими звернеться до Меланки, й чомусь був певен, що тітка не відмовить, бо не раз колись запрошувала його до себе разом з іншими хлопцями, пригощала медом та коржами. Й схватись у тітки Меланки є де — в неї і погріб великий мурований, і погрібник, і шопа, старенька, похилена, стоїть коло хати, і, видно, горище таке, що загубишся серед усякого мотлоху, як голка в сіні. А він, Ілько, погребя не пересидить, клопоту не завдасть багато — зашиється в шпарку, не дихне.

А тільки де тітка Меланка бариться? Нема й нема... Чи не передумала йти додому, до когось із родичів заглянула, щоб перечекаати ніч?.. І перед Ілковим зором з'явилася рідна хата, й так йому сиротливо й водночас добре стало при спомині про матір, що аж застогнав тихенько. Ще ніколи, либоць, так не кортіло бути коло неньки, слухати її м'який, вуркітливий голос, який у неї залишається по-материнському теплий навіть тоді, коли сердиться на нього; ще ніколи, здається, не любив її так гаряче, що при самій лише згадці про те, як усміхається, йому захотілося заплакати.

Меланка не йшла додому, і, вирішивши, що вона таки заглянула до когось зі своїх, Ілько напівзвівся в кленових кущах, сторожко прислухаючись, а потім пішов не вуличкою, а через старий садок, насаджений Миною Нітеєм; постояв трохи коло хати, навіть у шибку легенько стукнув (а може, прийшла тітка Меланка раніше, лягла, не запалюючи світла), та ніхто не обізвався йому з хати, й Ілько перейшов на сусіднє подвір'я, теж у садок. Бо в кожного тут були садки — Мина всім помагав і саджанцями, й порадами... Скрадався поза хатами, приглядаючись — а де ж двір Дениса Казанджія, їхнього далекого родича? Мало не наткнувся лобом на голубник — і зрадів, що дійшов нарешті. Колись у Казанджія на всеньке їхнє село були найкращі голуби, а тепер не зосталося жодного. Ілько, стоячи під голубником, не йняв віри,

що тепер там порожньо, що навесні не затуркочуть у нього птиці, не злетять у високе небо...

Його пустили відразу. Видно, Казанджії знали, що замикайся чи не замикайся, а тим од біди не врятуєшся, а тому двері були не замкнені. Тітка Казанджіїха провела його через темні сіни, й коли вступив Ілько до хати, то на нього з тапчана втупилось дві пари очей. Одні очі — діда Казанджія, пемічного, висохлого, зостались у нього шкіра та кості, що раз у раз стрясались од задушливого кашлю. Друг очі — молодшого Казанджія, Василя, чоловіка років на сорок п'ять. Ілько вже чув од матері, що Василь виявився чи не найхитрішим у селі, він одпустив собі велику бороду, заріс волоссям, як схимник, і, постарівши таким чином, уклався в постіль коло хворого батька, теж прикинувшись нездужалим, і тепер вони лежать удвох, і обминає Василя Казанджія всяке лихо, бо німці страх як остерігаються хворих, бояться заразитись од них.

Тепер Ілько сам побачив на тапчані обох Казанджіїв — старого й молодшого, обоє справді з вигляду похмурі, страшні в своєму нехлюйстві. Казанджії — чоловіки й тітка Казанджіїха дивилися на нераннього гостя мовчки, вичікувально, наче сподівалися, що його нежданий прихід віщусь їм якийсь лихо.

Не запросили ні сісти, ні пройти далі від порога, не запитали, чого це він закутаний у хустку, й Ілько, важко передихнувши, сказав, що втік оце зі складу, додому йти боїться, бо туди можуть навідатись, а його матері не можна непокоїтись, бо повна... То чи не пустили б вони його на ніч, він би заліз у шпарку...

Молодший Казанджій, не дослухавши, звівся на тапчані (понатягував на себе якийсь подерте лахміття, щоб страшніше, злиденніше виглядати) й заговорив голосно, наче сварився:

— Там за тобою мати побивається, місця собі не знаходить, в не знає, на яку їй ногу ступити, а ти будеш у нас переховуватись? Е-е, ні, хлопче, йди додому і швидше!

Видно, його устами говорив сам переляк. Розтулялося чорне провалля рота, язик звивався, мов гадюка, і зморшкувата шкіра на підгорлі хижо здригалась.

— Я з заводського складу втік, од німців...— знову спробував пояснити Ілько, благально дивлячись на тітку Казанджіїху, ніби випрошуючи співчуття, але тітка од-

вернулася, наче то не до неї було мовлено. Ілько поглянув на діда Казанджія, може, той заступиться, але той лежав незворушний, німий, немов давно перетворився на прах.

— Іди, — похмуро казав молодший Казанджій, — не можемо тебе прийняти, коли в твоєї матері душа рветься за тобою.

Голова наче сама вгрузла Ількові в плечі... Казанджія, проводжаючи, шепнула в снігах, що самі бояться дихнути, бо щомиті можуть до них прийти, вбити, що він, Ілько, мав би зглянутися, пожаліти їх, але хлопець уже не чув тих слів, бо гнів і образа заклали йому вуха, в скронях шуміло... Знову спинився коло голубника, сперся лобом на холодний стовпець — і раптом ухопився за нього обома руками, почав трусити, й губи йому страшно кривились од злості, від ненависті. Голубник стояв міцно на високих підпорах, не впав, і хлопець, давши вихід гніву, трохи успокоївся...

Скрадався по городах, через садки. Думалось йому за Гаврила Якимаху, де то він тепер? А якщо й Гаврилові довелось отак блукати, щоб хтось прийняв; заховав? Тоді пропав чоловік... Е-е, ні, не віриться, щоб вирвався з ворожих пазурів, а свої люди не дали притулку, серед своїх загинув... Десь, мабуть, уже в теплі, обігрійтій, ситий... А якби не Гаврило, то, либонь, Ілько не зважився б на втечу, так би й капарів на складі цілісіньку ніч, а назавтра... а назавтра, може б, і погнали їх на окопи, а може, й ні, хто знає, а тільки б уже не випустили живцем, не такі німці, бо скільки довелось і наслухатись про них, і набачитись!

Куди ж іти? Перебирав у пам'яті добрих знайомих, що жили поблизу, та тепер, після того, як його вигнали Казанджії, чомусь не вірилось Ількові, що його, побоявшись переховувати, не виженуть й інші. А тому надумав іти до тітки Ониськи, тітка не прожене. Адже сховала десь свого чоловіка, то й Ілька сховає там само... На день чи на два, а там видно буде... Він, згинаючись та раз у раз завмираючи, йшов уже коло самого яру — тут росла горішина, акація, що зрідка шаруділа сухенькими стручками, повними насіння, а якби трапився хтось назустріч, то Ілько миттю шаснув би в яр, звалився на дно, ніхто за ним і не поткнувся б туди. На щастя, ніхто не здібався, і він дійшов до околиці, а звідси вже було зовсім близько й до тітки Ониськи...

Коли достукався до неї й коли вона втямила, що то Ілько, коли впустила до хати — і зовсім замерз. Дивилась на нього зачудовано, бо знала, що його разом із усіма погнали на заводський склад, а тепер не могла повірити, що бачить його живого, неушкодженого. Розтерла йому задубілі ноги, дала випити гарячого бурякового узвару. Ілько плутано розказував за весь свій нинішній день, про Якимаху, про овес, облитий бензином, про шапку та вузлик із конопляним сім'ям, що зарив у вівсі, про бабу Мигальку, про переляканих до смерті Казанджіїв, що вигнали його з хати, і сам чомусь уже не вірив, що все те було з ним, що таки справді пощастило врятуватись, а тітка Ониська слухала мовчки, і в її мовчанні було стільки вболівання, жалості, ласки, що Ількові щипало в горлі, так хотілося розплакатись.

Поїв теплої лемішки, похлебтав кваші, заготовленої на буряковому узварі, й очі його почали злипатись од втоми.

— Одягайся,— сказала тітка Ониська.

Струснув головою, проганяючи сон, і в свідомості заворушився страх — чи й рідна тітка Ониська не проганяє його на холод?

— Одягайся,— повторила,— тільки тепліше.

Й вона подала йому стару лейбичину, щоб натягнув на свій одяг. Він, усе ще нічого не тямлячи, але відчуваючи, як глуха образа полонить усе його ество, слухняно вдягався, закущувався, і поволі сліпа пелена застигла йому зір, і через ту теплу, лоскітливую запону тітчиного лице почало тремтіти, і піч тремтіла, наче валилась.

— У погребі сховаю тебе,— говорила тітка Ониська.— То маєш добре впугатись, бо сиро там, холодно. І не бійся сидіти в погребі — там дядько Андрій сидить уже не перший день, то вдвох вам буде веселіше, чуєш, Ільку?

Сказане тіткою Ониською дійшло до тям, зрозумів, що не виганяють, що дають притулок, і все ж таки не міг подужати жалісливого бриніння в своєму голосі, коли спитав:

— Дядько Андрій, еге?

І радий був, що не помилився в своїх здогадах!

— Авжеж,— тихенько проказала тітка Ониська.— Покалічився він десь у світах, то добився додому, переховується.

Не беручи з собою каганця, вийшли в сіни. З напіввідчинених дверей ледь-ледь падало кволе світло. Тітка Ониська ступила ліворуч, до драбини, що вела на горище.

Було чути, як вона зсонує діжку, як торкнулась руками ляди, як важка, обкута залізом ляда пискнула на завісах. Потім тітку не стало видно й чути, бо спустилась у погріб. Ілько, затаївши дихання, прислухався, та з погребя нічого не почулося... Згодом постать з'явилася коло ляди й мовила тітчиним голосом:

— Іди сюди, тільки не зачепись.

Ілько підійшов ближче, намацав вийстя погребя — звідти вийнуло на нього духом картоплі, буряків, квашенини, а також порожніми діжками...

— Спускайся за мною, — сказала тітка.

Посунувши в провалля ноги, намацав драбину і, боячись у темряві стати тітці на голову чи на плече, обачно спускався. Коли опинився на твердому, тут його налала тітчина рука й легенько потягла за полу лейбичини. Ілько, побоюючись усім своїм обличчям наразитися на щось, навіть очі примружив у темряві, і в цей час блиснуло світлом електричного ліхтарика.

Льох був оббитий матами з рогози. Відхиливши в найдальшому кутку одну таку рогожку вбік, із-за купи картоплі виглядав дядько Андрій. Темні великі очі горіли хворобливими іскрами, але погляд був твердий, гострий.

— Ну, Ільку, залазь до мене, — обізвався дядько Андрій. — Яюсь помістимось, еге?

Ілько став коліньми на картоплю, вона розсипалась під ним, і хлопець наблизився до дядька Андрія.

— Впізнав мене? — спитав той, і щось добре промайнуло на його похмурому обличчі.

— Впізнав, — прошепотів Ілько.

— То й добре... Лізь до мене, я тобі про твого батька розкажу...

Дядько Андрій одсунув рогожку вбік, і за його спиною Ілько побачив хід у криївку, освітлену електричним ліхтариком. Дядько Андрій трохи одхилився, Ілько просунувся мимо нього й опинився в криївці. Під коліньми зашаруділа злежана солома і кукурудзиння.

— І ніяких гостей більше до нас не клич, добре, жінко? — сказав дядько Андрій. — Та прикидай картоплею їхній лаз...

Тітка Ониська щось відказала згідливо, й дядько Андрій опустил рогозяну мату. До рогозяної мати притулив збиті докупи дошки, й Ілько почув, як із того боку зашаруділо — то, видно, тітка Ониська прикидала картоплею їхній лаз.

— Ну, хлопче,— сказав дядько Андрій,— вмощуйся на найкращому місці та й розкажуй про свої подвиги.

Погасив ліхтарика, і в криївці залягла чорна, мертва темрява.

Нарешті баба Мигалька та Віра зібрались у Христини, й мати все довідалася про Ілька. Слухала — й то сльози наверталися на очі, то усмішкою зацвітало зажурене обличчя. Раділа, що так усе добре обернулося для її лобуряки, що вдачею, видно, в батька свого пішов, бо Павло теж наче розсудливий, та іноді щось таке вчворить, що тільки руками розведеш із доброго дива... Тільки де ж той Ілько тепер ходить? Звісно, серед своїх людей не пропаде, дадуть притулок, але ж чого не прийшов додому? Бач, не захотів їй завдавати горя, остереігається, що навідаються додому й заберуть — у неї перед очима заберуть. І Павло в неї такий самий — усі нещастя на себе приймає, тільки б її вони обминали, тільки б їй легше велось... Так думаючи, так радіючи і переживаючи, все ж прислухалася: чи не почується знадвору якийсь шерех, чи не завернув, часом, Ілько додому й не захотів крадькома від неї сховатись у хліві чи в погребі?

Христині здавалося, що скоро в неї почнуться перейми, і тому попросила сестру й повитуху не лишати її саму. Лежала горілиць на дерев'яному ліжку, дивилась у стелю. Баба Мигалька сиділа край столу й жувала хліб. Перед нею стояла падцита пляшка самогону — Христина знала, що коли Мигалька приймає пологи, то неодмінно любить випити, а тому наперед і зготувала для неї трохи зілля. Повитуха казала людям, що п'є для того, аби в неї розум розвиднівся, повеселішав, бо, мовляв, гріх зустрічати дитину в похмурому пастрої.

— То вже повеселіли, бабо? — спитала Віра. Підведені синцями очі здавались ще глибші, ще красивіші.

— Чи мені тра багато? — ледь усміхнулася Мигалька. — За своє життя випила чимало, от воно тепер і дається взнаки. Бо чого п'ю? Аби радіти, коли дитя з'явиться на світ і заплаче. Оці руки,— піднесла над столом свої пухкі, білі, що, здається, ніколи важкої роботи не бачили,— всі в крові в мене, такі вже закривавлені, що господи. Скільки тієї крові повсюдно! — примружилась і гірко похитала головою.— Усе, либонь, тримається на ній. Що тобі народилося в крові, що живе, що вмирає. Кров —

то життя людське, дух людський. Змішується вона з землею, з гноєм — от і хліб, от і їдять його. Самі себе їдять, кров свою і чужу споживають. Так було воно, так є...

Говорила, в зорі її примарний туманець снувався. Христіна не слухала, заплющившись, а Віра ловила кожне слово, й за тими словами поставало перед нею все те, що зараз творилося за стінами їхньої вутлої хатини, в світі. Баба Мигалька говорила, а їй уся та кров наче в свідомість хлюпала червоною хвилею.

— Може, й п'ю того, аби забути, що руки в мене закаляні кров'ю.

— То жива кров, бабо! — з якимось відчаєм у голосі нагадала Віра.

— Жива?.. Може... Та тільки коли тече, то вже мертва вона...

Тут розчинилися двері — знагла, беззвучно. Й побачила Віра на порозі Гаврила Якимаха. Був страшний. Мокрий одяг на ньому змерзся, до нього попроставав сніг. Зіпав — чи то від бігу, чи то від страху, і легкий переривчастий посвист виривався з напіврозтуленого рота. Дивився важко, благально.

Христіна напівзвелась у ліжку, Віра дивилася вражено. Тільки, здається, баба Мигалька залишалася спокійною.

— У вас не шукатимуть, — сказав Якимаха. Видно, свої слова обдумував задалегідь, були вони готові в нього. — У вас не шукатимуть, повірте мені.

Був жалюгідний — боявся, що таки проженуть. Повторив:

— Не шукатимуть, повірте мені, бо хто ж додумається прийти з обшуком, коли хазяйка ось-ось народить.

І нанипував хворобливим поглядом Христининих очей. А вона задумала собі миттю: як прожене Гаврила — то гірко їй буде... Це ж Ілько теж повіряється десь, це ж і йому можуть не дати притулку.

— Наш Ілько втік із заводу, — обізвалася Віра. — Можуть прийти по нього.

— Ні, ні, хай зостається! — поспішно мовила Христіна. — Чуєш, Гавриле, ми тебе не проганяємо, зоставайся.

Губи йому конвульсивно здригнулися — мабуть, то свідчило про його невисловлену вдячність.

Баба Мигалька підійшла до Якимахи, тримаючи в одній руці пляшку з горілкою, а в другій — повну чарку. Якимаха, не обізвавшись, випив чарку, далі благально

подивився на пляшку — і баба зразу ж оддала йому. Пив, як воду, швидко, спрагло, гльогаючи...

Хутенько роздягнувся в снігах, туди ж йому Віра простягла старий чоловічий одяг, Павлів, і коли Якимаха знову зайшов до хати, то Христина й очам своїм не повірила, що то хтось чужий, здалося, наче Павло повернувся додому, ото хіба, що штани обвисають і піджачок завеликий... І тепло розіллялось їй по грудях, і стало їй добре.

Горблячись, сидів за столом, їв картоплю, вмокаючи в крупну жовту сіль. Жадібно ковтав, давлячись їжею, розказував, як був надумав скочити у воду з мосту, як плив під водою, як за ним гнались, але втік. Жінки все те вже знали, та слухали пильно... Додому піти не зважився, бо там, звісно, шукатимуть, а в кілька хат його не пустили — навіть ніхто не підійшов до дверей і не спитався. Авжеж, тепер усього бояться, тим більше нічних гостей... То ось так він, Якимаха, боячись, що замерзне, задубіє від холоду, добився до їхньої хати й зважився зайти. І так подивився на Христину, наче своїм поглядом вимоловав у неї прощення, що зайшов.

— Ми ж бо свої, ми ж люди, — мовила Христина, думаючи зараз не так про нього, як про Павла, що по світах поневіряється, десь, може, теж у цю мить добився до чужої хати, та про Ілька весь час пам'ятаючи, болів він їй у серці свіжою ранюю. І сказала Вірі: — То нехай у схованку лізе, покажи...

За час війни в їхньому селі чи не кожне спромоглося на сяку-таку криївку. Те в хліві вирило, те в погребі, те в хаті, те в снігах, те десь у саду чи в яру, коли поблизу які глиняники були чи провалля. Бо на початку війни доводилося ховати збіжжя від лихого ока, а тепер — і самим. Завдяки тим криївкам, схованкам, ямам, дірам, лазам, закапелкам, печерам не одне зберегло собі життя, але не одне знайшло там і могилу...

Віра стала на коліна перед ліжком, на якому лежала Христина, залізла під нього з головою, щось там перекладала вбік, одсовувала якісь дошки, а потім, важко дихаючи, видобулася з-під ліжка й показала рукою Якимасі — йди, мовляв.

Якимаха хотів лізти в тому одязі, в якому був, та Христина сказала зодягнути стару лейбичину, бо криївка — то сира земля, холодно там, недовго й простудитися після крижаної купелі... Якимаха, відчувши раптовий

приплив ніжності й вдячності до цих людей, що не боялися прихистити його, зодягнувся в поношене дрантя, натягнув на голову діряву шапку, з якої клоччям вибивалась почорніла вата, й поліз під ліжко.

— Тільки лежи тихенько,— попросила Віра.— Так, наче тебе нема. А то накличеш горя на наші голови.

Якимаха якось наче аж ображено поглянув на неї — невже вона сумнівається, що він не хоче завдати нікому прикрощів? Дивився на неї так, наче прощався. І ніби водночас запитував своїм поглядом: невже не здогадується, яка дорога йому? Невже він байдужий їй? Невже могла б прогнати на мороз, щоб сконав?

Заліз у криївку, так-сяк уместився. Чув, як згори над ним Віра припасовує дошки, потім по дошках загупотіла картопля... Й зрадів: бо як хитро придумали — кожне в селі тримає картоплю якщо не під ліжком, то під тапчаном, щоб не перемерзла, та не кожне здогадалося викопати під нею схованку, а вони, Шулики, здогадалися. Ну, тут він у безпеці, пересидить якийсь час, поки його перестануть шукати, а потім вийде на волю та поквітається з тими, з ким слід.

Розповідаючи жінкам про свої нинішні поневіряння, він сказав не все. Якимаха не сказав, що стукав і в Вірині вікно, довго прислухався, щоб відчинили, та не відчинили, мертво було в хаті, і йому стало так зле на душі, наче його навмисне не пускають. Усе в ньому заболіло, перехотілось іти кудись, шукати захисту, та все-таки переборов свій розпач — і подався до Христини... Тут пустили, й коли побачив Віру, то вже чомусь не сумнівався, що звідси не проженуть, що тут і порятується.

Тепер, коли опинився в теплі, в надійному сховку, то все настійливіше бралась голови одна думка, яку одганяв, намагався одмахнутись, а вона не щезла, бриніла поміж інших міркувань — і Якимаха таки мусив замислитись: а чи мав право йти до цієї хати? Так, саме тут його найменше шукатимуть, бо в хаті лежить жінка, яка ось-ось народить. Так, саме тут його ніхто не видасть, бо Шулики — люди правдиві, чесні, щирі... Але ж... Христина — жінка Павла, що подався до партизанів, і кожне в селі знає це. Але ж... Ілько, виявляється, теж утік, і по нього теж можуть прийти... І його, Якимашина, присутність — це загроза тому маленькому створінню, котре ще не з'явилося на світ, але за життя якого вже треба вболівати зараз...

Баба Мигалька журливо сиділа за столом, підпершись кулаком.

— Не для зла живу,— говорила так, наче до запнутого вікна зверталася, до ночі надворі.— Я горілки трохи вип'ю, щоб памороки забити, щоб ясніше дивитись на немовля... А вони що п'ють, круки огі, що літають на вселюдському пожарищі? Охлянуть од смертей чужих, заморяться — і кров теплу п'ють дзьобами своїми хижими, а вона їм по волах тече, скапує... жах, жах... Повпиваються крові, наситяться нею — і ще хочуть, бо все мало, бо мало.

«Баба вже п'яна»,— подумалось Вірі.

— І так допоки світу...

Мина Нітей мав звичку спати з розплющеними очима. Ото засне чоловік — удома, чи в саду під яблунею на солом'яній маті, чи в лузі під теплим, колючим стіжком — і очі в нього весь час розплющені. Хтось нахилиться над ним чи пройде близько — вже він і прокинувся, все бачить, паче й не спав.

А в заводському складі довго не міг задрімати. Дехто, наморившись та настраждавшись, передригонівши за день від голоду й страху, вже спав, чи то хропучи переривчато, чи то сопучи й посвистуючи, а Нітей як усівся в кутку коло віялки, спершися плечем до залізного колицати, то так і човпів, і різне клалось його голови, що й не перекажеш. Жовтим похмурим світлом блимала під стелею єдина лампочка, наче то хтось приглядався злим оком до змучених людей. Коли на хвилю западала тиша, старий Нітей чув, що десь у нього за спиною, в купі облитого бензином вівса, зовсім по-домашньому попискують миші. Їхнє шарудіння й писк, здається, могли б повернути спокій, та чомусь не повертали.

Мина Нітей думав про своє життя... і ввижалося воно йому коротким... ну, як отой мишачий писк... як мишачий хвостик... Ніби тільки вчора йому розвиднілося сонце, а тепер ось, замість сонця, світить глухим світлом блимавка біля стелі... Яблуні вставали перед його зором — скільки насадив їх і в своєму колгоспі, і до сусідніх запрошували, щоб помагав... Ото якби не було тих яблунь, садків, то тепер не мав би чого й згадати, не мав би за що вчепитись думкою... А по людях скільки ходив, бо кожне зверталось, знаючи Мину за найдушев-

нішого вмільця, кожне хотіло мати й сорти найліпші, й посадити ж кортіло те дерево якнаймудріше... І тепер перед поглядом старого Нітея то рожевим цвітом яблуневим ясніло, сонячно так, райдужно, то зненацька яблука починали світитись, як ото вони ще тільки молодо й ніжно починають зарум'янюватись на гіллі, а потім сповнюються розкішних соковитих барв, і воском наливаються, що горять тобі, мов запалені свічки під образами.

І все те — як згадував про сади, про дерева, як йому виживався весняний цвіт, як йому світилися жовті груші та яблука на гіллі, як шаруділо в пам'яті опале бронзове листя, — все це було схоже на тиху, печальну й урочисту молитву, котру він безмовно складав своєму життю і всьому тому кращому, що було в житті.

— Діду! Ви спите чи ні?

— Молюся, — відповів Мина Нітей.

Перед ним стояв Яків Підлатайло — гнів ніколи не полишав цього чоловіка, бо й зараз одна щока сіпалась, а з рота, здавалося, ось-ось бризне зла піна.

— У вас хіба втямиш, — бубонів, — коли спите, а коли ворожите... як той косоокій заєць... розплющився, виглядає щось...

— Такий удався, — лагідно відказав Мина.

— Ось, подивіться... чия це шапка? І вузлик... а в вузлику жменя конопляного сім'я... Сиджу, встромив руку в овес, там і знайшов... Чи не Шуликового хлопця? А де ж він сам — ходжу по кутках, приглядаюсь — ніде не видно. Чи, може, зарився в овес, так ні ж...

Мина покрутив у руках шапку — й справді, наче Ількова. Взяв із вузлика пучку сім'я, поклав на зуб — солодко в роті стало, добре, й знову згадалася хата, Меланка крутиться коло печі, смажить щось на конопляній олії... Тільки ж де той хлопчина?.. Тихенький, непримітний, а, видно, собі на умі, в батька вдався — той теж був не з галасливих, зате рішучий, відважний, не одна дівка в селі гірко зітхнула, коли весілля відгуляв.

Яків Підлатайло стояв над Миною, бубонів:

— Сюди йшов із нами й тут був, добре пам'ятаю, тільки ж куди подівся? Не дух безтілесний, у шпарину не влизнув.

— Завтра знайдеться.

— Як то завтра? — підозріливо вибалушився Підлатайло. — Шапку свою залишив, заховав вузлика... де ж він сам? А як німці завтра спитають у нас за нього?

— З тебе, Якове, не питають.

— А як і з мене питають, га? То чого це я маю відповідати за нього? Своїм життям, так?.. Один сьогодні втік — сам утік, без чужої допомоги, варта бачила, як у воду плигнув. А цей?.. Де дівся?.. А як скажуть, що ми помогли, що покриваємо? От і доведеться відповідати... мені, а ви що думали?..

Підлатайло, тримаючи в руді вузлик і шанку, почав ходити поміж послулими чоловіками, згинаючись, приглядався. Когось навіть за плече поторсав, розбудив... Знову підійшов до Нітея.

— Нема,— дихав сапко, як загнаний кінь.— Втекло, стерво... Тільки ж як це йому вдалося?

Загадку, видно, розгадати був не в спромозі, й від того весь похижів у німій півтемряві — очима, виразом обличчя, губами.

— Може, поміж бабів затесався? — висловив здогад.— Але побачили б і назад вернули, бо скрізь варта стоїть... Ні, піду заявлю, хай знають... я не хочу брати гріх на душу, бо завтра питають.

— Якове,— біль штрикнув старого Нітея в саме серце.— Коли втік хлопець — хай тікає. Завтра й нас повипускають.

— Повипускають?.. А дзуськи... Хто ж нас повипускає, коли червоні скоро прийдуть. А червоні всіх тих, що під німцем були, відразу на фронт, одразу в бій... Чи ви не знаєте?.. То німець не такий дурний, щоб випустити нас на волю. Розстріляють... безпремінно розстріляють... Поноухайте овес, що під вами, сидите на ньому... Для чогось облили його, так, а потім уже нас сюди загнали? Ото зачинять двері на замок, вогню кинуть — і хоч на стіну деріться, то не видеретесь... А я, може, не хочу!..

І він, сутулуватий, згорбившись, переступаючи через ноги, подався до дверей і стукнув кулаком у двері — одчинить, мовляв. Мина й не стямився, як щось підвело його на рівні, миттю опинився коло Підлатайла, за плече вхопив, одтягуючи від дверей. Підлатайло шкопертнувся, мало не впав, та потім так турнув Нітея, що старому забило дихання, й він став зіпати, мов риба на піску. Підлатайло дивився на нього люто, ладен кинутись, топтати, бити.

— Ви чого зчепилися? — пролунав напівсонний голос; чиясь голова відірвалась од купи вівса і вглядалась насторожено.

— Та він... ось...— ледь дихав Мина Нітей.

— Ану вкладайтеся,— пролунало десь із кутка.— Товчетесь, як чорти в пеклі, ніяка хвороба не приспить вас.

Підлатайло, блискаючи гнівним поглядом, подався на вільне місце. Нітей, передихнувши, підійшов до нього, ху-тенько вхопив дитячу шапку та вузлик. Підлатайло так і шарпнувся, щоб ударити старого, щоб вирвати, та Мина підстрибом подріботів до своєї віялки й тут став, очікуючи напасника.

Підлатайло передумав устрявати в спірку-бійку, ма-буть, не так старого злякався, як решти чоловіків, серед яких не знайшлося б жодного, хто став на його захист — був певен цього. Не любили його, й він знав, що не люб-лять.

Сторожко, тремтячи тілом, Нітей ще постояв трохи, а потім опустився коло віялки... Минуло трохи часу, в за-водському складі повтихали, Мина знову почув шарудін-ня мишей... І коли здалось, що Підлатайло заснув чи не стежить за ним, старий Нітей скрадливо взявся засувати шапку з вузликом глибоко в овес. І чим глибше засу-вав, тим нижче прилягав до вівса, а коли пальці його торкнулись крижаної цементної підлоги, він почав од-сувати шапку ще далі вбік, і сам поволеньки посувався за нею... Так замаскувавши, неквапно присунувся на своє місце, сперся спиною на колесо віялки — й задивився, втупився перед собою широко розплющеними очима.

Дядько Андрій слухав, що йому розповідав Ілько. Мов-чав, тримаючи долоню то на плечі Ільковому, то на колі-ні, й хлопцеві було так добре відчувати ту долоню, що він аж примружувався від насолоди, прислухаючись до її ваги, до надійного тепла. А коли зітхав дядько Андрій, то те зітхання співчутливе наче в самій хлоп'ячій душі розглягалось, і душа від того сповнювалася ласкою.

Дуже сподобалось дядькові Андрієві, як хлопець доду-мався перевдягнутися в Мигальчину спідницю та кофти-ну, як у хустку бабину закутався. Засміявся хрипкувато, і рука його здригнулась на Ільковому плечі, голубливо забігала по спині.

— Дай хоч подивлюсь, який ти в мене герой,— сказав дядько Андрій і ввімкнув ліхтарика.

Світло заповнило невеличку нору, в якій вони напів-лежали, притулившись один до одного. Стіни були об-ставлені околотами соломи, а стеля чорніла грудкуватою

землею. Видно, дядько Андрій давненько, ще тоді, коли почалася війна, обладнав про всяк випадок цю схованку.

Й Ілько, придивляючись до дядька, покрадьки дивувався, що дядько зараз так не схожий на колишнього дядька Андрія. Колишній був не тільки молодший, лагідніший, ніжніший, а й веселіший, а цей був похмурий, очі стали колючі й дивилися хоч не без теплих іскорок, та якось наче з далнини, з глибу того життя, яке за всю війну випало на долю дядька Андрія і про яке Ілько міг лише здогадуватись. Був зодягнутий дядько Андрій у білий овечий кожух, у чорній шапці — й від цього одягу війнуло на хлопця боями, в яких дядько Андрій брав участь, незвіданістю справжньої боротьби, про яку він лише мріяв.

Світло згасло.

— А ти в мене молодець,— сказав дядько Андрій, і голос його забринів давньою — такою знайомою, такою пам'ятною — ласкою. Й чомусь Ількові з гіркотою подумалось, що ото від колишнього дядька залишився хіба голос, що, лунаючи в схованці пад самісіньким ухом, повертав Ілька в минулі сонячні дні дитинства.

— Скажіть,— обізвався Ілько, усміхаючись від похвали,— а ви хоч одного німця вбили?

Дядько Андрій ухильно сказав по мовчанні:

— Всякого траплялось...

— А танк хоч один підірвали?

— Ні, не доводилось,— усміхнувся в темряві дядько Андрій.— Зате два грузовики знищили.

— А як?

— Просто... гранатами.

— І в мене є гранати приховані. Мати про те не знає, а то давно знайшла б і десь віднесла та викинула.

— Ти, хлопче, гранатами не бався,— суворо сказав дядько.— Матері вистачає клопотів і без твоїх цяцюк.

— Та я...— затнувся Ілько. Й принишк на якийсь час, так йому дошкулив той докір. Сподівався, що буде похвалено за гранати, а воно зовсім навпаки. Запитав перегода: — А на війні страшно?

— Страшно, хлопче,— невесело відповів дядько Андрій.— А хіба тобі не страшно було, коли завели на заводський склад, коли тікав?

— Та наче ні,— похвалився Ілько.

— На війні страшно,— наче не почув тих слів дядько Андрій. І подумав — може, найяскравіше, за всі місяці

й роки випробувань і крові — що такі, як Ілько, теж беруть участь у війні. Воюють не тільки ті, що на фронті, в партизанських загонах, не тільки вони гинуть, не тільки їх калічить. Війна винищує і таких хлоп'яків, нівечить їхні душі, випікає в них найніжніше, найлюдяніше, що, може, годилося б оберігати найуважніше, бо воно рано зів'яне, вмере — і тоді вже ніколи не з'явиться, не зацвіте. Отже, і тут вбивство — вбивство найодухотворенішого в дитині, найласкавішого, найсокровенніших паростків, заради яких, може, людство розвивалось не одне тисячоліття, плакало їх, і вони, звичайно, в майбутньому визначатимуть його обличчя. Якими виростуть оці діти, що не знали ясного, спокійного дитинства? Якими очима дивитимуться на світ? Лихоліття не спалить їхнього людського кореня, але підточить, викривить, одсіче найдорожчі паростки.

— Страшно, хлопче, на війні, — повторив дядько Андрій. — І б'ються там не на життя, а на смерть. І як би там не було, а німцєві нашу землю не топтати. Він згине, а ми залишимось. А якщо й мене підкосять, то ти залишишся.

— Куди вас поранило?

— Поранило... Якби не Ониська, якби мене не привезли до неї посеред почі, то хто відає, чи й вижив би.

— Посеред почі? — недовірливо перепитав Ілько. — Й ніхто не бачив?

— Не бачив ніхто — в негоду доставили. Ониська й доглянула. Та ще твоя мати помагала. І баба Мигалька.

— І мати моя? — зайнявся радістю.

— Авжеж... Та й ти харчами помагав, спасибі.

— А ви мого батька бачили? — запитав і затаїв дух.

— Бачив, — одказав дядько Андрій.

— Як там йому? — й напружено вслухався, приглядався до темряви, наче сподівався побачити те слово, що злетить із дядькових уст.

— Важко... Живий, здоровий. Часто про тебе згадував, уболівав — що там з тобою.

— А він багато німців убив?

— Не знаю, не лічили ми з ним, — знову ухилився від прямої відповіді дядько Андрій. — А тільки одного разу привів до лісу німецького мотоцикліста. Той гнав кудись, а твій батько до колесак стріляє, по колесак — от і влучив, от мотоцикл і закрутився на місці, перевернувся, а він мотоцикліста і злавав.

Цікаво й страшно було слухати Ількові. Жваво уявляв, як то все відбувалося насправді, й сповнювався гордістю за свого батька.

— То, може, спатимемо, бо вже ранок скоро? — сказав дядько Андрій.

— А як ви знаєте, що вже ранок скоро?

— Давно сиджу тут, привичаївся. Ну, тобі менше доведеться сидіти, бо скоро наші прийдуть... Та і я почав ходити, тепер мені вже нічого не страшно.

— А я тут не засиджуся, — сказав Ілько. — Перечекаю трохи, а потім на волю — й ніхто вже не зловить мене. Обходитиму Бурдейного десятою дорогою.

— Не на Бурдейного нарвешся, так на іншу заразу наскочиш. Коли час наспіє, тоді й вийдеш звідси.

— Мені, дядьку Андрію, не з руки відсиджуватись отут.

— А це ж чому?

— Хіба ви не знаєте?.. Мати моя... зібралася родити.

— Ну, коли так!.. — і знову всміхнувся.

Не спалось Онисьці...

З тих пір як уночі, покрадьки, привезли додому Андрія, з тих пір як переховувався в криївці, — не було для неї жодної спокійної хвилини. Втратила спокій, боялася кожного, хто проходив повз хату. Опівночі схоплювалась, підходила до вікон, прислухалася, бо все ввижалося, наче хтось никає попід хатою, наче хтось вистежує, вивідує... Душа їй терпла, серце западало їй глибоко-глибоко, й Ониська не могла передихнути, не в змозі була перевести дух.

А тепер мала переживати за двох — за Андрія та за Ілька, бо, не доведи господь, станеться щось із дитиною, що вона тоді скаже Христині? Як вона їй в очі подивиться? Хоч зі світу тікай!..

Добре, що криївка надійна. Погріб хоч і під хатою викопано, та сама криївка не під хатою, а збоку. І глибока, й далека, й ніхто в селі не знає про неї, та остерігатись кожного треба.

Ні, таки хтось ходить під хатою... Ониська насторожилась... От якби це їй тільки приверзлось, от якби насправді нікого не було... Таки тихо, таки нікого... Мить низалась до миті, Ониська й дихнути боялась — і знову здалося, що хтось пройшов. І зразу ж — у шибку тихенько постукало. Ну, коли такі обачні, коли тихенько в шибку

стукають, то, мабуть, не злі люди, негоже їх боятися. Хтось, мабуть, зі своїх. Та тільки чому так пізно? Може, Віра прибігла сповістити якусь важливу новину?

Холонучи, пішла відчиняти. Спитала — «хто там?» — і завмерла, прислухаючись, та їй не відповіли. То, внутрішньо зіщулюючись, одчинила двері. Приглянулася — неподалік стояло три постаті, чоловічі.

— Хто там? — повторила запитання, відчуваючи, що голос у неї тремтить.

— Свої,— пролунало у відповідь. Проте жодна постать не ворухнулася.

— Хто свої?

— Та свої!

Нарешті одна постать ступила їй назустріч, і Ониська, пильно втупившись у чуже обличчя, вже, здається, здогадалася, хто ж саме перед нею, і тепло миттєвої радості заповнило її єство.

— Ведіть хутчій у хату... не бійтеся... ми свої...

Підійшла до кожного з трьох вікон, обмацала, чи надійно обтушковано, а вже тоді почала кресалом видобувати вогонь. Іскра скочила в трут, од нього загорівся клаптик паперу, від паперу — каганець. А каганець тітка Ониська не залишила на видноті, а поставила в макітру, так що світло падало на стелю, і в хаті панував жовто-сірий, похмурий морок, і з того мороку важко проступали постаті трьох бійців, що поряд сиділи на лаві. Сиділи одне коло одного, під стіною, жоден не сів навпроти вікна.

Вже другу ніч вони були на ногах. Ще позавчора командування послало їх у розвідку. Розвідники вдало перейшли лінію фронту, виконали поставлене перед ними завдання і вже мали повертатися назад. Але на зворотній дорозі їм перестало щастити. На околиці якогось хутирця, де не сподівалися зустріти німців, мало не зіткнулися з ворожим патрулем. Старший у групі, сержант Кадиров, устиг подати команду, вони попадали в сніг і почали відповзати в поле, де їх і сховала нічна темрява. Виждавши якийсь час, пішли через поле, туди, де за їхніми даними мало бути село, та його все не було й не було. Згодом, коли засірив досвіток, зрозуміли, що заблудились. Наобіч розлягались поля; попереду в ранкових сутінках темнів ліс, а праворуч, ген-ген, лежало село. Вони надумали йти до лісу, та скоро зауважили, що

попід лісом стелиться дорога, і на ній помітно рух. Добре, що опинились у ярку, зарослому кущами. Вирішили, що тут перечекають день. Вони понагрібали бруствери зі снігу, заховалися в ньому й так пролежали до смерку, стежачи за дорогою. Коли впала глибока ніч, вийшли з яру й попрямували до того села, яке бачили вдень. Тут їх хтось обстріляв — німці чи поліцаї, і розвідники обминули село, йшли полями й скоро добулись до Збаража, де постукали в одну-другу хату, а відчинили їм аж у третій хаті на околиці. Вони були голодні, наморені й злі. Злі, бо ще ніколи так невдало для них не складалася жодна розвідка. Злі, бо марно проблукали стільки часу і вже сьогодні мусили думати про те, щоб повернутися назад у полк. Мабуть, почувалися б ще гірше, якби з ними не був молодий розвідник Бандило, сам нібито подояк, із тутешніх місць, людина невичерпної енергії і веселої вдачі, що вміла все обертати на сміх — чужу чи власну невдачу, скрутну ситуацію. Бандило намагався смішити їх навіть тоді, коли самому хотілося плакати з відчаю, і хоч вони рідко відповідали усмішкою на його жарти й дотепи, та все ж таки були вдячні за його невгамовність. Третім у їхній групі був Максим Іванов — чоловік замкнутий, мовчазний, що славився серед товаришів своєю незворушністю і залізною витримкою.

— Матінко,— мовив Бандило,— ми тільки на хвилику...

«Та я ще молода, чого він мене матінкою називає? Та в мене й дітей іще нема...»

— Розкажіть, що тут у вашому селі коїться, що по сусідніх селах.

Дала їм огірків квашених, сала, а вони хуленько дістали свого хліба, вламали по шматку й заходились їсти. Ониська розказувала, що діється в їхньому селі, що по сусідніх, а вони слухали. Розказуючи, Ониська уважно приглядалася до кожного — це ж бо вперше бачила своїх після того страшного пам'ятного літа, коли йшли через Збараж похнюплені, брудні, й на кожному гімнастерка була чорна від поту... Найпильніше приглядалась до Кадирова — цей, либонь, не з наших, та й говорить так, що не все зрозумієш із його мови; сам з лица темний, і очі темні. Той, що матінкою назвав, Бандило, значить,— ну, достеменно з їхнього села, а якщо не з їхнього, то з сусіднього, бо й лицем схожий на їхніх парубків, і тримається по-свійськи, от-от, либонь, і згадає Ониська, де його бачила... Найстатечніше серед них тримався мовчун,

видно, і хазяїн з нього непоганий, і жінка в нього є, і діти; ті двоє проти нього — зовсім молоді, хоч і поводяться так, наче кожен із них тут за головного.

Намагалася запамятати кожну рисочку на їхніх обличчях, і чомусь не боялася, що оце вони зайшли посеред ночі до її хати, а в селі ж повно німців. Почувалась упевнено, й радісно, й тривожно, й серце їй завмирало подівоному солодко. Ладна була кожного обійняти, приголубити; і в думках молилась, аби доля ласкава була до них, аби кулю відвернула чи осколок, бо це ж вони з такої немислимої військової веремії йшли, щоб дістатись її хати!

Зрештою, коли виповіла все, то спитала в Бандила, дивлячись на нього, як на свого давнього знайомого:

— А чи ти не з нашого села?

Він підморгнув хоч і стомлено, зате хвацько:

— З нашого, матінко, з нашого, бо наше село — це вся Україна!

— Хай і так, — згодилася.

— Спасибі, хазяйко, — зводячись із лави, сказав Кадиров. — Будемо йти.

— Так швидко? — вихопилось у неї.

— Війна не тітка, чекати не любить, — знову підморгнув Бандило, на мить посвітлівши лицем.

— Ой, краще б вона почекала...

Важко звівся з лави Максим Іванов, поправив на плечі автомат. За весь час так і не сказав жодного слова.

— Не забудете нас, хазяйко? — спитав Кадиров.

— Допоки світ сонця, то не забуду, — зітхнула Ониська.

— Чекайте в гості, — пообіцяв Бандило.

Кадиров підійшов до макітри, в якій горів каганець, загасив його.

— Виходимо по одному, — наказав. — Перший іде Бандило.

— Єсть! — відгукнувся Бандило. І зі смішком: — Тільки ж нехай хазяйка руку дасть, бо ще очі повибиваю в темряві.

Ониська й справді дала свою руку, і Бандило так міцно стиснув її в лікті, наче й не збирався відпускати ніколи.

Опинилися в снігах, і перше, що їй майнуло в голові — думка про погріб... Узялась обережно за клямку дверей, прислухалась, чи не чути чогось підозрілого в дворі, а тоді вже одчинила неквапно. Бандило постояв якусь

мить коло неї, звикаючи до ночі, і вже ступив уперед, за поріг, як раптово темрява збоку від хліва — в одному й другому місці — вибухнула гострим світлом, і Ониська відчула біль у грудях і животі саме тоді, коли до її слуху долинули звуки пострілів. Вона похилилась у сіни, і Бандило, миттю скочивши назад, підхопив тітку Ониську, що валилась на нього, і впав разом із нею на долівку. Тягнув її в глибину сіней і гарячково думав — чи його не поранено, та, либонь, не поранено.

Переволік Ониську через хатній поріг і поклав коло печі.

— Ви де? — запитав у темряву хати.

— Тут,— відповів Кадилов десь від столу, що стояв коло вікна.

— Тут,— відказав Іванов од скрині, що стояла коло другого вікна.

— Тітко! — в саме вухо вкладав свої слова Бандило.— Якийсь запасний вихід із вашої хати є чи нема? Чого ви мовчите, обізвіться! Ну, тітко!

— Вбита? — різко спитав Кадилов.

— Тітко! — все ще допитувався Бандило.— Більше ніякого виходу з вашої хати нема?

— Дурень! — гортанно сказав Кадилов.— Ти що, хочеш мертвих розсмішити? Який вихід? Хата оточена! Вислідили нас! Чи, може, хтось продав...

— Продати не могли,— прошепотів Бандило.— Самі влипли. Самі залізли в петлю.

Гримнули постріли — й посипалися шибки. Кюльча скалка влучила Кадилову в щоку, та він того й не відчув.

— Виходу з хати нема,— сказав Кадилов.— Що будемо робити?

— Живими не здамось,— обізвався Іванов.

— Чи багато треба розуму, щоб не здатися живими! — скрикнув Бандило.

— Для цього потрібна відвага,— мовив Кадилов.

— Треба прориватися,— сказав Бандило.— Може, хтось і врятується. Бо в хаті всіх перестріляють. Чи сплять — однаково смерть. А так — бігом, в атаку на кулі. Вони цього не сподіваються... Якщо рятуватися — тільки зараз, коли темно. Хто знає, скільки їх там. А зранку ще підтягнуть силу.

Полягали на долівці, бо в розбиті вікна весь час стріляли.

— Згода,— мовив Кадіров.— Значить, так. У хаті трое вікон. За мою команду через вікна кидаємо по гранаті. Далі ви вдвох у сіни — й через двері ще кинете...

— І зразу ж ліземо на горище — там є драбина,— втрутився Бандило.— Видираємо сніпки в стрісі — й стрибаємо на задвірки. На задвірках, мабуть, варти нема...

— Тільки біжіте не в поле,— перебив Кадіров,— бо там, мабуть, відрізано. Біжіте від цієї хати до сусідньої, потім ще до сусідньої — і вже тоді в поле. Зрозуміли?

— Авжеж,— сказав Бандило.— А ти? Що робитимеш ти?

— Я прикриватиму ваш відхід!

— Але ж...— обізвався Бандило.

— Ніяких але ж! — різко сказав Кадіров.— Хтось має повернутися в полк і доповісти про результати розвідки. Ясно? Хтось зобов'язаний врятуватися. Бо не даремно ж ми ходили в розвідку!

— Ясно,— важко видихнув Бандило.— Будем живі — зустрінемось.

Максим Іванов зітхнув так, наче схлипнув.

За командою Кадірова кинули у вікна гранати — й коли пролунали вибухи, то Бандило й Іванов уже були в сінях. Не зволікаючи й миті, кинули ще з сінешніх дверей, потім одскочили назад, тут Іванов присвітив ліхтариком, вони один за одним полізли по драбині на горище. Бандило ліз перший, він хутко одсунув ляду, вже й опинився серед сіна, вже намагався зірвати сніпок. І Максим Іванов уже був поруч, теж зривав сніпки. Весь час лунали постріли, й бійцям здавалося, що їх помітили, стріляють по них, та то все-таки цілили у вікна хати, де зостався Кадіров, прикриваючи їхню втечу. Кадіров не відмовчувався — й вони були раді, що їхній товариш живий, що ніколи не здасться. Й раптом Бандилу стало неімовірно шкода, що Кадіров зостався, не пішов із ними, й він уже був ладен повернутися назад, та згадав наказ — повертатись до своїх, доповісти про виконання завдання...

Вони з Івановим скочили зі стріхи, попадали в сніг, одразу ж посхоплювалися, наче їх підкинула сама земля. Кинулись на сусіднє подвір'я, далі в садок, і вже Бандило подумав, що вдалося вирватись, таки вдалося перехитрувати ворогів, як раптово від дерева відділилась якась постать, і її стало чітко видно в спалахах пострілів. Бан-

діло шарпнувся вбік, встигнувши помітити, що Іванов звалився на сніг...

В Бандила наче крила вирости — й вони підхопили розвідника, понесли його вперед, поміж деревами, і вже він чув, що постріли лунають далеко позаду. Отже, Кадиров відстрілюється, отже, Кадиров б'ється до останнього патрона...

Бандило таки прорвався через ворожу заслону. Він це зрозумів тільки тоді, коли, опинившись у полі, дозволив собі не тільки оглянутись назад, а й зупинитися на якусь мить. Постріли вже вщухли. Ясно горіла хата. Бандило прислухався — не чулось підозрілого шереху, ніхто його не переслідував. Задерши вуха шапки-вушанки, щоб краще було чути, хутко пішов уперед, а потім знову зупинився й прислухався. Невже обидва його товариші загинули? Не хотілося думати про це, не вірилося. Хотілося сподіватись, що вони теж прорвались і тепер будуть добиратися до своїх. А ще згадував миловидну хазяйку, яка дала їм притулок, а потім за свою гостинність прийняла німецьку кулю. Не міг уявити її мертвою — вона й досі стояла перед ним усміхнена, лагідна, й доброта бриніла в її голосі.

І все ще не хотілось вірити Бандилу, що його друзі — Іванов і Кадиров — наклали головами й, що, може, їхній відвазі, їхній мужності він завдячує своїм життям.

Перед світанням село, розбуджене стріляниною, не спало.

Хата горіла не довго — скоро покрівля обвалилась, і дотлівали крокви та лати, прискаючи іскрами. Тоді над пожарищем здіймались і опадали легкі, ясні груди вогню — він наче зітхав скрушно. Й так само скрушно зітхали люди. Бо хоч горіла чужа хата, але ж так само могла згоріти і їхня, а тому, співчуваючи чужому лиху, вони немов співчували самим собі, своїй долі, яку не могли вгадати.

Чи не в кожній хаті говорили — хто б то міг постраждати? Горіло й стріляли коло кладовища, але ж не одна там хата. А найбільше не давало спокою — чому стріляли? Може, навідались партизани, хотіли заскочити німців зненацька? То чому ж тоді короткочасний бій точився не на заводській території, а коло кладовища?

Хоч вибухи й стрілянина вщухли, проте вони відлуню-

вали в кожній хаті, в кожному серці. Люди чекали тільки на світанок, щоб довідатись про новини, щоб, можливо, своїми очима побачити все те, що скоїлося.

Лежав на тапчані, втупившись у стелю, й луна пострілів западала йому в свідомість. Віддалені вибухи струсували його тілом — і він звівся, наставивши перед собою руки, наче долонями хотів захиститись від чогось страшного, що мало ввірватись у його холодну хатину. Те страшне ходило поблизу, рикало, шукало жертв, бо було голодне, і він якийсь час наставляв проти нього свої задер'янілі від напруги руки.

Потім скрадливо ступив із тапчана на долівку і мить стояв на ній так, наче долівка ось зараз могла вислизнути з-під його ніг, чи, наче норовистий кінь, скинути його з себе. Але долівка залишилась на місці, вона була байдужа до його побоювань, і Юзові стало тепліше, і щось схоже на внутрішній сміх віддалено сяйнуло в його естві.

Поки долав наступний крок, підозріливо приглядаючись до долівки, вибухи та постріли вщухали, і те не обрадувало Юза, а озвалось у його душі настороженим очікуванням якоїсь нової несподіванки, що могла видатись ще страшнішою за попередню. Наслухав глуху тишу, що таїла в собі німу погрозу, й тонесенькі щупальця тієї погрози тягнулися до Юза, ось-ось мали вчепитись, здушити його тіло — і він, наче вириваючись із полону жахливих щупалець-присосок, раптово підскочив на одному місці, з грудей йому вирвався здавлений скрик. Усе це сталося миттю, водночас, і принесло полегшення. Юз відчув, як од нього, злякавшись, відступив страх, і тепер тиша, яку наслухав, була звичайною нічною тишею, в ній не чигали ніякі небезпеки.

В хатині було темно, ото й світла, що від білого снігу, та Юз усе-таки налапав на підвіконні уламок дзеркала й силкувався побачити себе в ньому. Як не повертав уламок, як не зазірав у нього, та воно відображало самий тільки морок, і з того мороку наче прозирило щось непевне, нечітке, що мало скидатися на Юза. Та він зостався задоволений тією розпливчатою химерою, яку йому подарувало в цей досвітній час розбите дзеркало. Він наче побачив спільника, зустрів однодумця — і ця зустріч уселила в нього віру та певність, що не один, не самотній.

Хотів напитись, та відро виявилось пусте, і Юз наду-
мав піти до колодязя по воду... Повітря на вулиці було
таке саме холодне, як і в Юзовій хатині, бо ж вікна в
нього були повибивані, а двері не зачинялися... На Юзо-
вому обійсті, над самою дорогою, стояв вербовий стовбур,
завбільшки з високого чоловіка. Наблизившись, Юз при-
вітався:

— Доброго ранку!

З цим стовбуром вітався щодня. Й сам собі відповідав:

— Здрастуйте!

Дерев'яний журавель стримів на сусідньому подвір'ї,
і Юз, причепивши до гачкуватої тички відро, почав по-
волі опускати в колодязь. Скоро відро зітхнуло, захли-
нувшись водою, Юз попустив тичку, вона гоїднулась до-
гори — і невзбарі, поставивши на цямрині відро, Юз пив
холодну, сонну воду. Була смачна, солодка, запашна, і
він відчув, як од її міцної снаги здоровшає все його тіло.

Взявши відро в руку, пішов не додому, а подався ву-
зенькою вуличкою, поміж блекоти, що важко зігнулась
під снігом, де-не-де повистромлявши кістляві стебла. Ішов
туди, куди зараз кликало його неясне бажання, куди
вела його болісна непевність, і з дірявого відра тугень-
кою цівочкою ллялась вода. Вона завжди виливалася за
той час, за який Юз устигав коло колодязя вгамувати
свою спрагу й дійти додому — саме перед порогом ска-
пувала чи не остання крапля. Й на цей раз теж виціди-
лась хутенько, і Юз скоро ніс у руці відро, не заува-
жуючи, що воно спорожніло.

Йшов Юз вузенькою вуличкою, вже б мала завидніти
й хата тітки Ониськи, тільки чомусь не було видно хати,
і звідкись тягло димом та гаром пожарища. Дійшовши
до верб, що стояли коло воріт на Онисьчиному обійсті,
він зупинився, бо не міг упізнати ні хати, ні подвір'я.
Подвір'я чорніло від ям, сніг довкруг був засипаний
грудням землі, а хата — обгоріла, скособочена, безверха,
бо верх згорів і провалився — відлякувала сплюндрова-
ністю.

Довкола було безлюдно.

Юз стояв непорушно, наче сподівався, що зруйнована
господа викаже йому якусь свою таємницю, проте пану-
вала тиша, що мовчала та й годі. Юз, не випускаючи
з руки відра, ступив на подвір'я, чуючи, як щось усе-
редині йому обірвалося, занило, заплакало сумним голосом.
Ішов обережно, ніби земля зараз могла йому висковзну-

ти з-під віг... Дійшов до самої хати, так само обережно торкнувся долонею стіни, все ще не вірячи самому собі, а потім притулився до стіни щокою, як ото дитина тупиться до теплового матириного лица...

На диво, двері були тільки обсмалені, проте не згоріли. Він боязко зазирнув за поріг — ізсередини тягнуло димом, духом зотлілої соломи, паленої глини. Юз, не боячись, що на нього щось обвалиться, ступив за поріг... У сінях стеля впала, на хатні двері обвалилася недотліла балка; свіжий дим не вивітрився, стояв густо, задушливо; ясним вогником у кутку сіней догоряла одна ніжка драбини, і той вогник примарно освітлював руїну. Юз спробував одсунути балку, йому заважало відро, та він не додумався одставити. Смикнув за клямку — легко вирвалася з дверей, наче ніщо й не тримало її, і зразу ж одпало дві дошки, двері одхилилися теж легко, і в щілину він зумів просунути голову, а потім і сам проліз.

У хаті стеля теж упала, долівка була захаращена глиною, недотлілими балками; стояв дим, що не встигав виходити в повибивані вікна. Юз не зважився лізти в ту руїну, пробрався назад у сіни — і раптом аж присів, така несподівана думка саянула в голові. Ступив до недотлілої драбини і взявся розгрібати глину, паліччя. Нарешті пальці дряпнули по ляді, але не міг одчинити її, бо та балка, що тримала двері, другим кінцем упиралася в ляду. Юз спробував одіпхнути її вбік, та з першого разу не вдалося. Потім таки зрушив її з місця й лише тоді зумів одчинити важку, обкуту залізом ляду.

Боявся лізти вниз, прислухаючись. Чорний погріб лякав його своєю німотою: темним, сліпим оком на Юза з ляди придивлялась погроза і дихала йому в лице затхлим, ядучим димом...

— Сталося,— ще раз мовив дядько Андрій, коли вони з Ільком залишилися вдвох у своїй чорній схованці, й тепер жоден шерех, жоден звук не долинав до них ні з погребя, ні з довкільної землі, в грудях якої вони знайшли притулок.— Значить, не сьогодні, то завтра прийдуть наші. Чуєш, Ільку? Воля!

«Воля!» — самими губами проказав Ілько, якому стало гаряче від тих слів, які сказав сам дядько Андрій, і в горлі йому захищало. А вголос мовив:

— От якби не сидіти в ямі! От якби допомагати нашим!

— Дочекаємося — й поможемо! А зараз, Ільку, ще рано... Бо я кривий, ледь-ледь ходити почав, а ти... І з тебе теж помочи мало, а більше клопоту.

Гіркота звучала в дядьковому голосі. Видно, переживав, що й справді не годен зійти на поверхню, бо ніякої заповоги з нього не буде. З нього, що багато місяців — зимою і влітку, за будь-якої погоди — провів у лісах, що йшов на перше-ліпше завдання... Ілько відчував, як дядькова долоня, що лежала на його плечі, дрібно тремтить, і йому чомусь шкода стало дядька Андрія, захотілося втішити, сказати добре слово...

— Та нічого, дядьку, якое воно буде... Тільки шкода всіх тих людей, що оце зараз сидять на заводському складі. Бо що німці зроблять із ними? От якби ви... та я... та Якимаха врятувався... От якби ми всі зібралися до купи та напали на склад, та визволили...

Дядько Андрій не відповів, і хлопець теж замовк, зіщулився. Думав про те, чи вдасться йому заснути в цій порі, й чомусь був певен, що, мабуть, таки не вдасться. Бо не звик він спати в чорній землі. А цікаво, чи можуть тут наснитися сни? Либонь, ні... Либонь, сни сняться тільки в хаті — в ліжку чи на печі — а от у землі... Запитати б про це в дядька Андрія, він тут уже не першу ніч, має знати.

— Знаєш, Ільку,— порушивши напружену мовчанку, сказав дядько Андрій, і в голосі його несподівано зазвучали м'які, лагідні нотки,— що я робитиму, коли німців виженуть із нашого села? — Затих на мент, наче випробовував Ількове терпіння.— Пошию своїй Онисьці чоботи.

— Чоботи? — неказанно здивувався хлопець.

— Чоботи,— підтвердив дядько Андрій, так і не вловивши того здивування.— Обносилає, ходить у чунях, аж дивитися соромно. А я ж у селі шив колись найкращі чоботи.

Невже дядько Андрій каже все те всерйоз, невже не жартує? Такий час цікавий, війна ще точиться, не закінчилась, а він вийде з цієї ями — й чоботи сяде шити! А як на нього, Ілька, то ніяка сила не втримає в селі — пристане до якоїсь частини, бо вже наче ростом вигнався, якщо літами не вийшов, і таки подається на фронт. Ото хіба що мовчати слід, бо як довідаються рідні про те, що таїться в душі,— не пустять!

— Ну, пора спати,— по мовчанні сказав дядько Андрій.

— На добраніч...

— Тулись до мене, я великий, теплий, то не змерзнеш. І кожухом ось добре вкривайся. Не так тут і кепсько, хлопче, буває гірше, то треба ж колись і звикати, правда?

— О, чуєте! — здригнувся Ілько.— Чуєте! Наче щось вибухнуло... Може, то наші вже наступають, га?

Відчув, немов ледь-ледь земля затрусилась. Чи здалось? І наче якийсь звук долетів до його вух і зав'яз там, як комарине дзижчання.

Дядько Андрій мовчав, мов заціпило йому.

— Чуєте? — торсав Ілько за лікоть.— Земля здригається, аж до нас чути!

— Стривай, хлопче — напівзвівся у схованці дядько Андрій.— Тут щось не так. То не наших чути, то в селі десь...

І раптом чітко долинули вибухи — й Ілько втямив, що рветься недалеко, звуки долетіли через погріб аж сюди, під землю. Може, бомблять, подумалось дядькові Андрієві. Не схоже... І не схоже, щоб вибухали снаряди... Билась його думка над одним — що там відбувається нагорі? І чому Ониська не спуститься в погріб і не розкриє їм очей?

— Димом пахне, — мовив пошепки Ілько.

— Димом? — перепитав мимоволі дядько Андрій, бо й самому щойно здалося, що в їхній схованці загірчило димом.

Скоряючись неясному здогадові, дядько Андрій на мить увімкнув ліхтарика, одсунув убік дерев'яну затулу, далі рогожку — і в схованці гостріше запахло димом, його добре було видно в світлі ліхтарика. «Мабуть, хата горить», — майнула швидка, холодно-рішуча думка в дядьковій голові. Він ще не збагнув до кінця, що саме сталося, та вже всім своїм тілом, напруженим розумом відчував і тямив, що сталося неймовірне, непередбачене, страшне й що воно зараз загрожує його життю та життю Ілька. Про все думалось укупі, нерозбірливо — й про їхню схованку, й про Ониську, й про вибухи, й про дим, який просотався аж сюди, в схованку, й заповнив погріб, хоч той був закритий лядою, а на ляді мала стояти діжка — про все це мислилось одразу, однією миттєвою блискавичною мислю...

— Хата горить, — здогадавшись, мовив Ілько.

Про все мислилось однією великою миттєвою мислю, та раптом із її хаосу, з її остраху постало ясне й чітке: «Що з Ониською? Що з нею сталося?»

Вже не міг залишатись у схованці, прожогом виліз у погріб, і хлопець проворно теж шаснув слідом за ним. Тримаючи в одній руці світло, а в другій пістолет, він, кульгавий, став на першій щабель драбини, на другий і, мовивши Ількові, щоб залишався внизу, не смів іти за ним далі, загасив світло та й, нагнувши голову, підважив плечем ляду. Видно, Ониська за останнім разом забула поставити на неї діжку, бо ляда піддалася легко, й він хутко вистромив голову в сіни...

Нічого не побачив, бо хоч усе було заповнене давким, гарячим димом, проте полум'я ще не проникало в сіни, хіба що слабкенькі відсвіти з напіввідчинених хатніх дверей. Стоячи на драбині, по пояс у погребі, дядько Андрій усе ще не розумів, що саме могло статися, та, мабуть, сталося щось важливе, бо інакше не долинали б до слуху ні вибухи, ні постріли... Та й хата їхня не горіла б!

Отже, надвір потикатись не можна, бо стріляють на самісінькому подвір'ї... Де Ониська? Чому не видно? Що з нею сталося? Що спричинило цю веремію, цей шарварок? Невже оце прийшли наші, й коло хати точиться бій із німцями?

Присів миттєво — почулося спершу похашливе гупання чобіт, а потім краєм ока встиг зазриміти незграбну постать, що знадвору вскочила до сіней. На цей час жар став майже нестерпний, дихати не було чим, і в сильніших відсвітах палаючої хати можна було розгледіти обличчя людини, що вскочила до сіней.

Це був Панас Бурдейний.

Пригнувшись, міркував блискавично. Не інакше, як за час, відколи Ониська привела Ілька до погребя, на поверхні сталося щось таке, чого він, Андрій, не знає... Мабуть, Ониськи вже і в живих нема... Чого тут Бурдейний? Перевіряє, чи нікого нема в хаті? А хто ж мав бути, крім Ониськи?

Можливо, хтось із німців уже встиг перевірити, чи ніхто не залишився в палаючій хаті, але сільський, продажний собака, якому однаково не буде порятунку, бо сьогодні-завтра прийдуть наші частини, цей собака надумав своєю жорстокістю перекрити німців!

І в цю мить доля Панаса Бурдейного була вирішена. Дядько Андрій забув про свою обережність, про те, що має піклуватися про малого Ілька. Слепа лють, затьмаривши розум, підвела його з погребя, він вистрелив раз і вдруге, огрядне тіло Панаса Бурдейного, що стояв на

хатньому порозі, смикнулось і, заточившись, незграбно впало за поріг, у хату. Вловивши крізь тріск і туге лопотіння вогню голосну німецьку мову поблизу, за стіною, дядько Андрій ще якусь мить постояв, напівзвівшись, у погребі, наче очікував, чи часом не зведеться Панас Бурдейний.

Прохогом метнувся назад, до погребу, а як зачинив ляду, то почув, що по ній щось гупнуло, звалившись,— мабуть, упала стеля. На дні погребу дихалось легше, та все ж відчувалося, що наче хтось підігріває їх тут, повітря стало гаряче й сухе.

Ввімкнув ліхтарика — Ілько стояв у кутку й не зводив із нього погляду, в якому застиг жах.

— А тепер — у схованку!

— Тікати не будемо? — жалібно запитав Ілько.

— Тікати? Лізти у вогонь? Уже стеля обвалилась! А надворі повно німців. Либонь, думають, що Бурдейний згорів у хаті... Ну, миттю!

Коли опинились у криївці, коли зачинилися, дядько Андрій зняв із себе кожуха, затулив лаз, і вони з Ільком ще й спинами підперли його, щоб була менша віддушина, щоб не так просочувався дим.

— Не пропадемо, Ільку,— сказав. І вже трохи голосніше, начебто й бадьоріше: — Не пропадемо, Ільку, бо не хочемо пропадати, а хочемо жити! Чуєш! Найголовніше — нікого не боятись, а нехай вороги бояться нас. Хай бояться і думають, що вони згинуть, а не ми. Бо як буває з людиною? Буває, що вона вже починає вмирати тоді, коли думка про смерть закрадається в її голову. Женімо ці думки! Чуєш, Ільку? А вогонь до нас не доступиться, бо в погребі нема чому горіти. І жар до нас не дійде — просто нагріємось та й годі, бо трохи змерзли. Наша схованка не під сіньми, не під хатою, а збоку. Не пускаймо диму, а повітря і з землі доходить, не задихнемось. Ну, Ільку, веселіше!

Говорив усе запальніше, піт виступав йому по всьому тілу. Однією рукою обнімав хлопця. Знав, що зараз над ним горить хата, і той вогонь рідної хати обпікав йому свідомість, і язика лихого полум'я лизали його згарячілий мозок...

Вранці баба Мигалька зосталася в Христини, сподіваючись на нагальні перейми, які так і не почалися цієї стомливої моторошної ночі, а Віра побігла до себе додому —

подивитися, що там і як. Бо, нарешті, хотілося здібати якусь живу душу та розпитати, що в селі коїлось цієї ночі, хто стріляв і чия хата горіла. Бо перед світом виникувала надвір, бачила, як на далекій околиці села, за горами, горіла чиясь хата. Заходилося у неї серце в недобрих передчуттях, снувалися чорні думки — хто горить, за віщо підпалили?

Тільки дійшла через садок на своє подвір'я, а тут уже коло воріт хлопчина знайомий стоїть, Степан Ясько, з яким їхній Ілько друзі-нерозливовода.

Зразу до Віри кинувся — обличчя в нього, біле, веснянкувате, так і світиться тасмницею, яку не терпиться виповісти.

— А я оце до вас прибіг... Стукаю в двері — ніхто не відчиняє, у вікно стукаю — нікого... Ой, тітко Віро, що я вам скажу! — І він по-дорослому приклав долоню до щоки та скрушно похитав головою, як то завше робить його мати.

— Ну, кажи! — Й душа Вірина зайшлася страхом.

— Чули, як стріляли вночі?.. Й хата горіла?.. То вашої Ониськи хату спалили... То коло неї стріляли...

Малий Ясько ще сипав скоромовкою, очі його то звужувались, то ширшали, тільки Віра, либонь, нічого вже не чула, бо зненацька загупало їй у скронях, зашуміло у вухах — і все довкола неї почало темніти, наче вкривалося попелом. І сніг, на якому стояла, і стріха її хати, й дерева, й дорога.

Ноги самі понесли, малий Ясько підтюпцем дріботів поруч, раз у раз намагаючися зазирнути в її обличчя, щось і далі розказував, та вона не чула, бо все в ній було повите важкою, глухою темрявою. В тій темряві спалахувала блискавка, спалахувала й згасала, це була блискавка-думка про сестру Ониську, про її чоловіка Андрія Калюжного, що переховувався в потайному місці; не інакше, як до тієї стрілянини спричинився Андрій, хтось виказав його, вислідивши...

— Хата згоріла, — бубонів малий Ясько, дрібочучи то поруч, то відстаючи, — а в хаті знайшли мертвого поліцая... Згорів у вогні... Кажуть, начебто Панас Бурдейний...

— Згорів? — це було перше слово, на яке вона спромоглась.

— Ага, згорів, — із тасмничим виразом в очах одказав Ясько. — І чого б то він згорів, га? В хаті?

— А в хаті,— мовила Віра,— більше нікого не знайшли?

— Ні,— сказав малий Ясько.— А хіба кого знайти мали там? Говорять, наші розвідники приходили до Ониськи, а їх вислідив хтось та доніс німцям... Нібито Бурдейний вислідив...— Ясько повторював те, що вже казав Вірі недавно, та тоді вона не чула, приголомшена жахливою звісткою, а тепер уважно прислухалась, і почуте дивувало її все більше.— Кажуть, одному розвідникові пощастило втекти, а двох німці вбили, а тіла повезли до управи.

— А що вони з тілами робитимуть? — Він знову забіг наперед і намагався зазирнути Вірі в очі, ніби в їхній жаскій синяві сподівався прочитати відповідь на своє запитання.

— А в хаті,— повторила своє запитання,— нікого не знайшли?

І малий Ясько, ковтаючи слова, знову заходився розповідати, як обгорів Бурдейний, що його ледве впізнали. Віра слухала, і її повивав розпач, од якого все в ній мертвіло.

Люди стояли віддалік, на дорозі, не зважуючись підходити до пожарища близько. Лише кількоро дітей стояло на подвір'ї поміж чорного груддя.

— Бурдейного вже відвезли до управи,— все тихше сокорів Ясько, не відстаючи од Віри.

Спалена хата відлякувала задимленими стінами в чорних патьоках, страхітливо вибитими вікнами. В садку, під вишнею, стояв Юз, похнюплений, зігнутий, втупившись непорушним поглядом у землю. І так було дивно бачити цього чоловіка застиглим, як дерево, що Віра, обминаючи очима спалену хату, пішла в садок, до Юза.

Щось лежало під вишнею, накрите чистеньким — видно, кимось принесеним — ряденцем.

— Що це? — поспитала Віра й не почула голосу свого.

Юз і не поворухнувся, згорблений, а малий Ясько, ставши поряд, мовчав. Віра розпачливо озирнулася на людей, що стояли на дорозі й не спускали з них поглядів.

Дівчина, передбачаючи, що саме може побачити під ряденцем, не зважувалась одхилити бодай ріжок. Уся вона ставала якась німа, начебто й собі вже не належала, а тільки великому розпачеві, що все відчутніше заповнював її єство, сковував думки, не давав ворухнутись руці, повитравлював усі бажання.

Й раптом її наче жаром обсіпало — Юз плакав, і по його гладенькому, бабському обличчю, яке ніколи не голив, стікали сльози. Ті сльози немов розбудили її, вона мимоволі, несвідомо зігнулася над ряденцем, підняла крайок — і спершу не могла втямити, що ж саме відкрилось її очам, погляд наче мевом затягувався, та раптом зрозуміла, чие попечене, чорне обличчя дивиться на неї полопаним, згорілим місивом із очних западин... Крик застряв їй у горлі, не давав дихнути, й вона зараз мучилась тим великим, невикричаним криком.

Малий Ясько, жалісливо кривлячись, шморгав носом, і його дитяче обличчя було хоч і насуплене, зате якесь ясне, безхмарне, наче він не міг досягнути всю глибину тієї біди, яку бачив, а тільки здогадувався з поведінки дорослих про її суть.

Аби жах і зовсім не зім'яв у своїх пазурах її душу, Віра відступила од закритого ряденцем тіла — від тих спалених рештків, що були колись життям, її сестрою рідною, що були радістю, сміхом, вірною Андрієвою любов'ю... Люди на дорозі стояли тихо, як чорні привиди, всі стежили за нею, і зараз їхні погляди були мов сіль, якою вони посипали її рани. Відчувала на собі ті погляди.

Ніхто так і не зрушив із місця, не наблизився.

Стояла обличчям до хати, що була схожа на обгорілу, скалічену істоту, якій зумисне вкоротили життя... Сповнившись одваги, зайшла до сіней — просто над головою зяяло небо через упалу стелю — і хутенько кинулась до одчиненої ляди, кинулась по тиньку, попелу, що вже встиг змокрити.

— Андрію! — ставши на коліна, крикнула в німе провалля погребя.

Зловісне мовчання.

Помацала руками драбину — начебто міцна, не згоріла, хоч і стояла в самому бушовиську. Хутко встромила ноги у в'їстя погребя, спустилася по щаблях, далі кинулася в самісінький куток, де, знала, було замасковано схованку... Вхід, як і годиться, присипано картоплею, Віра мерщій розгребла її, не забуваючи весь час повторювати Андрієве ім'я і плекаючи неясну надію, що з ним, либонь, нічого не сталося, бо ж до погребя, сюди всередину, пожежа не дісталась. Одсунула рогозяну мату, гарячково пхнула рукою дерев'яну затулу — ніхто не обізвався до неї. Віра просунула вперед руки — пусто.

Миттєва розгубленість обезволила її; зляканою пташкою билась думка: де Андрій, що з ним? А чи не приєднався до тих розвідників, що навідувалися сюди вночі, чи не загинув разом із ними? Ні, ні, не загинув, бо тоді б усі знали про це і їй уже встигли б сказати. Отже, йому пощастило втекти, його не наздогнала куля? Але ж він не міг тікати, бо ледве ходить, пересувається над силу... Де ж він?..

Вибралася з погребя, вийшла з руїни — жінки стояли на дорозі, як і раніше, тільки, можливо, натовп збільшився. І так само зосереджено, пильно дивились на Віру, важко, нестерпно болісно співчували.

«Чому я не плачу?» — подумала Віра.

Із саду повільно наближався малий Ясько і дивився так, наче хотів не просто зловити її погляд, а зазирнути в саму душу; проникнути в немисливо глибокі тайники. Під вишнею, як і перше, стояв знерухомілий Юз і був схожий на старий стовбур високо зрубаного дерева, що, не маючи жодної гіллячки, весною не зацвіте, не зазеленіє...

— Бабо, ну скажіть, скільки можна ждати? Бо вся душа моя змучилася, швидше б уже, швидше...

На білій подушці обличчя Христини, розповніле, покрите нездоровими, буруватими плямами, її покусані, набряклі губи, очі, що від внутрішнього болю, від очікування здавались якимись викоченими, майже лупатими, — все це на білій подушці ясно виднілось. І руки її не знаходили спокою, не могли вгамуватися, вони шастали там і сям, вони ширяли над смугастою ковдрою, ширяли, мов сполохані птиці, що ніяк не можуть знайти для себе безпечну місцину.

— Та чи ти, дочко, не знаєш, скільки, буває, ждуть? Є такі доскоцькі, що не доношують, що раніше народжують, а є жінки, що тиждень можуть переносити, а то два чи й три...

— А немовляті від того не зле?

— Чого ж йому зле? Воно ж у материнській утробі, чи є щось для нього ліпше, тепліше?.. А ти, дочко, не дуже й барися — якийсь день, та й годі... А може, строк задумала собі раніше?

— Строк я пам'ятаю добре...

— Пам'ятаєш, то й гаразд. А квапити немовля не буде, бо куди йому квапитися, коли надворі он що коїть-

ся... От не сьогодні-завтра прийдуть наші, Павло твій доб'ється додому — воно й з'явиться на світ білий, і привітається з усіма.

— Якби ж то!..— Й сонячно стало Христині в думках, наче все вже сталось отак, як гадалось.

— Бо чого йому, немовляті, поспішати? Щоб упитися кров'ю? Хай господь милує!

А й справді, нема чого поспішати, Христина згодна. Якби ж то від неї залежало, то чи не постаралася б, щоб у цьому світі було все тихо, мирно, щоб дитина її з першого дня не знала горя?

Не йшов із думок Якимаха — як то йому в закапелку? Попросила бабу Мигальку, щоб позачиняла двері на всі засуви та клямки, а сама під тапчач полізла. Повідклала вбік старе дрантя, картоплю, якою згори було пришипано схованку, зняла дощечку, щоб голос її долетів, і спитала:

— Гавриле, чи не охляв там? Коли охляв, то вилазь, щось поспідаєш із нами. Не бійся, в хаті тільки ми з бабою Мигалькою, двері зачинили на всі засуви...

Коли за якийсь час Якимаха видобувся з закапелка, то похитнувся, мало не впавши — так йому тіло затекло, задерев'яніло, такі чужі руки й ноги стали. Підсліпувато мружився, кліпав повіками, якимось так недовірливо позиркував — наче з того світу людина вибралась, не інакше...

Коли посадили за стіл та пригостили вареною картоплею, тоді й повипи почали йому розказувати. А повинні які вони знали за ніч та ранок? З хати не виходили, ніхто до них ще не навідувався, Вірка як побігла, то й досі нема... Стріляли сеї ночі в їхньому селі, й не тільки стріляли, а навіть хата чиясь горіла, от кортить довідатися — що там сталося, чого ворохобились! І де та Вірка ходить, де її носить?

Якимаха картоплю їв, хрумкав цибулиною — і то на бабу Мигальку поглипував, то на Христину. Довго погляду на хазійці чомусь не затримував, усе більше повитуху обмацував, чи просто по столу очима пасся — і Христина відчувала, що неспроста ото чоловік мовчить, слухаючи; мабуть, щось вариться, зріє в його естві. Тільки б не захворів, тільки б зле йому не стало, бо чи довго чекати біди після купелі в крижаній воді!

— І я ніяк розродитися не можу,— говорила Христина так, наче була винувата в тому.— Й ото потрібне воно

мені було під таку хуртовину, у веремію таку. Люди німця б'ють, життя своє рятують, не знають, де голову прихилити, а я розходилась отут, аж самій совісно та соромно.

Він якось так дивно бровами звів при її словах, що, мовляв, німця б'ють... І навіть жувати перестав, і лице його задумою поинялося — що йому зараз снується далеке, неясне?

— То куди Віра пішла? — зрештою обізвався.

— Побігла додому, то й досі нема. Чи не скоїлося щось, бо тепер не ти хоробу шукаєш, а вона тебе сама знайде.

— Спасибі за сніданок, — мовив Якимаха. — Піду.

Сказав, що піде, а з-за столу не зводився, так і сидів — похнюплено та зажурено, наче щось не відпускало з ослона.

— Куди підеш? — не втямила Христина.

Й баба Мигалька, що куняла коло теплої печі, прокинулася, почала прислухатися.

— Спасибі їй за притулок, — переривчастим і якимось наче не своїм голосом провадив Якимаха. — А тільки ж і совість я повинен мати, і знати честь... Додому ціду.

— Гавриле... — злетіло їй із уст протяжне, здивоване.

А він, сказавши про свій намір, уже, мабуть, остаточно зважився, обидві руки на стіл поклав рішуче, важко — та й звівся.

— За сердечність дякую, — і вид його став вольовитіший, пашів жаром одваги, — ніколи не забуду. Тільки не думайте, що в мене тями нема, що й олії краплини в голові не маю. Лежав у вашій норі — і все обмислив, бо й трохи не міг закуняти. Що ж це виходить, коли розумно зважити? Виходить, Павло твій, Христино, в лісі, в партизанах, так? Сама потерпаєш за нього, бо можуть прийти — і забрати тільки за те, що його жінка... І якби ж ти не повна була, а то повна — заберуть не тільки тебе, а й дитину твою. Ну, нема її, але за день буде, то, виходить, є вона, двоє вас, не одна. А я такий, значить, що не пожалів ні Павла, що воює, ні тебе, Христино, не пожалів, ні дітей ваших. Я, значить, такий, що за самого себе тільки й думаю, болить мені за свою шкуру, а про чуже життя й думати не хочю. От і виходить, що наче звір я...

— Таке наговорив! — не могла баба Мигалька второпати, чого ото чоловік обмовляє сам' себе... — Ти до людей прийшов, вони й прийняли тебе.

— Знаю, що до людей! — скрикнув Якимаха.— До інших заходив — ті не прийняли, не пустили до хати. Але чи маю я право ставити вас усіх під удар?

— Який удар? — дивувалась і Христина.

— А такий! Бо я не просто в гості прийшов, а порятунку шукаю, втік, за мною можуть прийти. Прийдуть, знайдуть — тоді не тільки мені кінець, а й вам.

— Не знайдуть,— сказала баба Мигалька.— Хто там тебе шукатиме в ямі під тапчаном? Ніхто тебе в шию не жене, сиди. Ото залазь, бо навинеться хтось.

— Ні,— міцно стиснув губи Якимаха.— Піду.

— Куди ж ти підеш?

— Додому.

— А хіба в тебе дома немає матері? — мовила Христина.— Та й сестра ж... Їм теж перепаде за тебе, коли що...

Якимаха подумав і сказав:

— Коли що — заберуть мене, та й годі, а їх не зачеплять.— Оглянув на собі той одяг, який йому дали вночі, сказав: — Піду у вашому, скоро поверну...

Не відповіла Христина, зацімплена. А баба Мигалька несподівано заговорила скоромовкою, хоч завжди непоспішлива була в мові.

— Ти ж задвірками йди, поза хатами, не сунься перед очі, щоб тебе бачили, бо зразу ж згребуть. А як зловлять, то справедливого суду не сподівайся...

— Який там суд,— буркнув Якимаха.

— То залишайся, не йди,— знову спробувала впросити Христина.— Бо таке мені на душі коїться зараз... таке коїться, наче гріх беру на себе... що ти йдеш.

— Гріх мій...— мовив Якимаха.— Мені й спокутувати його.

Баба Мигалька розсердилася несподівано:

— То йди, чого розбалакуєш, чого з жінки воду вариш? Хіба повилазило, яка вона?

Якимаха всміхнувся дивно на той гнів, сказав примирливо:

— Вже йду, йду...

Баба Мигалька до печі одвернулася, коли він за поріг переступав, а Христина й поглядом своїм тягнулася за ним і серцем — втримати хотіла, щоб зостався, щоб не йшов на вірну погибель. Та він чи не почув її німого благання, чи почув, та переборов своєю впертістю, переконанням своїм, що конче мусить іти, аби врятувати цю жінку та її майбутню дитину.

Опинився надворі — й легко йому стало, широко, безмежно. На якусь мить у голові запаморочилось од хмільного зимового повітря, від свіжого снігу, від саду, що дихав на нього чистим холодом; на якусь мить запаморочилося, заплутало-заснувало думки... і він головою рішуче струснув, проганяючи раптову кволість... очутився — і знову побачив — очима, всією своєю душею — волю та безмежжя світу.

Зовсім не вірилось у те, що на нього може чигати якась небезпека, що має остерігатися, побоюватися. І саме в цю мить раптово поклав — зайти до Віри й сказати їй... Годі носити в собі! Скаже — і все, скаже — й геть піде від неї, тільки нехай вона знає, як він її любив, як любить. Ні, він нічого в неї не просить, не збирається вимолювати, нехай вона й надалі не думає про нього, не згадує, хай одвертається від нього, коли здиває в селі, та тільки він неодмінно скаже їй... скаже, і, можливо, тоді йому стане легше, він не так страждатиме від своєї любові.

Чуючись піднесено, збуджено, він зараз не побоявся б прямо, відкрито глянути у вічі смерті — й зустріти її, не здригнувшись, не злякавшись, не здавшись їй.

Двері старої Віриної хати були замкнуті — де ж вона? Бажання зізнатись їй у всьому не згасало, примушувало Якимачу торгати за клямку, зазирати у вікна, шкрябати пальцями по замерзлих шибках — може, заснула, може, прокинеться?

Хата похмуро, непривітно мовчала, не обзиваючись.

Сани зупинились на вулиці, Назар Лясота проворно зіскочив і, змахнувши батіжком, хотів уже на обійстя пройти, та спинився. Спинився, непорозуміло дивлячись на людей, що гурточком стояли, здалік поглипуючи на руїну, стежачи за тим, що відбувалося на подвір'ї. Назарове широке — схоже на сирій, невипечений підпалок — обличчя наче сіпнулось, а глибоко посажені очі немов поглибшали, хоча зовні zostалися вони байдужі, спокійні, хоч би тобі тихий сплеск розійшовся по їхній закрижаній поверхні.

Мовчав, дивлячись на людей зневажливо, й вони, відчуваючи його зневагу, потайки відповідали тим самим... Кілька жінок, повпугуваних так, що хоч у сніг закопай на цілісіньку добу, то вони тобі не замерзнуть, підсліпуватий дід у подертому кожусі, поли якого черкались

по дорозі, та хлоп'яки — з білими щоками і синіми носами.

— Чого позбиралися? — похмуро спитав Лясота. — Давно театру не бачили, заскучали за художньою самодіяльністю?

Підсліпуватий дід щось буркнув.

— Га? — примружився на нього Лясота.

Дід одвернувся і, зігнувшись, задивився вбік. Лясота різко вдарив себе пужалом по халяві чобота, ніби в той замах вкладав увесь свій раптовий гнів, і сказав:

— Розходьтєся, розходьтєся, нема чого стовбичити... Ховайте по закамарках свої боягузливі душі. Чуєте?.. Бо до вечора в селі будуть червоні, то не потрапляйте німцям перед очі. Ну?.. Не потрапляйте, бо самі знаєте, які німці... Ну?..

Лясота сказав правду — німці вже відступали з їхнього села. Відступали, бо червоні вдосвіта перейшли в наступ, прорвали фронт, і тепер ніщо вже не могло зупинити їх. Можливо, до вечора будуть у їхньому селі. А то й раніше...

Йому повірили. Спершу обернулась і пішла геть від гурту одна баба, за нею друга. Підсліпуватий дід покапарів якийсь мент — та й теж потягнув, увібравши голову в плечі. Хлопчаки відбігли, а потім усе-таки поспіялися під білими вербами, стежили — зграйка цікавих горобців.

І лише тоді Лясота ступив на обійстя спаленої хати. Коротко глипнув на неї, а потім у садок звернув, де ще з дороги загледів Віру, а коло неї недоумкуватого Юза та хлопчака якогось — не міг згадати його імені, тільки й знав, що сільський, бо здибались не раз.

Вони всі стояли під вишнею, а він спинився під яблунею — не захотів підходити ближче. Мовчав якийсь час, і вони мовчали, а потім Лясота покликав:

— Віро!..

Наблизилась — зір мала хворобливо допитливий, наче сподівалася вивідати в нього щось важливе. Трохи прикривши повіками крижані свої очі, запитав:

— Ониську... можу доставити. — І на сани кивнув, на коней, що на дорозі стояли. — Мабуть, повезеш до своєї хати, еге?

— Ти тут уночі був? — запитала.

Лясота очей убік не одвів, сказав хрипкувато:

— Звідки ти взяла?.. Їх вистежив Бурдейний, він і німців привів... Його покарано — заскочив у хату, в самий вогонь, хотів перевірити, чи ніхто не відсиджується, не ховається в тому цеклі... Ну, й згорів, уранці труп знайшли обсмалений, то відвезли до управи. Туди йому й дорога.

— А ти, — видихала важко, — не був із ними?

— Та кажу ж тобі, що німецька команда, Бурдейний привів, бо він і вистежив тих розвідників.

Підступив до них Юз. І хоч видно, що журиться чоловік, розуміє, що сталось, а от обличчя в нього якесь пусте-пустісіньке. Сказати щось хотів чи, може, просто так підійшов, та Лясота раптово розсердився, замахнувся рукою — і Юз одступив, а потім увесь затрусився, дрібно так, і губи йому здригалися.

— Геть іди! — скрикнув погрозово Лясота.

Юз повернувся слухняно й геть подався. А малий Яська і собі відступив на край саду, до черешні — влітку вони з Ільком чи не по півдня на ній просиджували, рвали ягоди соковиті, пахучі — й не могли наласуватись...

Назар, мабуть, і справді надумав допомгти, бо заїхав саньми в садок, зупинився коло білого ряденця. Спочатку його ріжки підіклав під Онисьчине тіло, далі перевернув мертву тітку на рядно, хутенько загорнув, щоб не дивитись. Поманив пальцями Яська — той слухняно підійшов і, зрозумівши, що від нього хочуть, став помагати підсаджувати загорнуту в рядно тітку на сани...

Опинившись на дорозі, Лясота вїокнув на коней, смикнув віжками — й коні побігли весело, прудко, а Вірі від тієї швидкої їзди замлоїло, запаморочилось.

— Ану стій! Чи можна так гнати? Не на весілля поспішаємо!

Оторопіло глянув:

— Часу обмаль, чого маємо воловодитись?.. Німці тікають із села, хіба не чула?

— Хай тікають, а ти не жени!

Й стільки муки було в її голосі, стільки благання, що таки послухався, притримав коней, а сам зіскочив із сани, ішов поряд. Під ноги дивлячися, обдумував щось, а потім сказав:

— Тікають, до вечора, либонь, і пощезають. Там таке на заводі коїться! І дим стоїть — щось палять перед втечею.

— Чого ж ти й досі тут? — спитала вороже. — Чому не з ними? Бо втечуть, а за тебе й забудуть.

— Віро! — сказав різко. — Хіба ти не знаєш, чого я тут? Чому з тобою?

— Тільки не кажи, тільки не говори, душа й так розривається...

Поки доїхали до Віриної хати, жодне й словом не обмовилося... Вдих, заточуючись, занесли важке рядно, що обривало руки, поклали на лаві — зразу ж за мисником. «Тільки б ніхто Христині не розказав, — думалося Вірі, — тільки б вона сюди не прибігла». Боялася й мислю помислити про те, що могло б статись, якби Христина, що ось-ось має народити, а може, й народила за цей час, якби Христина...

Почулось тупання в сінях, Лясота, обернувшись назад, поглянув насушлено — хто б то такий?

Низько нагинаючи голову, наче боячись ударитись об одвірок, зайшов Отто Ляметц. Від нього різко віянуло тим духом, яким вони, чужинці, пахли всі, це був запах парфумів, сигарет, туалетного мила, цукерок. Запах той ударив Вірі в ніздрі, й вона враз відчула, який він мерзенний, який недоречний у цій старій хатині з низькою стелею, в момент смутку, в момент її великого горя.

Отто Ляметц непевно всміхнувся синюватими губами, заглядевши Назара Лясоту, потім підморгнув молодій господині, яка йому подобалася своєю безпосередністю — всі її почуття були написані на відкритому свіжому обличчі. Та вони обоє відповіли йому похмурим мовчанням, глухим очікуванням, і Отто Ляметц, зім'явши на лиці приязний вираз, посуворішав, пройшов кілька кроків уперед і зупинився посеред хати. Постояв коло Віри і, простеживши за її сповненим болем поглядом, зупинив свій зір на лаві, задумливо насупив одну вицвілу брову. Хто відає, чи здогадався, що там лежить, та не наблизився до лави, не зазирнув під рядно.

— Прийшов попрощатися, — сказав німець.

Дівчина не відповіла — завжди підозріливо ставилась до Отто Ляметца, що кілька разів навідувався до її хати; вона не могла повірити ні в його щирість, ні в правдивість — і тепер так само не вірила.

— Ідемо! — мовив бадьоро Отто Ляметц і помахав рукою — мабуть, показував, куди саме вони їдуть.

«А може, він теж був уночі коло Онисьчиної хати, — майнуло у Віриній голові, — може, саме від його кулі вона знайшла свою смерть?» І, тупо дивлячись на Отто

Ляметца, відчувала, що ество її все більше сповнюється ненавистю, і та ненависть чорним туманом затягує її мозок.

— Не журися, Віро,— підбадьорливо сказав Отто Ляметц,— скоро прийде твій Іван.

— А ви наче радієте, що той Іван прийде,— буркнув Лясота.

Отто Ляметц не розчув, що саме сказав набурмосений, вовчкуватий поліцай. Одчинив двері до холодної кімнати і, вдихаючи затхлий холод, що пахнув сирими кутками та пліснявою, цікаво роззирався. Видно, його уяву й досі вражав великий ткацький верстат, на якому ткала і Вірина мати, і баба,— цей верстат був старіший за хату, він був такий самий древній, як і весь цей рід... Рішуче ступивши вперед, Отто Ляметц на якусь мить затримався коло ступи, що стояла біля верстата, вийняв із її горла обчовганого, лискучого товкачика, прицмокнув язиком. Далі став на лаву і заходився знімати ікону богоматері, що висіла в кутку. Дерев'яна ікона не піддавалася, з-за неї сипалося порохно, пучечок пересохлих сокирок упав Отто Ляметцу просто в обличчя — й тоді він щосили смикнув, і мотузочок, на якому трималась ікона, вирвався разом із цвяхом.

Отто Ляметц вийшов із холодної кімнати якийсь наче розгублений і зніяковілий, та на обличчі з'явився вираз, що його, Отто Ляметца, повинні зрозуміти. Показуючи жовтуватим, наче кістлявим пальцем на похмурий святий лик, поточений у кількох місцях шашелем, Отто Ляметц сказав:

— Беру на пам'ять...— Пильно подивився на Віру, та, нічого не прочитавши в її напівсліпих од горя й ненависті очах, мовив: — Спасибі, дякую!

Запхнув ікону за вилогу шинелі і, ясно, безхмарно окинувши зором хату, несподівано взяв під козирок та й, чітко ступаючи по глиняній долівці, вийшов геть.

— Ма-ро-дер! — зло сказав Лясота.— Нема нічого святого, навіть образи краде... Та чи він молитиметься на неї, що взяв? І покійниці не посоромився.

— Що? — недобрим голосом обізвалася Віра.— Що ти сказав?

— Хоч би покійниці посоромився,— повторив Лясота.

Вона розгулила рот, наче зіпала,— і з горла її вирвалось чи то здушене схлипування, чи то сміх, важкий і хрипкий.

— Він... має... соромитися... покійниці? — в муках народжувалися слова.— Та, може, він своєю рукою і вбив її... То має соромитися? — Замовкла, долоню приклавши до грудей, наче до серця свого прислухалась. І вже спокійніше, тихо: — То й ти тікай, Назаре, разом із ними. Бо наші прийдуть — не подарують тобі...

— Вийдімо в сіни,— мовив благально,— хочу тобі сказати щось... Не можу при покійниці.— Й коли Віра послухалася, сподіваючись, що так він швидше дасть їй спокій, заговорив запально: — Правду кажеш, гріхів у мене вистачить, щоб покарали. Та тільки послухай... і обмисли добре... ти одна здатна врятувати мене, більше ніхто. Вірко, санчата стоять надворі, сядемо, й під цю хуртовину, під цю веремію — геть утечемо... Є в мене дядько в Сальниці, пересидимо трохи в дядька, а потім — у білий світ, хіба не знайдемо, де заховатись...

— Чого мені ховатись,— похмуро відказала Віра.

— Нікому ти така не будеш, як мені, можу присягнутися... можу на коліна стати. Де ще ти знайдеш таку любов?

Проте його любов була Вірі байдужа, він викликав у неї гостру відразу — і своїм страхом, і своєю пристрастю.

— А хто ж її, Ониську, поховає...— і не доказала, бо здавило їй горло, і в очах стояв білий туман.

— Бо пропаду... Якби ти була зі мною, то берігся б — для тебе берігся, а так нащо мені моє життя? Хай воно пропадає пропадом, якщо нікому не потрібне, якщо ти відвертасься від нього... Під першу ж кулю кинусь.

Хотіла сказати, щоб кидався, бо й справді не хоче його любові, бо й справді не розуміє, кому його життя потрібне, коли воно в чужій крові, в неправді, в злодійстві... Та змовчала, бо великим болем горіла голова.

Виговорившись, Назар Лясота дивився пильно їй в обличчя, хотів помітити хоч трохи співчуття, хоч децицію зацікавлення. Та бачив лише туман у її зорі, лише горе.

— Ну, не до мене зараз тобі,— мовив, наче здавався перед її впертою байдужістю.— То що ж... піду... Не знаю, чи далеко зайду. Може, піду — і знов до тебе повернусь. Бо нікому тебе не зможу віддати. Чуєш? Не хочеш бути моєю — будеш нічиєю... Оцими руками порішу — обох!

— Не катуй мою душу, йди...

— Затям — знайду скрізь, дістану з-під землі!

— Скопаю від твоїх балачок, іди...

Лясота обернувся і рвучко вибіг. Скоро свиснув батіжок, весело скрипнуло полоззя саней.

Віра стояла в сінях, огорнута розпачем, і благала... благала, щоб Лясота не так довго шукав свою кулю, щоб знайшов її якнайшвидше, аби не бачити його більше, не чути...

Зранку навпроти заводської брами позбиралися жінки. Попринесли у вузликах різний харч, сподіваючись, що й сьогодні, як і вчора, їх пропустять на склад. Але нікого не пустили, й вони дрібними гурточками по двоє, по троє стояли на протилежному боці дороги, під кущами акації. За кущами акації починався великий шкільний садок, старий, з розлогими яблунями. Багато дерев було зрубано — німці, що недавно стояли постоем у шкелі, познищували цінні сорти на паливо.

Жінки довго не зважувалися розходитись по домівках, надіялись, що їх пустять до чоловіків, до братів. Повільно, важко спливав час; на заводській території відбувалась якась гарячкова метушня, ревли мотори грузовиків і мотоциклів; німці готувалися до чогось, але до чого — жінки не могли втямити. Дорога, на узбіччі якої вони стояли, не залишалася спокійна — по ній часто проїжджали криті брезентом машини, за деякими котилися хижуваті, довгожерлі гармати; мелькали перед жінками ворожі лиця — стомлені, злі, чужі; й очі ворогів дивились на них наче з далини, з чужини, з невідомого світу, де все не нависне й жорстоке.

Жінки, злякавшись тієї метушні, того руху, тієї погрозової непевності, якою віяло від усього німецького, почали розходитись, несучи в душах убоління за своїх рідних, відганяючи від себе найгірші побоювання. Розійшлися всі, zostалася тільки тітка Меланка. Закутана в стару рядюжану хустку так, що тільки ніс та очі виднілися, тітка Меланка відступила трохи вбік од заводської брами, навіть поміж акацій пролізла в садок, уда-ла, наче прийшла сюди назбирати палива — згиналась та підбирала з землі по сухій гіллячці, а сама не спускала погляду з заводської брами — а може, виведуть їх, то вона побачить свого Мину, може, він їй скаже... чи йому не треба чогось... чи те, куди ведуть їх...

Снувалися гіркі думки, бо різного наслухалась від людей — чого німці тільки не витворяють, відступаючи! І те,

що зараз вона нічого не знала про долю Мини, боліло їй, ятрило серце... Хай би вже з нею сталося щось лихе, ніж має статися з Миною, бо він же кращий од неї, і душевніший, усеньке життя носився з нею, Меланкою, як із золотою копійкою... Вже назбирала повний оберемок паліччя, вже було небезпечно їй і далі залишатися в саду, неподалік од заводу, на видноті, то вона таки змушена була поволеньки рушити додому... Як ішла через садок, а потім городами, то все озиралася назад — а чи не вивели нікого за заводську браму, чи не видно ніде сільських їхніх чоловіків та хлопців?

Опинилася на своєму кутку, й тут загляділа Казанджіїху, далеку свою сусідку. Та саме вискочила з кущів дереви, в реп'яхах, забрьохана, якась налякана, ніби за нею женеться хтось. Мить оторопіло глипала на Меланку, а та на неї витріщилася здивовано. Та й як не здивуватися, коли Казанджіїха мало не вгинається під важким мішком, та й у руці тримає торбу, теж не пустеньку, а набиту.

Казанджіїха, видно, вже й далі хотіла бігти хутенько, та щось таки смикнуло її за язика, сказала:

— Меланко, де місток через річечку... внизу, в яру... машина перевернулася німецька... покинули її німці, побігли, я перша забачила... То воно начебто і моє, бо ж я перша наскочила, та не жалко мені, йди, бери...

— Що брати? — не втямила Меланка.

— Консервів повно всяких, якісь пакунки... все згодиться... Швидше, Меланко, бо інші розхапають... Іди та пам'ятай мою доброту.

Нічого не відповіла Меланка — замкнуло їй уста.

— Чого ж ти не біжиш? — насідала Казанджіїха, нетерпляча, поривна.— О, господи!.. І чого я теревеню з тобою!..

Та й побігла, й хутенько, наче за нею справді таки гнався хтось. Меланка стежила за Казанджіїхою, поки та звернула на своє обійстя, а потім рушила... Кому що... Мало не всіх у селі позабирали, сидять тепер на заводському складі (якби ж їх повипускали, якби ж усе благополучно обернулося!), а Василь Казанджіїх хіба не подумався відростити собі бороду, патлатий став, мов у лісі з вовками цілу зиму братався. Ліг коло свого старого, немічного батька, хворого, нерухомого, ліг коло нього — та й так пролежав оцю веремію. І до них навідувалися, хотіли забрати Василя, та хіба забереш, коли лежить

мрець мерцем, коли в хаті такий сморід, такий дух задушливий, що свіжій людині зайти — й одразу звалиться без тям... Звісно, кожне хоче дочекатися волі, щоб зітхнути радісно, але Казанджії завжди однакові — і перелякані, й настрахані, не живуть, а трусяться. Та то вже не життя, а животіння... Хоч і перелякані, хоч і настрахані, але можуть десь урвати — і урвуть, коли безпечно, коли за те не доведеться потерпати. Як ото Казанджіїха... Ще й сказала, щоб доброту її пам'ятати.

Меланка з тим оберемочком палива, що назбирала в шкільному садку, дійшла додому, й тільки на своєму дворі наче втямила, наче побачила, що саме несла всю дорогу. Кинула коло загати, ніби щось зайве, непотрібне, а з думок їй не йшов Мина, з яким прожила душа в душу від самого заміжжя і без якого їй зараз було і неспокоїно, й важко, й сумно — наче спорядили її, з гарячим серцем, у домовину, наче руки їй склали теплі на грудях, наче на її живі повіки поклали по холодному мідяку... Якби могла — пішла й попросилася, щоб узяти її, а Мину випустили. Була б її воля — все своє здоров'я, хату, всі їхні лахи-злидні віддала б, якби тільки його випустили, якби тільки він був коло неї.

Стояла коло загати, дивилася на садок, де кожне деревце було посаджене руками її чоловіка, доглянуте й виплекане ним, дивилась, і сльози заливали їй щоки, тремтіли в очах — і від того весь навколишній світ теж тремтів, запливав ліловим туманом — і знову з'являвся з того туману білий, непевний і якийсь несправжній...

А чоловіків із заводської брами вивели десь пополудні, коли крізь білі хмари, що повищали проти вчорашнього дня, наче попідростали, коли крізь їхню живу шкаралущу почало все яскравіше пробиватися сонячне проміння. Воно немов рвалося донизу, до землі, аби вільно розілятися по полях, по лісах, по селах. Високі хмари набрякли тим буйним світлом, як весняний сніг набрякає талою водою, світлом було насичене сухе, прохолодне повітря, і здавалося, ще трохи розсмокчуться хмари, ще трохи — і з синіх ущелин неба вдарять донизу, заблищать, заіскряться гострі сонячні мечі...

Чоловічий гурт, оточений німцями, вийшов на дорогу, але повернув не в село, не туди, де вчора рили окопи, а направили його в протилежний бік, на околицю, в поля, які відразу ж і починалися за заводською територією...

Мина Нітей, виходячи зі складу, навіщось прихопив із собою оту дитячу шапку та ще вузлик конопляного насіння, й тепер усе те тримав за куфайчиною на грудях. Може, сподівався, що вдасться сьогодні побачити Ілька й повернути йому залишене в поспіху втечі багатство?

Польове повітря біліло від снігу та ще від світла, що згори пригнічувало волокнисті хмари. Йшов Мина по розгрудлій дорозі й згадував, що отут, за ярком та озерцем (за Гуловим озерцем, казали в їхньому селі), колись, ще до війни, мали посадити колгоспний сад, та не встигли. І з тих пір, коли Мині доводилося бувати за Гуловим озером, на рівній місцині, то завжди йому ввижались уже великі, крислаті дерева майбутнього саду, посаженого його руками... І зараз йому знову привиділись дерева — розлогі, огорнуті зимовим супокоєм, наяву постали перед ним, і Мина мимоволі всміхнувся. Всміхнувся — й дерева зникли з-перед зору, як і з'явилися, та йому від того не поважчало на душі, бо зосталося там тепло від недавньої усмішки.

Так вони йшли, кожне несло свій тягар, а коли опинились коло вузькоколійки, прокладеної до їхнього цукрового заводу від районної станції, то їх спровадили по вузькоколіїці, й тепер вони ступали по засніжених шпалах. Чи не збираються отак табуном пригнати до району, посадити в товарний вагон і відвести світ за очі?..

Та до району їх не довели. Вузькоколійка пролягала поблизу Псярівки — певеличкого села, що споконвіків славилось у їхніх краях гончарними виробами. Тут чи не в кожній хаті виготовляли гарні горщики, гладушки, миски, полумиски, макітри, кухлі, й часто траплялося, що по посуд ішли не на районний ярмарок, а прямо до знайомих гончарів у Псярівку... Поблизу вузькоколійки тут ще в тридцяті роки було споруджено чималу глинобитну будову під стріхою — чи замірялись на склад при самій залізниці, чи павіть на станцію. Та пі склад, ні станція чомусь не прижилися, то будова ця здебільшого пустувала, або ж псярівський колгосп зберігав тут суперфосфат чи будівельний матеріал — як коли виходило.

Ось сюди їхній гурт і завернули, далі не повели.

Було наказано заходити всередину, й чоловіки по одному вже почали зникати в розчинених дверях. І тут Яків Підлатайло почав кричати дурнуватим голосом, щоб його негайно відвели чи то в управу, чи то в комендатуру, бо він багато знає про партизанів і хоче все розказати. Де-

белий німець, не розуміючи його мови, вдарив Підлатайла автоматом у груди, далі штурхнув кулаком межі плечі, Яків упав, одразу підхопився, і напівбожевільний, з вираченими очима, знову щось кричав про партизанів.

Дядьки, що не встигли ввійти, спинилися, дивлячись на Підлатайла.

— Облудник, — шепотів Мина Нітей, для якого, здається, Підлатайло став першою людиною, котру він почав ненавидіти до млости в серці, до тупого болю в скронях.— Звірина скажена, запінена, аж кров на губах запеклася. Такого хриstopродавця не гріх задушити... Плодожерка, черва паршива, помисли твої сточені, сам ти сточений...

Він і плюнути хотів — у тому напрямку, де бився на землі Підлатайло, та горло старому пересохло, із вуст зірвався лише свистячий звук.

Підлатайла спершу прикладами зводили, далі підхопили під руки і, тручаючи носачами чобіт, б'ючи коліньми, двоє німців підтягли до дверей, увіпхнули за поріг, і Підлатайло розтягнувся на долівці, й односельці, що заходили всередину, мусили переступати через нього. Спершу Підлатайло лежав ницьма, наче йому не печінки, не серце, а саму душу відбили. Згодом — скулений, з підігнутими руками — почав поволі зводитися, випростався й дивився на всіх не те що нажахано, а божевільно. Ось-ось, здається, на стіну почне дертися чи назад, до виходу, кинеться.

Та не кинувся. Кривлячи покусані, запінені губи, відійшов у далекий куток будівлі, сперся плечем на облуплену стіну... Зараз ненавидів і німців, що не зважили на його благання, люто побили, і чорно ненавидів усіх своїх односельців, у гурті яких перебував і з якими повинен був розділити спільну долю. Ще не знав — яку саме, та сподівався, що важку, й чомусь був переконаний, що найбільше в тому винуваті саме вони, його односельці. Винуваті, бо не скорилися німцям, не підлягли душею і тілом їхній владі і їхньому порядку, не помагали утверджуватись німецькій силі. Винуваті, бо хто міг — той подався до армії чи повіявся до партизанів; а якщо навіть нікуди не пішли, позоставалися дома, то однаково не скорились, очікували приходу своїх, мовчки саботували будь-які розпорядження німецької влади... Якби ж розуміли, якби ж усвідомлювали, що новий порядок — сила, що коли ти йому служитимеш вірою і правдою, то й він тебе не підведе й не обмане, якби сповідали німецьку віру чесно й правдиво, то ніхто б сюди не понав,

усі були б на волі, а насамперед zostався б на волі він, Яків Підлатайло. І зараз, стоячи в кутку, кричав безмовним криком про те, як він усіх цих гречкосіїв і свинопасів ненавидить за їхню непоступливість і тупість, за зашкарублу впертість, яка, зрештою, обернеться смертю для всіх, більше нічим. Якби була його воля, то він би сам вибив усіх своїх односельців, винищив би до ноги, так що німцям не довелося б і зброю брати до рук. Бо якби всі були такі, як він, якби всі так думали й чинили, тоді ніхто не опинився б у цій пастці, а насамперед сам Яків Підлатайло, котрий найменше цього хотів і, звичайно, найменше заслужував.

Звідкись почало сотатися димком — ще легким, приємним димком, та одразу ж його погустішало, став давкий, і Яків Підлатайло, прислухаючись, чи нічого не чути знадвору, принохуючись, увесь насторожившись, мов хижий звір у передчутті смертельної небезпеки, прожогом кинувся до дверей, оббитих залізними шпугами, ударився одним плечем, другим, дико закричав — і своїм криком паче розбудив решту людей. Умить усі, що досі перебували в заціпенінні, ожили, заворушилися, обличчя зблідли від жаху, сполотніли, бо кожному в вічі війнуло холодним повієм смерті... Диму більшало, тепер чулось, що горить покрівля; тоді багато вже кинулося до дверей, благаючи про порятунок, підім'яли під себе Якова Підлатайла, топтали його ногами, а він намагався видобути з-під ніг, теж тягнувся до дверей. І тоді по дверях ударили автоматні черги, й люди одскочили, та кількоро zostалося лежати на землі, й серед них — Яків Підлатайло.

А Мина Нітей став навколішки на долівку, склав руки на грудях і молився. Слова молитви поступово наче оберталися на дим, ставали пекучим, давким мевом, яке застигло зір і сповивало мислі, та Мина смиренно, вперто хотів доказати молитву до кінця, наче від того залежало все — і його життя, і життя всього світу...

А потім, підкошений, упав горизнак, і губи його ще ворухилися, наче казали якесь найправдивіше, найсокровенніше слово — те слово мудрості й волі, яке він, нарешті, знайшов серед диму, вогню й фашистських куль, серед зойків і страждань, серед наглих смертей своїх односельців.

Баба Мигалька визирнула в вікно, заглянула, що йде Юз, і, нічого не кажучи Христині, проворно звинулась надвір. Зустріла гостя, стоячи на порозі і всім своїм виглядом показуючи, що пускати його до хати не збирається. Юз спинився перед повитухою, очі його ясні, дитячі дивилися прямо, некліпливо, та все ж були не такі, як завжди, а наче мілкеньким попільцем смутку присипані, та ще наче сплескувала в них непевність і нерозуміння.

— Не пуцу до хати,— сказала баба Мигалька.

Юз чи не почув, чи не зрозумів, а тільки стояв перед повитухою байдужий, мовчазний, очікуючи, коли вона зійде з дороги. А баба Мигалька й не збиралася сходити, вона так само стояла, байдужа, вперта, і невідривно дивилась на Юза. Того аніскільки не дратував її непримиренний погляд. Зрештою бабу почав брати гнів:

— Ну, чого стовбичиш? Мовлено ж тобі, душа анахтемська, що не пуцу, йди, звідки прийшов. І чого ото нікати по чужих домівках, чого людей полохати? Та чи ти знаєш, чого я сюди прийшла? Знаєш та мовчиш? То скажу тобі, щоб ішов геть, бо не хочу, аби на тебе дивилися перед самими пологами... Ну, йди, бо ще вродиться отаке одоробло, як ти, а навіщо воно здалося, га? Перед пологами хай би щось гарне, щось путнє заглянуло до жінки, стане їй легко, радісно — ось, дивись, і народжуватиме веселіше, ось, дивись, і знайдеться в неї гоже дитятко. Ну, ходи геть, Юзе, бо не я буду, коли тебе отакого до хати пуцу. Либонь же, розумієш мене, тільки послухатись на хочеш...

Юз посвічував ясним, пустим зором — і бабі Мигальці почало здаватися, що все цей чоловік тямить, от тільки прикидається дурником, бо замислив щось.

— Та як же я тебе пуцу, безсоромного, коли не можна, коли пологи? — аж скрикнула повитуха. — Та чи не повилазить тобі, коли дивитимешся?

Слухав Юз, мовчав, і стало бабі Мигальці недобре. Стало їй недобре, наче вона, дивлячись у пусті, пильні очі Юза, зазирнула в загадкову безодню, й від того в неї запаморочилось у голові.

— Та будь ти неладний,— сердито буркнула баба Мигалька і, плюнувши в сніг, хутенько зникла в сінях.

Слідом за нею зайшов до хати і Юз. Угледівши в ліжку Христину, на обличчі якої застиг болісно-скорбний

вираз, вираз щасливої страдниці, матері-мучениці, Юз широко розвів руками, наче тим рухом виказував і своє здивування, і занепокоєння.

— Та обізвася б, чи що, — бубоніла Мигалька, — бо коли захочеш, то можеш говорити. Скажи — і йди собі, чого даремно людей лякати? Чи просто так навідався?

Юз несподівано заплющив очі — й не розклеплював повік. Од того його лице, бліде, позбавлене будь-яких почуттів, стало наче мертве, воно лякало своєю непорушністю, і баба Мигалька сказала:

— От ірод, от химородник, уже вичворяти почав!

Юз стояв із заплющеними очима, наче задрімав, а Христина важко дихала і все думала про те, що Юз, мабуть, неспроста навідався, що неспроста ото заплющився — хоче сказати щось важливе, тільки що?

— Та обізвися ж! — прикрикнула Мигалька.

Юз наче пробудився від окрику — миттю зрушив із місця, наблизився до Христини і, схилившись над породіллею, заходився зводити її за плечі з ліжка. Христина всміхнулася на те кволою усмішкою і павіть на лікоть сперлася, щоб таки справді підвестись, та тут налетіла баба Мигалька й почала відтручувати Юза від ліжка. Юз не зважав на повитуху, начебто й не бачив її, а все дивився на породіллю, і в кутиках його вуст з'явилася жалібна гіркота, немов людина ось-ось заплаче від того, що її не розуміють.

Мигалька лаяла його, відспихала, і Юз таки відступив, а відступивши — поспокійнішав, обличчя полагіднішало так, наче й справді зараз чоловік спроможеться сказати, чого саме навідався.

— Обізвися ж, химороднику! — злостячись, мовила баба Мигалька. — А то вдерся, як татарин, людей лякаєш, ворущкаєш, наче тобі повилазило, що гріх, не можна. Вмієш говорити, коли захочеш, то чого ж зараз коники викидаєш, дуже смішно з них, еге ж...

Юз не слухав. Спинившись посеред хати, замахав руками так, наче бабрався у воді, тонучи, наче хотів ухопитися за соломинку, щоб порятуватися. Рухи ті були страшні, та в цей час обличчя Юзове зоставалося подитячому лагідне, воно нічого не виражало. Христина здогадувалася, що вся ця поведінка — не просто дивацтво, не просто химери, до яких Юз був завжди схильний; розуміла, що той хоче щось розказати, сповістити, але що?.. Добре було б, якби до нього повернулася здатність гово-

рити, та говорив Юз дуже рідко: чи мову в нього відбирало надовго, чи забував, що наділений цим умінням.

— Славо богу, що йдеш! — мовила баб Мигалька, коли Юз, раптово переставши розмахувати руками, на мить напустив на своє обличчя замилюваний, змарнілий вираз, наче на душу його зійшла благість, та так і подався з хати. Подався, задерши голову, ніби замість шії мав дерев'яний кілок, а груди поніс випнуті.

— А хай тобі! — скрушно зітхнула баба Мигалька і, помітивши, що Христина знеможено відкинулася на подушці, поспішливо підійшла до неї, запитала: — Що, дочко?.. Ну, чого не обзиваєшся? Почалося, так?.. Дяка діві Марії! Тільки не бійся стогнати. Коли болить — кричи, не кусай губів. Кусатимеш губи — не полегшає, а кричатимеш — і зовсім добре буде...

Пожвавівшавши, пощасливішавши й подобрішавши, метушилася по хаті, готуючись до тієї миті, якої так очікували і яка, нарешті, настала. Христина кусала губи, а потім широко розтуляла рота, набираючи якомога більше повітря — і трудно видихаючи, бо зараз воно здавалось їй пусте, не надихася.

Вона щось хотіла сказати, баба Мигалька почула її переривчастий шепіт, підійшла, нагнулась над блідим обличчям, по якому рожево порозливались хоровиті плями.

— Юз... хотів... сказати щось,— почула баба Мигалька її гарячий шепіт.— А ми... й не втямили...

— Мамо!

Снився їй Ільків голос. Начебто пахне в хаті луговим зіллям, сонячні метелики переблискують на зелених стеблах, і луговою м'ятою тонко пахне, а Ілько стоїть коло неї, всміхається широко, до самісіньких вух, і усмішка його так схожа на батькову, що їй аж заплакати хочеться — з радості, з утіхи.

— Мамо!

В голосі повно радості й світла; наче то неспогадано зазвучали сонячні промені, що пронизали всю хату, проникли в кожну шпаринку.

— Та це ж я, мамо, чуєте?

Христина силкується розклепити набряклі, обважнілі повіки, зрештою дивиться перед собою — стоїть коло неї Ілько, змарнілий та наче аж позеленілий від страждань, тільки ж не видно провини в його очах, нема прохання,

щоб вона простила йому походеньки, гультіпацтво, прикросці, яких завдав їй, а натомість в очах іскриться щастя, Ілько сміється, і рот його справді розтягується аж до вух.

Мати не вірить собі. Думає, що то сниться, але ж за Ільковою спиною примічає бабу Мигальку, теж усмінену, добру, й тоді Христина розуміє, що таки явина перед нею, що Ілько таки благополучно повернувся додому. Вихорем у голові проноситься — скільки зазнав, скільки натерпівся, поневіряючись! — і від того їй так гірко, наче вона й не бачить своєї дитини живою та цілою.

— Ах ти ж іроде! — шепчуть її сполотнілі уста.

Ількові недобре стає — дуже не хоче, щоб мати зараз заплакала, і він благально дивиться на неї — мовляв, не плач, прошу.

— А як же ти, — сумно питає мати, — додому прийшов? Де був?

— Спершу в тітки Ониськи ховався в погребі, з дядьком Андрієм, а потім у Юза, на горищі, він нас забрав до себе.

— В Юза? — дивується мати.

— Еге! — всміхається широко Ілько. Про пожежу, про страшне лихо з тіткою Ониською, про розвідників не говорить — устиг заскочити до Віри, й вона попередила, щоб мовчав. Але ж так кортить хоча б словечком обмовитись... так кортить сказати матері, як було вбито Панааса Бурдейного!

— Дивися ж, — каже Христина, — більше не попадайся! Не попадайся, бо тепер ніхто не випустить тебе з рук.

— Випустять! — сміється Ілько. — А якщо ні, то баба Мигалька допоможе, правда? Ось я їй хустку приніс... Якби не ця хустка, якби не закутався в неї — дзуськи б утік.

— А шапку свою одніс, — пробубоніла докірливо повитуха.

— Була б голова, а шапка знайдеться! — по-дорослому відповів Ілько.

— То не ходи нікуди, ховайся на піч і сиди, — мовила мати.

— Еге, так і сховаюсь! — заперечив хлопець. — Чого маю ховатись, коли німців у селі вже не зосталось?

— Слава тобі господи! — і мати рукою поворушила так, наче хотіла перехреститися. — Отож і сиди вдома!

Бо вони позалишали після себе всяких цяцьок, ще наско-
чип.

— Не наскочу! — і вже відступає од матиного ліж-
ка, поволеньки до дверей посувається.

— Ільку! — скрикнула. — Повернеться — батько все йо-
му розкажу! Будеш начуватись у нього, раз не слухаєш-
ся хворої матері.

— А батько мене любить! — відказує Ілько і все ближ-
че відступає до порога. Бо зараз ніяка сила не може
втримати його в хаті. Німці щойно втекли з села, то чого
йому боятися, чого ховати голову під материну спідни-
цю? З хвилини на хвилину наші вступають — і щоб він
прогавив їхній прихід? Та ніколи в світі! — Я скоро! —
кричить уже з порога, трошки все-таки радий, що от ма-
ти не може встати з ліжка, схопити за комір і дати доб-
рячого прочухана.

— Отакі вони, діти, — незле каже баба Мигалька. —
Ти їх народи, доглянь, а вони тобі таку віддяку...

Проте материне серце чомусь не бере ні досада, ні
жаль. Чи не тому, що побачила Ілька, за яким стільки
побивалася? Думала, що примарився їй синів голос, і
сміх його приснився — а то усе правда, сон наяву... А ще
було їй добре, бо гарні новини приніс Ілько до
хати...

Мабуть, і баба Мигалька думала про ті славні новини,
бо, стоячи коло вікна та дивлячись на вулицю, виглядаю-
чи, ждучи, вся світилася: одміненою, весняною свіжістю
цвів її погляд...

Ілько по боках озирався, хотів побачити хоч одного чер-
воноармійця, та дорога була пустельна, й вулиці німува-
ли, наче по них мор прокотився, полякавши все живе,
позаганявши до хат. Ілько, пробігшись коло дубової по-
садки то в один край, то в другий, пригнувшись та шиль-
но позазиравши поміж стовбурців — може, щось цікавого
вгледить, — проворно шаснув на своє обійстя, метнувся до
погрібника, вкритого соняшничинням, понишпорив-по-
нишпорив там, сторожко поглибуючи навсібіч, чи ніхто
не стежить, та й скоро витягнув гранату, сховав до ки-
шені, а за першою дістав ще одну. Покидаючи гранати до
кишені, згадав за дядька Андрія — де тепер дядько, що
з ним? Бо від Юза одразу подався до сільської упра-
ви, сказав, що годі ховатися, тепер треба німців бити.

В Ількових очах і досі стояло, як дядько Андрій, накульгуючи, йде по снігу, й одне плече в нього весь час провалюється, наче стало коротше... Ішов дядько Андрій, та раптом спинився, долоню до лоба приклав, роздумуючи, назад повернув.

— Дядьку, ви куди? — поспитав Ілько, що йшов слідом.

— Та додому спершу треба заглянути, — відповів дядько Андрій. І здалось Ількові, що лиця на дядькові нема, пропало воно, сама тільки блідість зосталася, та ще очі дивилися сліпо, наче погляд у них вимерз од страху, од великого побоювання.

А як назад шкутильгав, то одне плече в нього ще нижче провалювалось допизу, а друге ще вище підскакувало догори...

Тоді, коли вони в схованці сиділи, Ілько не всю правду сказав, коли про приховану зброю говорив. Окрім гранат, була в нього тут же, в погрібнику, й рушниця з патронами, і тепер, діставши її, хлопець спершу клацнув затвором, перевіряючи, а далі, схопивши рушницю обома руками, якомога швидше чкурнув із обійстя. Бо гранат у кишені мати не заглядить із вікна, а рушницю відразу помітить.

Ілько біг городами, брьохався по снігу й тільки про одне думав — де той Степан Ясько пропав, чому не видно? Мабуть, десь у хаті заховався, боїться й носа поткнути на вулицю. І тільки так подумав про Степана, аж глядь — ген наче знайома постать майнула поміж срібних тополь, майнула й зникла за сірою лісою.

— Ясько! — не своїм голосом закричав.

Той почув — голова Яськова виткнулася з-за ліси, якийсь час Степан приглядався до свого товариша, наче ніяк упізнати не міг, а потім хутенько кинувся назустріч... Коли здибалися посеред городу, то Степан, оторопілий, ніяк не міг побороти свого здивування — наче не Ілька перед собою бачив, а якесь чудо.

— А ти ж чого в хустці? — запитав нарешті.

— А-а, в хустці, та й усе! — нетерпляче махнув рукою Ілько.

— То ти втік? — уже згодом поцікавився Степан.

— Ага, втік!

Але зараз Ілько не став розповідати ні про свою втечу, ні про інші пригоди, хоч товариш і дивився на нього цікавими, жадібними очима. І не тільки на нього, а й

на рушницю, яку той тримав у руках. Почувався знічено, бо на його долю не випало таких поневірян, які судились Ількові, та й зброї ніякої не мав.

— Ну, ходімо! — скомандував Ілько, хоч і сам іще до пуття не знав, куди оце намірився йти й навіть захопив із собою гранати й рушницю.

З бічної вулички хлопці вискочили на дорогу, і щойно вискочили, як позаду загуркотіло, вони оглянулись — і позавмирили обоє. Позавмирили, проймаючись гострою радістю і збентеженням, бо по дорозі сунули танки, й хоча хлопці не сумнівалися, що це наші, та все ж таки якийсь страх не полишав їх... щасливий, піднесений страх, од якого ставало холоднувати в грудях і від якого аж наче волосся піднімалося на голові.

Ось передній танк наблизився, на башті добре завидніла, зачервоніла зірка, й тоді Ілько, не тямлячись, підніс догори рушницю й закричав:

— Наші! Ура!

Степан теж залементував, і голоси їхні потонули в потужному реві танків, що порівнялися з ними. Хлопці обмацували їх спраглими поглядами, намагалися запам'ятати кожну дрібницю й почувалися так, наче ці переможні, могутні танки сунуть не тільки по сільській дорозі, шматуючи, рвучи її важкими гусеницями, а наче й по душах їхніх сунуть, по радості їхній... Ось одчинився люк на башті середнього танка, висунулась голова в шоломі — обличчя кругле й смагляве, губи усміхнені — злетіла над баштою привітна рука, помахала їм у радісному пориві, й не встигли ще хлопці відповісти, як голова й рука зникли, і тепер танки й далі посувались уперед так, наче були самі по собі, наче й без танкістів... А ще хлопці запримітили, що тепер дорога їхня не пустельна, не безлюдна, бо з хат на той гуркіт повискакували спершу дітлахи, а за ними повиходили баби, жінки й хто на узбіччі стояв, а хто й слідом за танками подався. І хлопці теж кинулися слідом за танками, бігли по узбіччю, та скоро зупинились — і з горбка, від церкви, стежили, як танки в'їжджають на міст коло млина, потім уже сунуть по гатці.

— Сім! — голосно прокричав Степан, хоч танки вже були далеченько, і їхній гуркіт не забивав голосів.

— Сім, — повторив Ілько зачудовано, ніби щойно побачив найвражаючіше диво в своєму житті. Те диво, яке було правдою, але в яке однаково вірилось важко.

Стояли на узвишші коло церкви, все ще дивилися вслід танкам, що цоминули гатку й тепер легко виїжджали на протилежний берег; передній уже дістався цегляних будинків навпроти заводського муру; швидко поминув їх, був навпроти брами. Завернуть на заводську територію чи поїдуть далі? Й хоч хлопці розуміли, що танки ведуть наступ, що їм треба гнати німців, та все ж таки обом кортіло, щоб zostались у їхньому селі... ну, бодай один танк зостався!

З узвиштя, від церкви, добре бачили, як бойові машини вже поминули село й один за одним виповзали в біле, чисте поле.

— Поїхали,— чи то сумно, чи то радісно зітхнув Степан Ясько. Його обличчя й досі пашіло жаром збудження, й досі було свіже й тонке від недавньої радості.

Ілько окинув поглядом дорогу, всі видимі від церкви вулиці — чи не видно наших бійців, та ніде більше нічого не помітив; село хоч і ожило, та не переставало ждати — воно чекало могутньої, поривчастої хвили червоного війська, його весняного, буйного напливу, щоб радіти й торжествувати... І зненацька веселий Ільків погляд завмер, холодком узявся — з-за найближчої від церкви хати проворно вийшов Василь Казанджій зі своєю жінкою. Йшли поруч і, зігнувшись, тягнули чималі санчата. На санчатах стояло три високі ящики. Видно, були важкі, бо ось верхній звалився на сніг, і Василь Казанджій кинувся піднімати й висаджувати на санки.

Перед Ільковим зором неймовірно яскраво постало, як учора пізно ввечері стукався до їхньої хати, згадалися затхлість і сморід житла, як Василь лежав коло свого хворого, старого батька, згадалось, як перелякалися, побачивши його, як Казанджіїха стала вмовляти, щоб пожалів їх, згляпався над ними, як вигнали його в ніч, на холод,— усе це наплило на Ілька, затуманило розум, і він кинувся до Казанджіїв, миттю опинився поряд і закричав прямисінько в розгублене обличчя тітки Казанджіїхи:

— Будьте ви прокляті, тітко! Й коли ви вже наїстесь, й коли вас уже розірве!

Тітка мовчала — видно, боялася зброї в Ількових руках. Зате Василь Казанджій, висадивши ящик на санчата, підійшов до хлопця і, погрозово наставивши лікті, сказав:

— Ти чого сікаєшся? Ану, щеня, геть, бо голову скручу!

Бородатий, жовтолиций, з гострим носом, був зараз Казанджій і лютий, і рішучий. Де й поділась його боязкість, де й подівся страх — такий, здається, і врукопаш міг би піти на ворога.

Ілько не злякався. Й не тому, що тримав рушницю перед собою. А, мабуть, тому не взяв його страх, що був засліплений ненавистю от до таких, як Казанджії, що знають тільки себе, що знають тільки ласий шматок, тільки те, що погано лежить. Ількові хотілося крикнути їм у їхні тупі обличчя, що в такий день, коли наші прийшли, Казанджії лиш про те думають, щоб украсти безкарно, щоб поцупити щось. Та, бліднучи від гніву, сказав:

— Як прикрутить, то самі й повезете крадене назад!

Василь Казанджій смикнув за мотузок — сани як примерзли. Жінка його зігнулась, уперлась ногами в дорогу міцніше, й лише тоді сани зрушили. Казанджій виставив гостре плече проти Ілька, й хлопець мусив одступити на узбіччя.

— От кого не жалко! — сказав, коли до нього підійшов Степан Ясько. — І чого німці таких не повибивали? А от гарним людям перепадає найбільше.

Й зненацька усе одмінилось. На заході виглянуло сонце, й село в його промінні помолодшало, повеселішало, здалося не таке похмуре, насуплене. Й Ількове лице було наче не таке змарніле та виснажене, й Степанове. Бо в ясному промінні сонця все немов на світ щойно народилося.

— Ховайтесь! — раптом скрикнув Ясько й прожогом кинувся за купу каміння, зваленого край дороги.

Ілько, ввібравши голову в плечі, нічого не бачачи перед собою, скочив слідом за товаришем, упав коло нього в сніг, і вже тоді обережно висунувся з-за каміння.

— Лясота, — сказав Ясько. — Ген іде. Й навіть не пригинається.

Справді, з-за білих осокорів вийшов Назар Лясота. Здається, був без зброї. А може, в кишеню сховав чи за пояс заткнув? Бач, не встиг, значить, утекти разом із німцями! Ну, то тепер уже не втече! Бо таких не можна випускати з села, бо такі ще гірші від зайд, від чужинців, такі — найстрашніші вороги.

— Куди він іде? — прошепотів Степан.

— Куди б не йшов, а від-своєї смерті не втече,— зціпивши зуби, відповів Ілько, обережно виставляючи рушницю перед собою.

Степан подивився на нього скоса, бо щось в Ільковому голосі примусило насторожитись. Подивився — і майже не впізнав товариша, так той побілів, так посуворішав і подорослішав. Ніби в душі його наростала буря, і слабкенький відгомін тієї бурі, лише подих її, облік Ількові уста, огнем своїм присмалив погляд.

— Ну, мамо, прощайте!.. Ніхто не знає, чи ще доведеться побачитись. То давайте хоч обнімемось...

Назар ступив до матері, простягнув руки — пахли тютюном, пужалном, кіньми, зброєю, гострим потом... Гаффія сахнулась од нього, й руки Назарові завмерли в повітрі, а потім, розгублені, зів'яли, опустилися.

— Не хочу з тобою прощатися,— сказала.

Була виснажена, худа; кості просвічувались крізь шкіру; жовте обличчя блищало, мов змащене олією — від переживань, від горя. І жаль ворухнувся до неї в сиповому серці:

— Замучив я вас... Хотів, щоб краще вам жилося, щоб легше, а вийшло...

— Не йди, Назаре,— сказала.

— Як то не йти? — і в голосі прогуркотіла злість.— Мушу тікати разом з усіма.

— Зоставайся,— й сама не вірила в те, що він може послухатись.

Назар наче отетерів; то шастав по хаті, шукав щось, аби не забути, аби захопити з собою в дорогу, а це зупинився, дивиться на матір — то й справді вона сказала чи йому вчулося?

— Щоб на гілляці почепили? — запитав нарешті.

— Не почеплять. Ти хоч і був із ними, та нікого не вбив, нікого не пограбував. Ото й робив, що наказували.— Слова, мов зграя сполоханих птиць, хутко злітали їй із уст, говорила скоромовкою, наче остерігалася, що забракне часу сказати все.— В інших руки в крові, а в тебе чисті.

— Чисті,— з сумнівом повторив Назар.— Де там вони чисті, коли два роки жар загірбав.

У голосі була роздумливість. Мабуть, слова, які зараз чув од матері, були йому не чужі, мабуть, і раніше самі навідувались до його голови. І Гаффія, миттю від-

чувши, що рішучість синова підупала, що воля його обм'якла, впала перед Назаром на коліна і, молитовно склавши руки та благально дивлячись, гірко зламуючи уста, сказала розпачливо:

— Не йди! З ким тобі йти? Вб'ють тебе там, а серед своїх живий зостанешся. Пощади попросиш — і простять. Хай навіть і посадять — у допрі не на фронті, в допрі не стріляють. Бо хто знає, куди тих німців заженуть. А заженуть і тебе, то чи повернешся? Мабуть, не повернешся ніколи, згинеш, а я й не побачу тебе ніколи.

— Не голосіть, мамо, бо й так на душі важко.

— Хай важко буде, аби тільки послухався...

— Послухався? Зостанусь — і порішать мене, хіба вам од того легше стане?

— Кров'ю спокутуєш свою вину.

— Кому моя кров потрібна...

Гафія вмовкла. Ще якийсь мент стояла на колінах, тільки руки опустила, і вже не було в її зорі тієї несамовитості, гарячого прохання, моління не було. Може, думала про те, що синові й справді є чого побоюватися? Звелась важко, а плечі горбились, наче долівка й досі притягувала, щоб стояла перед сином на колінах, благала.

— Віру кидаєш, — сказала. — Втечеш — хтозна кому дістанеться дівка, а лишишся — може, й твоєю стане.

Лють сколихнула Назара, з лиця оскаженів, а в голосі від злості — саме сичання:

— Не кажіть за неї, бо отут, у рідній хаті, накладу руки на себе.

А Гафія втямила, що коли хоче відгеворити сина від утечі, — мусить розпалити його ревності, роз'ятрити давній біль.

— Був би дома, в селі — не спускав би з неї ока, вона б і боялась, не забувала за тебе, а так... Повієшся — й зовсім забуде, що й був ти такий на світі. Що, неправду кажу? Авжеж, правду...

— Не любить вона мене, — й дивився сердито.

— Бо розуму в тебе нема! А взявся б за розум, а полюському жив би з людьми, то й полюбила б. Ще молодий — не пізно передумати, бо потім...

— Ой, не вийде по-вашому! — І вже, видно, був зовсім розгублений, і вже, видно, сумнівні посіли його голу: а може, таки поверне на материне, бо й він хоче того.

— Ти з нею балакав? Іще побалакай — нема такої дівки, яка б не встояла перед парубком.

Він стиснув кулаки, вдарив один об одного — й справді, не відав, що чинити. От знав, добре знав, що материні слова про Віру — тільки слова, не більше, а хотілося вірити — не лише пустий звук, дівчину можна переконати, бо не сліпа вона, має бачити, має таки нарешті зрозуміти, як він любить її! Відчував, як од розпачу, від безвиході починає в його естві тихесенько вити, починає голосити гострий душевний біль, який ось-ось вирветься йому з горла.

В цей час до їхнього слуху долинув важкий гуркіт. Назар ушіймав зашитливий погляд матері, сказав:

— От і все... Пізно вже тікати... Прийшли танки... червоні в селі. Тепер уже й справді пізно.

Гафія глянула на образи в кутку, перехрестилася.

— Ну, мамо, хай буде по-вашому, — й рушив до порога.

— Ти куди? — стала йому на дорозі.

— Ще раз побалакаю з нею, а там... а там видно буде... Може, мамо, я й справді такий нелюд, що до мене страшно підступитися? Що тільки я вам одній і потрібен, бо народили й доглянули? Коли нелюд, то чого маю боятися за своє життя, чого чіпляюсь до інших? От якби знав, що робити... Скаламутили ви мені голову. І тікати пізно, та й не з руки, і залишатися не випадає. Ой, мамо, не доведе до пуття мене ваша сердечність, погубить мене.

Обминув її і вийшов із хати.

Сніжок порипував під ногами, але від мелодійного голосу снігу не було йому добре — страхом відлунювало те в душі. Село здавалось йому принишклим, настороженим, тепер за будь-чим плотом могла чигати несподіванка, й Лясота почувався так, наче зараз за ним стежить безліч очей. Поховалися, попричаювалися по за капелках, визирають зі шпарин, лупають гостро, печуть поглядами, і йому від того мулько, незатишно. Йде, начебто й під ноги дивлячись, а насправді намагається все помітити; йде, й так йому трудно, ніби несе на своїх плечах тягар своїх і чужих провин, мертву вагу злочинів, до яких начебто й непричетний, та все ж таки ці роки був із тими, хто їх коїв.

Ішов, хоч до пуття й не відав, куди прямує, по віщо. Село було пусте — німці вже втекли, а червоні ще не

вступили. В кого він мав просити пощади, перед ким мав каятись, перед ким спокутувати свої гріхи?.. Віра... Спомин про дівчину наче осяяв його похмуре, непевне думання, зібрав до купи всі мислі... Якби вона навернулася до нього, якби відповіла взаємністю — був би врятований. Тоді ніщо не було б йому страшне. Переборов би всі знегоди, перебув би кару, на яку заслужив, якби... якби тільки світила йому її любов.

«Якщо побачить, що я не втік, що я не з німцями, коли побачить, що я зостався в селі, не боюсь покарання, — невже не пробачить за все, невже доброго слова не скаже? Ніхто й ніколи не любитиме її так, як я. Ніхто й ніколи не пожертвує ради неї своєю безпекою, всім своїм життям. Не може бути, щоб відштовхнула, щоб усе це було їй непотрібне. Хай би дала мені бодай маленьку надію, а коли матиму надію — виживу, без надії — ні, я тоді й сам од себе відвернусь».

Назар вийшов до церкви, й тут його зустрів перший постріл. Вдарило в ногу, та все ж таки спершу здалося, що стріляють не в нього, такий звук пострілу був недоречний до його думок і почувань, такий чужий. Назар підвів голову, наче придивляючись, звідки стріляють, наче міркуючи, в який бік тікати, й тут другий постріл ударив його в груди, вдарив і повалив обличчям у сніг...

Хмара заслала сонце, зразу ж непорушне тіло Лясоти вкрилося тінню, що бігла й бігла — по городах, по садах, огортаючи село миттєвою, скороминущою жалобою.

А потім поширилася страшна чутка, що всіх їхніх чоловіків, котрих учора й позавчора ганяли на окопи й цієї ночі протримали на заводському складі, пополудні збили до купи, мов отару, погнали до Псярівки, й тут, біля вузькоколійки, замкнули їх у старій будівлі й спалили. Чутка поширилась по селу швидко, мов огонь по сухій соломі, і вже за якийсь короткий час люди почали виходити з хат і прямувати на Псярівку. Йшли ті, в кого було забрано чоловіка, сина чи брата. Не zostались дома й жінки, в яких чоловіки воювали на фронті чи й зовсім не було чоловіків, — вони не могли зоставатися в своїх закапелках тоді, коли велике горе навідалося в село.

Люди виходили з хат, із вулиць, з провулків, хто йшов сам, ковтаючи сльози, хто по двоє, по троє, та великим гуртом не збивалися. Так і брели похнюплені, чорні

постаті по дорозі, й коли подекуди зринав гострий чи гомований плач, коли лунав зойк, тоді кожному краялося серце, і зболені душі у відповідь повнилися розпачем.

І саме тоді, коли дорога пєсла на собі цей невеселий потік, у село в'їхало кілька грузовиків із червоноармійцями. Вони — зодягнуті в білі маскувальні халати, хто весело збуджений, хто зморений, хто просто байдужий, — сиділи в кузовах машин, кричали жінкам щось вітальне, веселе, сміялися, розмахували руками й раділи так, наче саме їхнє село хотіли визволити, наче тільки про нього мріяли... Прибиті горем жінки підводили голови, дивилися на червоноармійців; були серед жінок і такі, хто всміхнувся визволителям цієї хвилини, але то були гіркі й скорботні усмішки, від яких червоноармійцям не стало ні добре, ні щасливо. Тоді з переднього грузовика перехилився через борт один моложавий солдатик, рум'яний, кирпатий, з ямочками на щоках, і запитав голосно:

— Що трапилось?

Жінки, що в цей час ішли поряд із машиною, не відповіли, й тоді рум'яний солдатик поспитав у наступного гурточка:

— Що сталося?

— Чоловіків усіх повбивали! — крикнув йому у відповідь якийсь хлоп'як.

І рум'яний солдатик сів поміж своїх товаришів, і лице його згасло, і його товариші теж стали врочисто сумні, запечалені, як то завжди буває з солдатами, коли вони довідуються про смерть свого побратима.

Грузовики посувалися через рідкий, але нескінченний жіночий потік, і вже бійці мовчали, не всміхалися — вони наче й самі стали часткою цієї журби, цієї печалі, що поволі рухалась через село, що вже й за село виплила, через поля струмувала...

Йшла в гурті Меланка. Мабуть, була одна з небагатьох, хто не плакав. Не вмивалася вона слізьми, бо ніяк не могла повірити, що її Мина вже нема, не в змозі була уявити його мертвим. Пам'ятала тільки живим, як розмовляє, як дерева садить, як доглядає бджіл, як обкурює їх димом, заткавши обличчя густою сіточкою. Не могла повірити в його смерть, бо здавався їй невмирущим, вічно живим, як і ті сади, які він насадив по всьому селу і які тепер тихо, пильно приглядалися до безмежної жіночої процесії.

«Мино мій,— щепотіла Меланка,— не міг ти згоріти у вогні, куля німецька не могла тебе взяти, бо я молилася за тебе, не полишала тебе самого. Нітею мій ненаглядний, не міг ти згинути, бо сонце не годне вмерти. Хтось пустив страшну поголоску, та я не йому віри, бо якби повірила, то саму себе прокляла б, Мино мій, Нітею мій золотий».

Спершу Ілько з Яськом Степаном ішли поволеньки, та потім їх почала брати нетерплячка, хлопці заспішили — й почали випереджати жінок, майже побігли. Слідом за ними заспішили інші хлопці, які наче боялися прогавити не тільки страшно, а й вражаюче, цікаве видовище. Хлопці озирались один на одного, були зосереджені, німі, з упертими виразами на обличчях...

Свою рушницю Ілько заховав у снігу коло купи каменя, а тепер у його кишенях бовтались гранати. Він раз у раз засував руки в кишені, обмацував холодні, гранчасті їхні тіла, й ті гранати надавали йому певності, сили, бо здавалося чомусь, що неодмінно сьогодні ще знадобляться, й тоді він теж не схибить.

У вухах йому й досі стояли постріли, й досі відчував, як після пострілів приклад рушниці боляче вдарив у плече. Кілька разів зупинявся й чи то зачудовано, чи то сторожко втуплювався назад, наче хотів угледіти, чи ніхто не паздоганяє... Уважно подивившись, заспокоювався й знову рушав уперед.

Ясько ступав поруч, і чомусь йому здавалося, що Ілько наче уникає дивитись у його бік, відводить погляд; і ще йому здавалося, ніби Ілько почужів, замкнувся в своєму таємничому світі, й поки що Яськові вхід туди закаzano.

— Андрію, де ти ходиш?

Христина потягнулась до нього руками, ладна, здається, ось-ось звестися з ліжка. Квола, щаслива усмішка оживлювала її змучене обличчя.

— У Віри був,— одказав глухо,— а це зайшов до тебе.

Стояв посеред хати — білий овечий кожух розхристаний, чорні очі дивляться якимось непримиренно й гостро. Та нещадність у погляді зараз непокоїла Христину найбільше. Що з Андрієм? Адже стільки не бачились, адже така радість сьогодні для всіх, а він?

— Де Ониська? — спитала стурбовано.— Чому ти прийшов без Ониськи?

— Не змогла,— відказав Андрій, і губи йому зрадливо затремтіли.— Поки що без неї... То що в тебе знайшлось?

І знову не всміхнувся — обличчя залишалось похмуре, незворушне.

— Хлопець знайшовся,— відповіла Христина.

— Ще один бахур, слава господові богові,— мовила баба Мигалька, що не дуже й здивувалась Андрієвій появі. Стояла коло печі, й відблиски вогню осявали її широкий, добрий вид.

— Війна, тому й хлопці народжуються,— сказав Андрій.— Ну, раз хлопці народжуються, то скоро вже німцеві й амба! Ану, покажіть мені, хочу подивитися на вашого хлопця.

Говорив, а в голосі не чулось радості. І здавалось Христині, що підмінили його, що не Андрій перед нею стоїть, а якийсь чужий чоловік, котрий з далеких доріг війни добився до їхньої хати. І їй хотілося запитати: що з тобою сталося, Андрію? Де ти загубив свій веселий сміх, свою щиру вдачу? Що сталося з твєю відкритою душею? Чому, Андрію, мовчиш, не скажеш, яке горе пригнітило твої плечі?

— Е-е, ні— мовила баба Мигалька.— Немовля спить на печі, то будити не слід.

— Перший сон? — запитав Андрій.

— Еге, перший сон у житті. Стань ногами на лежанку, заглянь, коли так не терпиться.

Андрій послухався... Ставши на лежанку, сягнув головою до стелі, то мусив пригнутися. Дивився довго, а Христина терпляче очікувала, коли Андрій обернеться — хотіла побачити радість на його обличчі. Зрештою обернувся, тільки ж намагався не дивитись на Христину, голову опустив — і zostався такий самий похмурий та непривітний, як і був. І тоді заболіло, заніло серце Христинине...

— Славний солдат! — сказав Андрій. Важко спустився з лежанки, підбадьорливо кивнув породіллі.

— Що сталося? — спитала Христина.— На тобі лица нема.

— Здалося,— твердо відповів Андрій.— Наші в село прийшли, а на мені лица нема? Ну, й вигадала!

— Не вигадала,— дивилась гірко.— Признайся...

Мука забриніла в її голосі — й Андрія наче що вжалило.

— Радій,— сказав.— Такого хлопця народила! Радій, Христе, бо твоя радість — найсвятіша.

І, обернувшись, пошкутильгав до порога. Христина хотіла крикнути, щоб зостався, щоб не йшов, та забило їй віддих.

Андрій подався не попід вікнами, щоб, часом, не вгледіла його обличчя, а поза хатою. Сльози, які йому стояли в горлі, тепер потекли, ясно заструмували, й він спинився під осоками, щоб угамуватись. А їм не було впину, застинали весь світ, ковтав їх, давився ними, а вони все бігли. Чомусь повторив кілька разів — «перший сон у житті» — й від того стало ще важче.

Все заслала йому пелена сліз, і Віру він упізнав тільки тоді, коли підійшла до нього впритул і поклала долоні на розхристані груди. Чекала, поки виплачеться. Він різко рукавом кожуха витер очі та й запитливо глянув на неї — своїми червоними, набряклыми горем, пословілими від болю.

— То що,— поспитала Віра,— бачив малого?

Андрій, кривлячи губи й зусиллям волі стримуючи сльози, проказав нетвердо:

— Там такий — викапаний Павло...

— А я от ніяк не можу зважитися зайти в хату. Бо як побачить мене Христя — відразу про все здогадається. А я не втаю правди, не приховою.

— За Ониську питала. Мовляв, чому Ониська не прийшла...

Одвернувся, плечі йому знову здригнулись. Із осокара впало трохи пухнастого снігу на комір кожуха, заіскрилося...

Бандило попросив шофера звернути праворуч, мовляв, хоче подивитися хату, з якої минулої ночі йому пощастило вирватися. Звичайно, від хати нічого не залишилось — тим більше його тягне на місце нічного бою, на місце трагедії. Шофер, що вже знав од Бандила про небувалу оказію, легко згодився, бо йому теж кортіло подивитися, кортіло переконатися в правдивості почутої розповіді.

Та скоро машина забуксувала у вузенькій вуличці, й шофер сказав, що далі не поїде. Тоді Бандило, попросивши зачекати його, скочив у глибокий сніг і попрямував туди, де, як йому здавалося, була пам'ятна садиба. Та хоч і мав чіпку розвідницьку пам'ять, усе ж таки

піднебессі пронесли на своїх крилах журавлі, повертаючись у рідні краї?

Цвіт фіалок на трав'янистому осонні — наче незвичайні, чутливі крем'яхи, які колись... давно... загубило, граючись, чиєсь зникле за туманом років дитинство, загубило й не позбирало, й от тепер вони, нічий, синіють та й синіють, збуджуючи добру усмішку на моїх устах... А може, то було мое дитинство? Чи дитинство мого брата?

Золотим теплом пронизане весняне повітря, його ласкаві волоконця, його ніжна пряжа вкутують мої бажання, й вони починають світитися незвичайним світлом, наче зросли не в моїй душі, а в самому повітрі цієї щасливої весни, натхненої животворністю, мудрої своєю зеленою ласкою.

Чую, як у моїх грудях б'ється серце, і, милуючись весною, відкриваючи їй свою душу навстіж — увіходь у мое єство й царствуй! — починаю думати, що то, либонь, так б'ється молоде й радісне серце весни, б'ється легко й вільно. Закохане серце весни, що належить кожній зеленій рослині, кожному дереву, в якому вже прокинута живі соки й побігли від коріння до лискучих бруньок, які в прозорому повітрі навромацки знаходять собі по солодкому життєдайному променю й п'ють його, п'ють. Закохане серце весни, що належить розквітлій фіалці й тій квітці, яка засміється білим, жовтим чи оранжевим сяйвом своїх пелюсток завтра.

Стоять верби, опушені зелененьким листям, і, здається, чують сплески журавлиних сурем у піднебессі, легенький, бентежливий передзвін — прозорий, кришталевий.

Протягом усієї минулої зими я відчував: щось має статись у цьому світі, щось неминуче станеться. Й тепер, коли прийшла весна, коли війнула мені в груди тлумовиськом перших своїх, тонких, таких пам'ятних запахів, коли в мені все помолоділо, мов вербове пагіння над дніпровською водою, то я добре знаю: очікуване прийшло, наче народжене силою мого бажання, і наймення йому — синя та золота весна на дніпровських кручах.

У ГАЇ СОНЦЕ ЗАЦВІЛО

Повість

Шестирічна Леся, коли недавно в сім'ї заговорили про весну (березневі дні настали погідні, сніг заблищав-заіскрився, заспівали щиглики та синички, повітря запрозорилось, полегшало), сказала:

— А в гаї сонце зацвіло!

— Сонце зацвіло? — здивувались ви. — Як же воно зацвіло?

Леся, граючи очима чорними, як ніч, усміхалась хитро:

— Й сама не знаю... Зацвіло — і все... У гаї сонце зацвіло!

скоро зрозумів, що сам не знайде, і в жінки, що трапилась назустріч, запитав, як пройти до тієї хати, яку вночі спалили німці.

Жінка, зацікавлено приглядаючись до нього, спинилась і не тільки розповіла, а й рукою показала, куди слід іти, й потім довго не рушала з місця, аж поки постать біляця зникла за вербами.

Попереду забіліло поле, засірили хрести й надгробки на кладовищі, й Бандило, поглянувши ліворуч, поміж кількох хат, що стояли рядком, помітив немов прогалину — одна хата стояла без верха, стіни її чорніли, вибиті вікна вражали зловісним, диким виглядом. Бандило, відчувши раптовий внутрішній холодок, гостре тремтіння шкіри десь аж поміж лопаток, миттєво пригадав, як вони проривались із оточеної хати крізь постріли, і йому почулось так, наче знову доведеться кидати гранати, лізти на горище, стрибати вниз, бігти, рятуючись, шукаючи бодай шпарини в глухій стіні небезпекі й жаху.

Не зводячи очей з руїни, Бандило наблизився до обійстя, ступив поміж вирв. Знав, що чорнява господиня не вийде зустрічати, але чомусь не міг перебороти відчуття, бентежливу певність, що ось таки вона з'явиться, стане на розтерзаному порозі своєї хати, подивиться на нього глибоким і докірливим поглядом лагідних очей. Так йому здавалось, і від того Бандило почувався зле, недобре, й неясна провина пригнічувала його свідомість.

Зайшов за причілок... Либонь, під цією яблунею впав мовчун Максим Іванов... Бандило дивився на яблуню так, наче це дерево зараз могло розповісти йому таємницю останньої хвилини життя відважного товариша... Бандило приглядався до місця, де ворожа куля зустріла Іванова, незрадливого в дружбі, незамінного в бою, де той спіткнувся, щоб більше ніколи не звестись.... І чомусь йому здавалося, що з Івановим нічого не сталося, що живий і невдовзі таки доб'ється до їхньої дивізійної розвідки.

На якийсь мент зазирнув до спаленої хати, наче до-стеменно мав у чомусь переконатися, щоб потім не залишилось марних сподівань, а коли, так-таки нічого там не побачивши, довго не витримавши вигляду спаленого, зруйнованого житла, виткнувся за поріг, то вгледів, що на вулиці, за вишнями, стоїть якийсь чоловік і пильно приглядається.

Чоловік був голомозий, куделька білявого, ріденького волосся розсіпалась, і ясно, променисто світилася при світлі низького, призахідного сонця. Обличчя чоловіка було моложаве, майже дитяче, на ньому застигла важка туга, що не пасувала ні до моложавості обличчя, ні до відкритого, непорушного погляду.

Коли Бандило підійшов ближче, то помітив, що чоловік цей в одній руці тримає балалайку, а в другій губну німецьку гармошку.

— Де поділи вбитих? — запитав Бандило.

Голомозий чоловік ні змигнув, ні кліпнув. Дивився прямо на розвідника, а тому здавалося, що його не бачать. Наче й нема його, Бандила, тільки є вільний простір, через який легко лине погляд цього дивного чоловіка.

— Ти що — нічого не чув? Нічого не бачив?

Чоловік знову не обізвався. Зате відвів погляд од Бандила — піднісши балалайку, розглядав її так, наче намагався досягнути нерозв'язну загадку. Й лице його зоставалося непорушне, й не сходила важка туга, що так не пасувала до свіжих, моложавих рис.

Бандило, кинувши останній погляд на руїну, повернувся й пішов. Раптом почулося легеньке, приглушене зітхання струн — озирнувшись, помітив, що балалайка випала з руки дивного, мовчазного чоловіка й жовтіє на снігу.

Блакитними очима дивиться мені в очі весна.

Вона ще молода, ніжна, усміхається святково й чисто, в її ледь чутному диханні — збудлива таємниця свіжості, краси природи, що завжди відроджується й відроджується.

Ще так недавно бігла по дніпровських кручах рудою лисицею осінь, бігла барвисто, холодним повітом несло від її прудкого, безповоротного бігу... так недавно дихало в мої думки студеним пахом зів'ялого листя, а вже сьогодні — лагідне, шовковисте повітря весни купає мої очі, вся земля наче випромінює благодатну силу, що помагає рости не тільки траві, квітам, деревам, а й мріям людським.

Нижнім пухом узялись верби, стоять у великодньому екстазі над синіми дзеркалами води. Може, заслухались, заворожені, вчаровані звуками срібних сурем, які в

Бо, звичайно, коли навесні йде в ріст молода трава, розвиваються дерева, барвами веселки спалахують по безмежній землі озера — моря — океани квітів, то сонце, таке похмуре восени і таке зажурене взимку, теж зацвітає. Стає веселе, приязне, усміхається, і його тепле проміння схоже на ніжні пелюстки, в яких воно запишалося, бо де ж ще знайдеш кращі.

— У гаї сонце зацвіло! — повторила шестирічна Лєся, і сама до пугтя не відаючи, як то воно їй справді зацвіло поміж дерев, проте впевнена, що так воно їй сталося. Бо чого ж тобі ви мовчите і, щоб довести її до розуму, не переконали, що так не буває, що це вигадка — така сама, як і всі інші її вигадки, котрі цікаво слухати, та й тільки.

У гаї сонце зацвіло!

В жнива, у спеку, на далекому обрії біжать блакитні вівці. Ледь-ледь видно їх, примарних, і шерсть їхня тремтить, коливається, і голови їхні химерні здригаються. Куди біжать? Може, охлялі, до водопою? Від кого тікають, від якої страшної сили? Мають на обрії блакитні вівці, зникають у безвісті, отара за отарою, тьмятмуца їх, і, либонь, має бути на світі ота кошара, що вмістить усіх.

Спека, листя жолобиться на вишнях, в'яне трава, сухо пахне запилюжений полин, а на обрії біжать і зникають у безвісті блакитні вівці.

І коли тепер згадуєш своє дитинство, яке з кожним днем віддаляється і віддаляється, усе більше обертаючись на неясні спомини, то чомусь уявляється воно тобі отими блакитними вівцями. (Чи не тому, що колись, наче заворожений, любив дивитися на їхні незчисленні отари, й тобі хотілося побігти на обрій, поглянути на них зблизька?) Уявляється тобі дитинство блакитними вівцями, що промайнули в літній далечині, промайнули, зоставшись у пам'яті серця, у пам'яті почуттів.

Дивно та й годі, а проте іноді здається, що твоє дитинство є така сама гра уяви, як і блакитні вівці на обрії, бо не було їх насправді, ввижались вони тобі. Ввижались, а ти хотів вірити в них — і вірив. І так само тепер віриш у своє дитинство, бо не можна в нього не вірити, бо весь час кортить оглянутися назад, оглянутись — і раптом побачити його чисті, незахмарені очі і зненацька зустрітись із його ясним поглядом.

Так хочеться іноді зустрітись із ясним поглядом свого дитинства! Хочеться, бо добре пам'ятаєш, що такі бігли на обрії блакитні вівці, такі справді бігли — й пропадали в невидних кошарах безмежжя.

Коли й ким було сказано, що дітей приносять лелеки на крилах?

Колись і кимось було сказано, почуте глибоко запало в пам'ять, і відтоді ти пильно приглядався не тільки до лелек, а й до всіх інших птахів. Приглядався до них у польоті, приглядався, коли сідали на землю, ходив по їхніх слідах, проте ні разу так-таки й не пощастило побачити, як вони приносять немовлят і залишають чи то в капусті на вгороді, чи то на левадах.

Бо завжди їм вдавалося зробити це непомітно для твого ока.

Й дивувало: а як лелеки знають — куди, на яке подвір'я нести саме оце немовля, а на яке — інше? А що сталося б, якби господиня не вийшла на вгород та не побачила б там гостинця, залишеного лелеками? Тоді б немовля дісталось сусідці?

Одного разу, помітивши, що по грядках сторожко ходить лелека, ти аж затремтів од збудження і пильно стежив, як, цибатий, він задирав високо голову, ніби очікував на щось із пустельного неба... Коли стрибнув поміж огірків, а потім полетів, ти щодуху чкурнув на город. Ось тут він никав, за грядкою цибулі, ось тут пройшовся, за капустами... Де ж немовля, чому не видно? Адже ти перший прискочив на город, ніхто з жінок — ні мати, ні сусідки — не встигли тебе випередити. Може, нині не приніс, а принесе завтра?

Ти вірив — і не вірив у те, що лелеки приносять немовлят. Не вірив, бо коли старші розказували про це, в їхніх очах ти бачив лукавий усміх. А вірив, бо де ж інакше могли братися діти? Тільки з отієї таємничої невідомості, з якої з'являлися лелеки й куди вони зникали і яку не можна було побачити в найбуйнішій уяві.

Завжди в своєму селі (а також у лузі, в полях) приглядався до лелек. Як вони літають, як ходять. Слухав, як вони клацають дзьобами, наче дерев'яними, коли розмовляють. Здавалося, вони втаємничені в дивовижний світ, куди тобі наказано й позирком однею днем проникнути. Здавалося, знають те, чого не відає жодна людина.

Дивовижні, таємничі птахи! Ну хіба ж можна було не зачаруватися вами в польоті, хіба можна було не думати про вас, не стежити, намагаючись підглядіти, як то вам вдається — носити та й носити немовлят по всіх дворах?

Бо це ж і тебе колись було принесено в цей світ на крилах.

Де ті лелеки? Чи можна побачити в небі бодай їхній холодний слід? Чи й лелек тих нема і сліду їхнього давно на зосталось?

А то пригадується, як напровесні (ще сніги лежали, морозно навіть удень, а вночі то й зовсім було по-зимовому холодно) гралися на вигоні, й хтось із дітей сказав, що вже прилетіли журавлі.

Журавлі? Невже прилетіли журавлі, коли ген які замети, ген які кучугури снігу. Що ж їх привело? Невже, нерозумні, не відчували, що в їхніх рідних краях ще зима, ще крига на річках та озерах, що чекає їх тут голод, бо де ж вони собі дістануть їжу, коли все холодом скуте?

Та ні, журавлі й справді прилетіли. І ніби ниньки бачили їх коло лісу на болотах. Мовляв, ходять по льоду, ковзаються, падають. І, звичайно, позамерзають, бо де ж їм таку холоднечу витерпіти.

Кількоро вас зібралось — і гайда з села до тих боліт, що під лісом. Хотілось не тільки побачити журавлів, яких обманула припізніла весна, а може, й чимось допомогти їм... І чому вони поспішали? Кортіло швидше припровадити тепло в рідний край, чи, може, на крилах із вирію несли немовлят — на якісь подвір'я у вашому селі, а також на сусідні села?

На околиці поставали, розглядаючи насуплені поля, — ніде жодного журавля. А потім побігли по грузькому снігу, наче побоювались, що прогавите щось важливе. Й коли опинилися на краю болота, й коли на сивенький хрускітливий льодок ступили, поміж потрощених, скалічених очеретів, то все здавалося, наче зненацька вгледите перед собою силу-силенну журавлів, що хмарою відкрили замерзле болото.

Білів сиротливо льодок поміж кущиків лепехи, поміж рогози, а на тому льодку було пусто-пустісінько. Ви, відчуваючи дивне розчарування, обачно пішли далі й далі, сторожко прислухаючись до зрадливого потріскування під ногами, ви воліли знайти бодай однесенєке загублене

перо — тріпотливе журавлине перо. Але ні слідів журавлиних лап, ні пер.

Невже тільки покружляли над замерзлим болотом та й полетіли в той край, де на них чекає тепло, вільна від криги вода?

І ви позадирали догори голови — може, саме зараз вони пролітають у вишині? Сіре заминало висіло вгорі, і на його сумному безмежжі не видніло жодної пташиної цяти.

А може, опустилися журавлі в іншому місці? І ви до нього не дійшли? Але в якому? Де шукати? Іти в ліс, що чорніє неподалік, шукати на лісових озерах, бо, може, якийсь захлялий чи скалічений журавель таки потребує допомоги?

Мовчало засніжене поле; ліс мовчав так, наче не хотів вказувати важливої таємниці; і ніщо не давало відповіді на ваші запитання.

А то знову день видався — сонце котиться, наче аж перевертаючись, у чистому небі, світла повно, й воно таке молоде, хмільне, веселе! Сніги блищать, іскряться, аж боляче дивитись на них, бо ріжуть зір. Зі стріх капають срібні краплини, а коли стати коло хати на осонні, то тут і зовсім по-весняному тепло, ген уже й шматок чорної землі видніє, а над нею пасемками в'ється пара. Півні кричать завзято, люди усміхаються одне одному, й хочеться радіти весні, яка хоч і барилася, та все ж таки настає, і хочеться поділитися з кимось настроєм своїм, і хочеться бігти — галасвіта!

Ти береш у хаті уламок дзеркала — геть зовсім полущений, ніхто вже й не заглядав у нього давно. Береш той уламок, стаєш на причілку, наставляєш проти сонця — і вже прудкенький сонячний зайчик уродився ген на стовбурі яблуні, перескочив на грушу, далі впав на землю, приблідши, потім звівся моторно з землі і вже танцює на вікні сусідньої хати, в якій живуть тітка Ярина з Василюкою, тремтить на шибці, і в глибокому світлі, яке кидає зайчик, можна угледіти стіл, полумисок на столі, рушник на покуті. Далі зайчик перескакує на доорогу і вже тремтить на кінській морді, на полозку сани, на обличчі в чубатого дядька, що їде в саях. Зайчик то на грудях у нього, то на губах, то в очах, і дядько спершу нічого не тямить, а потім раптово обертається в твій бік і весело погрожує довгим батогом!

Зайчик моторний — скік на дорогу, шаснув десь у таку далечінь, що й не видно стало, а то знову з'явився прямісінько перед тобою, мерехтить, здригається, так і чкурне, так і дремене.

А потім, неслухняний, стрибнув — і спершу на милиці заблищав у дядька Павла Гречаного, що йшов по дорозі, далі сьйнув на протезі, що залишав у снігу глибокі ямки, а вже з протеза перескочив на груди, з грудей на обличчя. Знов на груди, знов на обличчя. Пустун, йому, бач, погратися кортить. А дядько Гречаний спершу вдавав, начебто не помічає зайчика, а коли порівнявся з подвір'ям, то спинився і поманив тебе пальцем.

Іти чи не йти? Хоч і страшно, проте йдеш, обачно заховавши уламок дзеркала до кишені.

У Гречаного віспувате обличчя — ніби соняшник, з якого меткі горобці поспивали насіння. Або як вощина, з котрої вибрано мед. Лагідні вуса біліють, погойдуються і, схожі на крила, ось-ось наче спурхнуть.

Мабуть, зараз Гречаний почне розказувати про війну, де втратив ногу і так підірвав здоров'я, що й досі вилежується на печі, рідко його побачиш на вулиці.

— А знаєш,— мовив Гречаний,— як на війні наші снайпери підстрілювали німецьких? Ото німець причаївся в якомусь закамарку, сидить, ніби миша. А на рушниці в нього є такий пристрій, називається оптикою. Коли та оптика блисне на сонці, тоді наш снайпер і б'є туди. Втямив?

І повернувшись, іде. Живу ногу важко переставляє, а дерев'яний протез мовби сам легенько перелітає з місця на місце. Спина в Гречаного зсутулилась, наче дядько побоюється, що твій сонячний зайчик знову скочить на нього, знову почне пустувати на голові, на плечах.

Ти проводиш Гречаного довгим-довгим поглядом, силкуєшся щось утямти — з його життя, з його вдачі, й тобі чомусь неймовірно шкода цього дядька, що стрибає на одній нозі, мов підбитий грак.

Та скоро Гречаний зникає, ти знову дістаєш із кишені уламок дзеркала — і зайчик, випущений на волю, гасає, мов несамовитий, по садку, двору, дорозі, по сусідських хатах, по людях, що проходять мимо. Зненацька ти зажмурюєшся, бо сніп гострого світла б'є в очі, — це хтось із хлопців теж вийшов із дзеркалом на вулицю та й засліпив тебе. Далі ще хтось виходить із дзеркалом, і тепер уже не один, а кілька зайчиків бігають, ганяються

один за одним, а то розскакуються в різні боки, наче хортом налякані. Гасають по-весняному хутко, гасають весело, а ти смієшся, а тобі весело, нібито в радості твоєї повиростали прудкенькі ноги, нібито вона бігає, телесується, ніяк не натішиться провесною та сонцем!

Восени, коли похолодає, птахи відлітають до вирію, а навесні повертаються назад, у рідні краї.

А звідки вони знають, що в рідних краях настає весна, звідки знають, що в твоєму селі Овечачому вже потепліло, зазеленіла трава по ярах та на лузі, можна зводити гнізда? Хто їм каже на тій далекій чужині, де завжди тепло, де ніколи не буває зими?

І як вони не забувають дороги, як пам'ятають? Бо пам'ятають не тільки село Овечаче, а й навіть ту стріху, де мостилися минулої весни. Хіба ж не поверталися минулого й позамигнутого року ті самі лелеки на хату до тітки Секлети Воропай? І цієї весни, мабуть, знову прилетять.

Що примушує їх завжди повертатися додому?

Може, на чужині не така вода, як у вас, і птахи не годні без неї жити? А може, там не так сонце світить, не так вітер віє, не такі дощі перепадають? А чи земля там не така, як у вас, бо у вас вона — у розквітлих соняхах, у густих коноплях, у житах-пшеницях, у м'яті, канупері, татарському зіллі, бо світанки у вас молоді й щасливі, бо вечори замислені й печальні. Мабуть, не годні лелеки прожити без такої землі, а тому завжди повертаються до неї.

Навіть тоді прилітають, коли весна бариться, коли ще сніги не походили. Як оті журавлі, про яких ви чули, та яких так і не пощастило побачити на замерзлих болотах коло лісу.

Може, то птахи приносять на своїх крилах весну?

Найдовше сніг тримається в затінках або в ровах, присипаний листям чи землею. І в глибоких яругах, куди не сягає сонячне проміння. Але й він уже порозтавав, чорна земля запарувала і, відпочивши за зиму, наче просить людей, щоб садили та сіяли, бо їй нетерпеливиться вирощувати, плекати зело.

Весняне повітря — особливе, і, мабуть, ніколи більше не доводилось тобі куштувати такого свіжого та за-

паморочливого, як у дитинстві. Весняне повітря наче сповнене якоїсь незбагненої тасмниці, воно, либонь, таке саме живе, як і дере́ва, як і трава, як і земля, на котрій все те зростає. Весняне повітря збуджує уяву, примушує швидше бігти кров у жилах, воно кличе, манить — куди? Куди вабить і зве?

Пригадай, скільки було збігано напровесні, коли з вірю повертаються птахи. Якась чудна сила поселялася у твоєму естві, не давала сидіти на місці, підстьобувала, гнала — і ти галасвіта біг із двору, біг по вулиці, зарослій бузиною, далі по вуличці, зарослій сливами та вишнями, по горбку спускався до млина, далі понад ставом, поза чужими городами, попід вербами, опушеними першою зеленню, біг поміж хатами, опинявся на околиці — молоде, вкрите легким серпанком, поле слалось до обрію. І там, на обрії та за обрієм, лежав невідомий світ і кликав до себе.

Пригадай, скільки було вибігано в ті прохолодні весняні дні. Наче вперто шукав щось, прагнув знайти, а воно не давалось, а воно тікало від тебе і, заманливе, тасмниче, кликало, звало.

Що саме ти хотів вибігати, що хотів наздогнати, побачити?

Й досі немає відповіді на це запитання. А є тільки пам'ять про студену свіжість весняного повітря. Та ще є пам'ять про м'які весняні стежки, по яких літали босі ноги, є пам'ять про подільське село, про світ розмаїтий, дивний, що сам увіходив у твої очі, є пам'ять про оту радість, котру випало спізнати і котра вже ніколи не була така, як тоді.

А може, бігаючи, ти шукав свою радість і таки знаходив?

Хлопці засперечалися між собою — у кого найглибша криниця в селі. Одні казали, що в коваля дядька Градобика, мабуть, а другі, що в тітки Секлети Воропай, а ще інші доводили, що в Павла Гречаного.

Кожне стояло на своєму, і тоді хтось надумав обдивитись усі криниці в селі, побачити, котра з них найглибша.

І ви майнули гуртом — од криниці до криниці, від хати до хати. Добре, коли криницю було викопано на вулиці, — ви хутенько зазирали в неї, наче в душу, та й бігли собі далі. А то ж доводилося заходити в двори, і

хазяїн чи хазяйка, заглядевши вас, не могли второпати, чого налетіли гурмою, що саме шукаєте в їхній криниці.

Бігли по селу, заглядали в криниці, перехилившись через цямрини, у кожній важко, похмуро зблискувала вода, і здавалося, що вона береже, не хоче виказувати якоїсь таємниці... і вже сама вода ввижалася таємницею, котру ви бачили, проте осягнути розумом не могли. Від однієї таємниці бігли до іншої, й знову дивилась вона на вас великим розплющеним оком, дивилась і загадково мовчала.

Ви навіть і не підозрювали, що у вашому селі стільки криниць! І з кожної люди брали воду, і кожна поїла земною силою, і в кожній була вода неоднакова, мала інший смак... Цямрини пахли по-різному, і зелений мох на цямринах теж, здається, пахнув по-різному. Ви, заглядаючи вниз, іноді кричали отуди, в безодню, в загадку, в таємницю — і криниця відповідала луною, що дивно ляскотіла. І в різних криницях луна теж була неоднакова, од неї народжувались несхожі відлунки, й ті відлунки вражали вас, бо навіть та сама криниця щоразу на ваш крик відповідала іншими відлунками,— їх не можна було повторити, хоч ви й старалися.

Дивлячись униз, бачили безодню, в якій потонуло далеке небо, а також бачили віночок своїх голів. І часом здавалося, начебто ще одну криницю викопано в криниці, що вона справді бездонна,— й з чудним відчуттям остраху відходили, іноді навіть не крикнувши отуди, вниз, у нескінченність.

Скільки ж таких криниць у селі! Де глибші, де мілкіші, а де вода й зовсім при самісінській поверхні. А все-таки, де найглибша?

В коваля Градобика цямрини дерев'яні, старенькі, замшлі. Вода в криниці далеко-далеко, погляди летять до низу — і не знаходять дна. Крикнули, й голоси ваші стали падати з вилясками, впали на воду, розбилися — і відлуння долинуло до слуху.

В тітки Секлети Воропай коло криниці росла тополя. Хата в тітки уже похилилась, видно, побачила віку, і тополя вигналась у небеса. Мабуть, і криницю тоді ж викопано, коли хату зведено та тополю посаджено. Перегнулись через цямрини — й повіяло в обличчя мороком, і дихнуло холодком темної води, що причаїлася так глибоко, наче аж на тому світі, причаїлась і дивиться некліпливим чорним оком.

Крикнули вниз — і глухо обізвалася криниця, наче простогнала. Мабуть, у тітки Секлети й справді глибша, ніж у коваля.

На різні голоси відповідали криниці, коли ви в бездонні їхні душі кидали свій раптовий крик, і кожна розказувала щось про себе, тільки ж спробуйте зрозуміти їх, спробуйте втямити!

А в Гречаного була за ворітьми, і стояла баддя, і металевий кухоль був прикріплений на ланцюжку — витягуй воду, хто захляв, і пий досхочу. Дивились у криницю дядька Гречаного, і здавалося, що вона й справді глибша за ті, які бачили досі. Аж ген-ген видніється латочка води, що й дивитися страшно, бо голови паморочатся. Хтось неголосно скрикнув — і вона відповіла стиха, крикнули дужче — і вона дужче обізвалася, а то вже раптом така луна вирвалася з її нутра, що морозом по спині дернуло. Голосиста була криниця в дядька Гречаного, і відлунки дарувала теж голосисті, шпаркі.

А як довго спускалась баддя! Рипів коловорот, корба повискувала, потім десь далеко-далеко баддя опустилася на отой тасмничий прижмур води, і навіть не було чути, як вона зітхнула, наповнивши баддю.

Пили всі по черзі, бо хіба ж не потомилися, стільки вибігавши по селу! Вода забивала дихання, відпочивали, знову пили — смачна вода в Павла Гречаного, солодка. Мабуть, солодшої куштувати не доводилось.

І ви тоді подумали, що найліпша вода береться з глибокої криниці, бо б'ють у ній чисті, незамулені джерела.

А в дядька Павла Гречаного таки була найглибша криниця на все Овечаче!

Давно минув той час, коли ти бігав по селу разом із хлопцями, заглядав у криниці, шукаючи найглибшу, кричав у їхні душі, в їхню безодню, в їхню тасмницю, прислухаючись до тих незрозумілих і бентежних у своїй незрозумілості відповідей, які давали криниці. Давно минув той час, а й досі пам'ятаються оті вулиці, по яких бігав, і криниці по людських дворах або ж за ворітьми. Прислухайся до свого єства, і ти почуєш у ньому далекі голоси криниць, і зворушення пойме твою душу, і стане тобі так добре, наче й досі чуєш на губах смак води, питої з криниці Павла Гречаного.

Пригадай — западає вечір, синьою млою сповита весняна земля, а мати стоїть коло воріт і розмовляє з тіт-

кою Яриною, вашою сусідкою. У матері очі темними смугами підведені, наче в підковах лежать, і дивляться так печально, немов увібрали в себе весь вечірній смуток. І ген-ген угорі, якраз над материною головою, зайнялась перша несмілива зірка і кволо так світить... Мовби свічка, що присвічує при тій тихій розмові.

— Іншим жінкам хоч похоронки поприходили, а мені й похоронки не було. Всякого передумаєш, скільки тих мислей перебереш, а вони обсідають тебе, обсідають, нікуди від них не дінешся. От гадалось, що трохи часу мине, то воно забудеться, а не забувається. Та й хіба забудеться мій Данило, коли погляну на малого свого лобуряку — викапаний батько, і ходить так само, і сміється, і ложку так само несе до рота. Звісно, похоронка не замінить живої людини, Данила мого. Та й ще таке: може, воно добре, що похоронки нема? Значить, ніхто до пуття не знає, що з ним — убитий чи живий. Світ великий, міг і загубитись у тому світі. Хай блукає десь, хай поневіряється, тільки нехай не в сирій землі... Ні, не міг він пристати до іншої, не такий Данило. Як він оцю дитину любив! Чує моє серце — десь він має бути, думає так само про нас, як ми про нього думаємо.

— Хіба ж не було, що поверталися через рік і через два? Он у Черепашинцях прийшов один чоловік цієї зими, а його молодиця вже за іншим. То що? Кинула, пішла до першого, і славно живуть.

— А візьміть нашого Кіндрата Музичука...

— Авжеж, візьміть Кіндрата, — жвавенько підхопила тітка Ярина, яка, видно, хотіла підтримати в матері вогник надії. — І зовсім не ждали чоловіка, бо написали з фронту, що нема в живих, убито. Ну, Степанида уже й відправу по ньому відправила, а він узяв і прийшов!

— Щастя, — гірко мовила мати. — Хіба таке буває часто? Рідко...

— Авжеж, рідко, а буває! Хоч і без руки повернувся Кіндрат, але живий, діти ростуть не сиротами, є поміч, не голодують. Ото, може, й Данило ніяк не доб'ється до дому. Хто його знає...

— Жду, скоро й жданіки всі поїм... Якби моє ждання допомогло! Та тільки вже пізно, не один рік минув після війни... Ой, що зі мною було, коли живі з фронту вертались! Усе думала, що й мій має прийти, то навіть у район їздила на станцію, виглядала. Та й тепер ще,

буває, кортить поїхати на станцію — а може, якраз і здибаю?

Сусідка мовчить, нічого не каже, щоб не ятрити материних ран. Отак вони стоять коло воріт, дивляться одна на одну — й мовчать, і таке ж важке їхнє мовчання, таке нестерпне!

Зійшла над материною головою і друга зірочка в небі, теж присвічує — при тому їхньому чорному мовчанні присвічує.

— От я,— обізвалася сусідка,— не сама свій вік звівувала, ні. Буває, зажуришся, що минуло щастя. Хочеться обізватися до когось, хочеться, щоб Василинка росла не сиротою... Забрала війна чоловіка, не повернула. На кого маю гніватись? На війну прокляту.

Знову замовкли, і мовчання їхнє, здається, запахло полином, таке гірке. І вже не одна й не дві зірочки сяють над материною головою, уже їх більше висіялось у небі, мерехтять, переморгуються. Вечір лагідний, свіжий, вечір широко розгорнув над землею голубі крила, село притулилося під тими крильми, кладеться на сон.

Мати зітхас — важко лине зітхання з її грудей.

А може, то зітхнув погідний весняний вечір, що наслухався сумних балачок, зітхнув співчутливо, бо й він зажурився разом із жінками?

Пригадай — було це трохи раніше, ходив ти посеред зими по в'язочку з хлопцями. Збирали паливо в гаю за селом — хто знаходив галуззя й під снігом, а хто обламавав на деревах. Потім поверталися додому, хлопці порозходились по домівках, а ти попрошкував своєю дорогою, бо тобі найдалі було.

Йшов сільською околицею, несучи паливо, дивився під ноги, а коли підвів голову — так і пойняло тебе теплою хвилею, і серце забилося швидко, мов злякане пташа. В'язочка сама випала з рук, і ти спинився.

Бо по білому шляху, що вів до села, йшов солдат. У шапці-вушанці, у сірій шинелі, в чоботях — усе як годиться. І в руці чемодан. Видно, повертався з армії і, мабуть, не так і багато йому ще зоставалося додому, бо йшов хутко, бадьоро.

Не одного тобі довелося бачити, як повертався з фронту чи просто з армії, коли вже війни не було, та тільки ніколи ти ще не почувався так, як цього разу.

Бо тобі здалося, що солдат цей схожий на твого батька, бо ти подумав, що це, нарешті, вертається він додому.

Ти стояв неподалік од шляху, дивився, як наближається. Хотілося кинутись уперед, хотілося швидше торкнутись його шинелі, почути голос, побачити усмішку, проте ноги не могли зрушити з місця. Стало тобі гаряче, і заслало туманом очі, і ти вже нічого не бачив перед собою — тільки постать солдата, що бовванів у тумані, постать батька.

Впізнає чи не впізнає? Чому не облишить свій чемодан, чому не кине тебе до тебе, не обійме, не підніме догори на руках?

Солдат підійшов ближче — туман розтанув, і полуда спала з очей: це був не батько. Зніяковілий, розгублений, ти дивився на нього, і солдат — моложавий, рум'яний, широкі брови вкрились інеєм — усміхнувся, підморгнув. І вже пройшов мимо, та враз спинився і поманив тебе пальцем.

Коли ти, не одриваючи від нього погляду, наблизився, солдат дістав із кишені грудку цукру — завбільшки з кулак. Ти взяв цукор, що пахнув махоркою, подякував. Солдат по-дружньому лягнув тебе долонею по плечу:

— Пий чай уприкуску та набирайся здоров'я.

І пішов, ступаючи широко, легко, наче й не ніс важкого чемодана.

Ти взяв на снігу в'язочку палива й подався за солдатом, що йшов через Овечаче. Коли йому траплялись назустріч люди, то пильно приглядались, наче хотіли впізнати. Обминувши, зупинялись і дивилися йому вслід. І навіть дехто питав у тебе, що то за солдат, куди йде. Але ти не знав так само, як і вони.

Мабуть, ти так би й простував за солдатом, та треба вже було звертати до своєї хати...

І того дня почувався так, наче здивав когось рідного — і знову втратив. Жаль поймав серце, ти поглядав у вікно, ніби сподівався ще раз побачити солдата. Грудку цукру сховав за пазуху, того дня лише лизнув, а надгризти боявся. Наче остерігався, що зникне казка, яка була тобі така дорога. Діставав цукор, оглядав — грудка, либонь, була незвичайною, бо чого ж тоді смутна радість не полишала душі?

З цієї провесни (а може, й раніше) снується в твоїй пам'яті дивна мелодія матеріної пісні. Мати співала багато пісець, знала їх тьму-тьмуцу, і давніх і недавніх, та чомусь найглибший слід у твоїй свідомості залишила

ота мелодія, в'ється і в'ється в споминах, як річечка в зелених берегах.

Вечірній сутінок у хаті, а з печі поблимує вогонь — мати готує вечерю. Вогонь спалахує хвилиною ясною, вмиваючи материне обличчя погідним настроєм, а то пригасає, тоді обличчя темнішає, ніби зажурую повивається.

Ой ти, дівчино-чарівниченько,
Причарувала моє серденько,
Причарувала мою ти душу,
Тепер до тебе ходити мушу.

Голос у матері кволий, здається, наче аж деренчить щось у ньому — трісочка якась чудна чи що. Проте слухав би й не переслухав, коли вона, запечалившись та задумавшись, починає співати. Бо голос її народжується, мабуть, не в грудях, як у інших людей, а десь у душі, й коли звучить, то так і хочеться думати, що то сама душа материна співає — радіє чи журиться, та, мабуть, найчастіше все-таки журиться. І стільки чарівливого почуття у її голосі, що воно бере тебе в полон, ти всім своїм еством убираєш пісню і побоюєшся тільки одного — щоб мати не обірвала спів, щоб в'юнився і снувався струмочок мелодії, струмочок зворушливої ніжності, доброти:

Ой ти, дівчино зарученая,
Чого ти ходиш засмученая?
— Ой ходю, ходю засмученая,
Що не по правді зарученая.

І чому мати часто співає оцю сумну пісню, зріднилася з нею? І чому всі інші пісні теж печальні, тужливі? Дівчата в Овечачому ген скільки веселих співають, і мати, звісно, знає їх, то чому ж вони їй не йдуть на думку? І коли ти слухаєш гіркуватий материн спів про любов та зраду, про вірність зарученої дівчини і зрадливість її коханого, коли бачиш, як материне обличчя коло печі то поринає в темряву, то, осяяне, мовби знову народжується, то хочеться підійти до неї і сказати: «Мамо, не співайте цієї тужливої пісні, не співайте інших сумних пісень, бо вони тільки горя завдають, од них світ стає немилим. А співайте веселих, тоді і вам буде легше на серці, і мені. От, приміром, заспівайте про селезня, або про річку та про кладочку».

Хочеться так звернутися до матері, проте мовчиш — чи не тому, що остерігаєшся порушити спів, який тебе зачаровує, чи не тому, що не в змозі вивільнитись із

полону, в який узяв тебе материн слабкенький голос, що народжується десь аж у душі? Слухавш, убираєш її смуток, він переливається в твоє серце, хлюпається в грудях. А мати співає тихесенько, скорботно:

Буду стояти на тім камені,
Поки не прийде милий до мене.
Буду терпіти велику муку,
Поки не скаже: «Дай, мила, руку».

І чудно тобі слухати, як у цій пісні мати співає начебто не про когось, а про себе саму, і уявляється тобі поле за селом, зелененьке жито хвилями пливе, серед жита білий камінь, на камені стоїть твоя мати. Стоїть на камені не отака, як біля печі, а молода, обличчя в неї не зажурене, а добре, і дивиться вона вдалину ясно та щасливо. Стоїть на білому камені твоя молода мати, і тобі хочеться, щоб ніхто ніколи не смів обманути її, щоб ніхто не завдав їй ніяких прикроців. Ти заступишся, не дозволиш, захистиш!

Співає мати журливої — отже, за батьком тужить. Бо завжди, коли за нього здумає, міняється з обличчя. Хіба ж павернешся тоді до веселої пісні? А, видно, про нього завжди думається, от і народжуються такі протяжні голосіння.

Батькова картка — на покуті, обвита рушником. Батько пильно дивиться чорними очима, видивляється, що в хаті діється. За тобою стежить, за матір'ю, ніколи не спускає погляду з вас. А коли мати співає, то він слухає і, здається, на високому чолі його зріє якась важлива думка.

От цікаво було б знати, що він думає!

Коли мати замовкає, то якийсь час іще здається, що мелодія пісні не згасла, живе, бо снується ж вона в твоїй свідомості, бо й досі не звільнила з полону. Та згодом таки вмирає і в свідомості, й ти відчуваєш, що хата перетворюється на велику пустку, яку освітлює з печі мінливий огонь...

...який — про це ніхто й не здогадується — є близьким твоїм другом, з котрим уже давненько товаришуєш, піклуєшся, думаєш про нього, як про живого.

В чому живе огонь? Як народжується, з якої причини гасне? Звідки береться вогонь у блискавиці, що спалахує над Овечачим, оперізуючи грозове небо? Як з'являється

іскра з каменю, коли вдарити шматок об шматок? І як викрешує іскри підкова кінського копита?

Чому вогонь до пори, до часу дримає в соломі, дереві, торфі, вугіллі, сухому листі? Яка саме таємниця спричиняється до того, що паливо спалахує, — і тоді вогонь виходить на волю, нуртує, живе якимось особливим життям, котре годі зрозуміти? Зрештою, чому він гарячий? Чому обпікає тіло?

Вогонь безстрашний, але боїться води. Куди зникає вогонь, коли в печі перестає горіти, коли згасає розкладене коло річки багаття? Адже не пропадає безслідно, бо не може він згодом появитися з нічого. Отже, просто зникає кудись.

Але куди? І чи здатен огонь раптом зникнути по всьому білому світі? І що діяли б люди, якби несподавано вогонь пропав повсюдно?

Дивишся на язики полум'я, що лижуть чорні челюсті печі, і відчуваєш, що сам вогонь — це і є жива загадка і розгадка власної таємниці, тільки тобі ніяк не вдається проникнути в неї.

Мати палить у печі вдосвіта і ввечері. Й коли випалить, то згрібає коцюбкою попіл до купи, а на самому споді залишає жар. Той жар тліє в попелі цілу ніч, коли готувалася вечеря, або цілий день, коли готувався сніданок. Той жар — для підпалу. Коли треба, мати викочує вцілілий жар коцюбкою на припічок і, поклавши соломи чи клоччя, роздмухує огонь.

І він, мов чарівник, знову з'являється за материною волею, знову спрагло накидається на паливо, жадібно їсть, гудучи тихенько від задоволення, погойдуючи язиками, які, певне, такі голодні, що здатні проковтнути все, тільки підкладай.

Проте буває, що мати пізно повернеться з ланки, шукає жар у купі попелу і не знаходить. А сірників нема, то вона каже тобі хутенько гайнути по жар до когось із сусідів.

— Тільки не барись, — наказує мати, — бо спати вкладався голодний!

Ти страх як любиш ходити по жар. Береш обсмалену бляшанку — і вже надворі, і вже за ворітьми. Став та й дивишся, з чийого комина по сусідах в'ється димок, де саме готують вечерю. У Тизунів так і валить із комина, можна було б зразу йти до них, часто береш у них жар.

Проте чомусь не поспішаєш, а, перейшовши дорогу, звертаєш на подвір'я до тітки Ярини, хоч над її хатою димок не в'ється.

Ступаєш у темні сіни, тягнеш на себе клямку хатніх дверей. Двері оббиті старим полотном, через дірки повилазило клоччя, висить цапиними борідками.

— Хто там? — долинає від мисника, де тітка Ярина переставляє щось на полицях. — По жар прийшов? У самих іще нема, в печі не розпалювали. Та й не знаю, чи ниньки той вогонь і розведемо. Вже і поїли недавно, то чого переїдати на ніч. Правда, Василюк?

Василинка притьмом озивається з тапчана:

— Хоч вогонь розкладемо, хай повеселішає в хаті, а то сидимо, як миші.

— Де ж ми палива наберемо, щоб веселитись?

— А я ниньки назбирала трохи бур'яну, то є... Піти по жар, еге ж?

Тітка нічого не каже, та й Василинка не чекає на відповідь. Уже скочила з тапчана, уже в її руках черепок, із яким по жар ходить, уже вона разом із тобою за порогом.

А ти радий, а тобі тільки того й треба! Знав, що в тітки Ярини не палиться, але ж хотілося побачити Василюку, хотілося піти з нею по жар, як не раз ходили досі. Василинка, метка, вмить здогадалась, чого тобі кортить.

Василинкою назвала її мати тому, що чекала хлопчика, вже й ім'я було готове для нього — Василь. А народилася дівчинка, то тітка Ярина і найменувала її Василюкою. Воно, мабуть, так навіть краще, бо вона хоч і дівчинка, проте ім'я в неї якесь хлоп'яче, ближче й зрозуміліше.

У Василюки сині очі, що горять волошкочим світлом, і таке те світло ясне та добре, що здатне осяяти в твоїй душі найпоетаємніші куточки. Коси в неї білі і м'які, мов пачіска, так і кортить торкнутися до них долонею. І сама вона тоненька, гнучка, аж чудно дивитись, коли йде по вулиці.

Теплий весняний вечір, ви йдете по жар, а тобі так добре, ніби в грудях зайнявся вогник, зогріває думки, освітлює почуття. Звідки той вогник узявся?

— А Ластівка привела теля, — каже Василинка.

Ластівка — це велика червона корова, яку доглядає тітка Ярина в колгоспі. В неї там багато корів, бо вона

доярка. Йде з дому вдосвіта й повертається пізно. Руки в неї чорні, під тоненькою шкірою синіють жили, ніби струмочки.

— У Ластівки теличка, і в Красулі теличка, і в Рябоді теж. Три телички на фермі за один день! Лець додому прийшла, так наморилась. Ото з'їла холодного кулешу, навіть не розігрівала, та й знову на ніч піде на короварню. Бо це ж дивитись треба за телятами. Я сама почуватиму, вже звикла сама. І дверей не зачиняю, бо це ж мати може прийти перед світом. А там ніхто не залізе до хати, бо що в нас візьмеш, бо кому я потрібна?

Василинка міркує по-дорослому, і коли заплющити очі, то здається, що то говорить тітка Ярина, такі в них схожі голоси — в дочки і матері.

— Добре, що весна, що травичка зазеленіла, то вже худобі є паша якась, не ревуть у короварні. Бо коли взимку піду до матері, коли наслухаюся, як ревуть — самій хочеться плакати. Ревуть — і жалібно дивляться. А щоти їм даси, коли гичку давно поїли, а сіна трохи зосталося, тримали для телят... Я сама бачила, як одненьке замерзло. Дець привела корова серед ночі, в корівнику нікого не було, недодивилися, то й задубіло від холоду. Бо там яке накриття? Блаженське, повно дір, от вітриган і вигулюється, от і мороз... Так було на нього жалко дивитися, так жалко! Я навіть заплакала... Коли підросту, піду теж на короварню, доглядатиму телят, у мене ні одне не замерзне.

Заходите в хату до Тизунів. Стара Тизуниха саме відціджує картоплю з баняка, і голова її закутана білою парою. Вона спершу не бачить вас, а коли ставить баняк на долівку й випростується, — в очах нема здивування, лише прибляклий спокій.

— Що, діти, прийшли по жар? — питає Тизуниха, заглявши в твоїх руках консервну бляшанку, а у Василичиних закінтожений черепок. — Беріть, беріть, мені не шкода.

Стара Тизуниха й справді не скупа, тому й навідується до неї по жар. Вона то пиріжком із капустою почастує, то вареним яечком. А ниньки дістала з попелу по печеній картоплині, пригостила. І воскове лице її при тому подобрішало, засвітилося лагідністю.

Виходите від Тизунихи надвір — в одній руці тримаєте гарячу картоплину, а в другій несете жар. Картопля так збудливо пахне, що на вигоні ставите жар на траву, а

самі беретесь облуплювати шкірку. І, давлячись та обпикаючи язиками, їсте. Смачно, ще хочеться, а вже нема.

Підкладаєте до свого жару трісочок дрібненьких, знайдених тут же, на вигоні, і йдете додому. З бляшанки та черепка снується димок, потім навіть з'являються кволі язички вогню, в руки стає гаряче, і ви знову ставите свій жар на траву, хай трохи прочахне. І пильно дивитесь на ті вогники, мовби їхнє світло причарувало вас. І здається, що в темному небі лунають протяжні голоси птахів, які повертаються з чужини. Задираєте голови, дивитесь — нічого не видно в піднебесі і, либонь, отих натомлених скриків уже не чуто.

Що з вами? Чому не поспішаєте додому?

Адже добре знаєш — мати дорікатиме, бо згайнував час, барився.

— А вчителька в школі казала, що й на отих зірках у небі живуть люди, — каже Василюк. — Тільки я не вірю. Як вони живуть, коли зірки розпечені!

Ви задумливо дивитесь угору, мовчите, а потім берете свій жар і рушаєте.

Ось уже й Василюк хата, ось уже дівчинка звернула на подвір'я, а тобі так не хочеться, щоб вона йшла, хай би ще побула коло тебе. Що б їй сказати, що? Нічого путнього не спадає на думку, і ти гукаєш:

— Василюк!

Вона повертається мало не від порога, запитливо дивиться.

— Василюк, — бубониш, намагаючись вигадати щось не зовсім дурне, — а в тебе жар не погас? Коли погас, то дам свого, в мене вистачить.

Василюк дмухає в черепок, у якому невдовзі починають мерехтити золоті іскри.

— Не погас, — каже вона. І голос у неї здригнувся — може, змерзла, коли сиділи на сирій землі й дивились у темне піднебесся, визорюючи невидних птахів.

І йде, вже й у сінях зникла. І тоді ти повертаєшся, чимчикуєш до своєї хати, що дивиться на дорогу чорними вікнами. Несеш свій жар, дмухаєш на нього, і скоро в твоїй бляшанці мерехтить палка, іскриста квіточка.

Коли Кіндрат Музичук (отой, на кого жінка одержала похоронку, а він візьми й повернись додому) йде по селу, вітрець розвіває його порожній лівий рукав. Інші

дядьки, що поприходили з фронту без руки, неодмінно запихають порожні рукави за ремінці або ж прикладають зверху, коло плеча, шпилькою. А в Музичука завжди розвівається, і часом здається, що то в нього ліва рука така метушлива, все літає та літає.

Він чоловік веселий, коло нього завжди збираються дядьки, лунає сміх. Може, тому сміються, що в Музичука майже нема підборіддя, в нього починається горло десь одразу від нижньої губи? І Музичук мусив стати дотепником тому, що, дивлячись на нього, всі мимоволі всміхалися?

Тільки ти, коли бачиш Музичука, не можеш усміхнутися. Не можеш, хоч він і жартує, хоч у нього чудне підгарля — такого в селі більше не побачиш. Душа твоя затерпає, коли слухаєш Музичука, й довго потім не може відтерпнути. Бо чомусь і на хвилю не забуваєш, що слухаєш людину, котра начебто побувала на тому світі, на кожного жінка Степанида одержала похоронку.

Дивишся на Музичука, якого обступлять чоловіки, й морозець дере тебе по спині, бо жартує не хто-небудь, а дядько, що звідав смерть. Страшним видається тобі сміх чоловіків, які обступили Кіндрата, а ще страшнішим — грайливий сміх самого Музичука.

Добре, що на твого батька не прийшла похоронка. І ти, як і мати, віриш, що він не загинув, що десь носить долю по світах.

Бо все-таки краще сподіватися, краще мати хоч маленьку надію на те, що він зможе колись повернутись. Минають зими і весни, всі, що мали повернутись, уже поприходили, то й він прийде. Бо не така вже несправедлива доля, щоб не привести його додому, коли інших пустила, повернулись.

Дядько Музичук стоїть у чоловічому гурті й сміється, всі регочуть. А ти дивишся збоку, і губи твої наче замерзли. Як завороженому, тобі ввижається, що то сміється покійник, той, хто звівся з сирої землі.

А батька ж твого не вбито, бо на нього не прийшла похоронка. То чому його й досі нема, коли ось такі, як дядько Музичук, навіть з того світу повставали?!

І чомусь іноді здається, що він несправжній. От не тільки підгарля в нього несправжнє, а й руки, і ноги, і продовгаста, мов макогін, голова, і те, як слова промовляє, як дивиться, як п'є воду, перехилившись назад,

паче остерігається, що потече не в горло. Несправжнє — та й годі!

А якось ти навіть стежив за Кіндратом Музичуком. Пазирці прийшов до самісінької дядькової хати, бо все здавалося, що він таки не дійде до рідного подвір'я, що зникне десь на цвинтарі, за яким була його садиба. Проте дядько Музичук поминув цвинтар, наблизився до своєї хати, і тут назустріч йому вибігла дівчинка років шести, кинулась до батька — і він, сміючись, підхопив її однією рукою, підняв догори. І зробив це по-справжньому, як то вміють інші чоловіки, і дівчинка обняла його так, як обнімають справжнього батька, якого люблять, якого чекають додому.

І ти, мов побитий, пішов од чужого подвір'я і поніс на серці незрозумілий тягар, ніби дядько Музичук завинив у чомусь перед тобою.

— Господи,— сказала якось мати,— от якби можна було зупинити час. Якби зупинити час і повернути назад. Як ми жили колись славно! Це тільки тепер знаєш, що жив колись славно, а тоді й не здогадувався.

— Мамо,— обізвався ти, не зовсім розуміючи почуте.— А хіба можна зупинити час? А хтось уже зупиняв?

Мати подивилася на тебе своїми карими, наче на липовому меду, очима і не сказала нічого. Ти зважився і знову запитав:

— А хіба можна повернути назад?

— Може, хтось і зупиняв, не знаю... Та тільки з того, либонь, казна-що вийшло. Спробуй, може, вдасться.

Ні, сказала вона це не жартома, сказала з поважним виразом на обличчі, наче й справді сподівалася, що не тільки спробуєш, а зумієш зупинити! І назад повернути. Авжеж, мати хотіла знову побувати в своєму молодому житті, ще довоєнному, коли батька ще не брали в армію, їздив у колгоспі на конях, коли ще не думали про війну, про німців, коли ще не доводилося чекати батька з війни.

На стіні висів годинник — старенькі ходики, яким замість гирі правив залізний молоточок (звісно, без дерев'яного держална). Годинник мав звичку поспішати або відставати. Коли відставав, до молоточка під'язували гаечку, іржаву, шестигранну. Коли поспішав, гаечку знімали, і тоді годинник ішов так, як належало.

І завжди, щоб довідатись точний час, ти бігав до колгоспної контори, де стояв обшарпаний радіоприймач «Рекорд», біля якого сидів артільний бухгалтер. Коли ти, босий, задиханий, з'являвся на порозі, бухгалтер якийсь час не помічав тебе, а потім похмуρο зводив лису голову, дивився закислими очима — і вмикав радіоприймач. Послухавши музику чи пісню, яку в той час передавали, і не дочекавшись, поки диктор скаже точний час, бухгалтер діловито діставав із нагрудної кишенки годинник-цибулину, дивився довго, наче щось зважував, потім називав час. І тоді ти, мов несамовитий, зривався з місця, вискакував із контори й щодуху біг додому, щоб поставити стрілки ходиків так, як сказав бухгалтер.

І все-таки ти не міг утямити, як годинник вимірює час. Як йому вдається виміряти одну годину, дві, як він вимірює добу, показуючи завжди двадцять чотири години — й не більше. Старенькі ходики — з полущеним циферблатом, із бляшаними стрілками, з ланцюжком, на якому висів залізний молоточок, а то ще й гайка,— ці ходики були наділені вищим розумом, їм було приступне значне, таємне, чого ти ніяк не міг осягнути.

А може, час посувається тому, що існує оцей годинник? І що залізний молоточок, прилаштований замість гирі, тягне і тягне його вперед, як воли тягнуть воза? Адже коли зупиняються воли, то стає й віз. То чому б...

І ти замислив собі зупинити ходики, щоб зупинити час.

Щоправда, для цього слід було влучити слухну мить — щоб і погода стояла гарна, щоб у матері добрий настрій був, щоб і іншим людям велося не згірше. І, спостерігши, що мати саджає грядку на городі і всміхається, що тітка Ярина мастить хату, щаслива та лагідна, ти, нарешті, зважився.

Відчуваючи в грудях дивну відвагу, став на ослін і затис у долоні залізний молоточок. Затис — і зледва потягнув донизу. Трибики в годиннику загули-затріщали напружено, хвилинна стрілка посунула-посунула вперед. Але ти не хотів підганяти час, ти хотів зупинити його неблаганну течію, а тому підніс залізний молоточок до гори. Ходики тихенько щось пробубоніли — і стихли. Ніщо не рухалося, не клацало в їхніх пласких грудях, і стрілки завмерли теж. Тоді, облизуючи пересохлі від хвилювання губи, ти зняв із ланцюжка залізний моло-

точок, обережно попустив ланцюжок, а сам зіскочив на долівку.

Ходики незвично мовчали, і в хаті стояла мертва тиша. Отже, час таки зупинився. Ти навіть чув, як він стоїть на місці, не посувається — в твоїх вухах наче напнута струна дзвеніла, болісно відлунуючи в свідомості.

Ти припав до вікна й переконався, що час і справді стоїть на місці, бо світило сонце, як і досі, поки ти не зупиняв час. І мати так само на городі саджала грядку. Подивився в друге вікно, що виходило на дорогу, — тітка Ярина мастить хату, як і мастила.

Отже, все зупинилося, бо ти зупинив час. Відчув торжество, що тобі до снаги такий вчинок, почував у собі силу, здатну, здається, перевернути землю. Тримав у кулаці залізний молоточок, позирав на мовчазні ходики і вже думав про те, що можна було б не тільки спробувати зупинити час, а й повернути назад. Назад, у те минуле, за яким так побивається мати. Нічого, що в тому далекому минулому ще, здається, не було тебе, зате був батько, добре їм велось обом із матір'ю, бо інакше б вона не згадувала, не журилась.

І ти вже став на ослін, щоб потягнути ланцюжок, аби стрілки почали крутитися назад (бо хіба можна якось інакше повернути час), та в цю мить зайшла мати і мовила здивовано:

— А ти чого калічиш ходики?

— Та вони... та я... Ось молоточок мало не відвалився, то лагоджу.

— Ой, дивись, бо скрутиш їм шию, тоді начуватимешся.

Почепив молоточок — і ходики знову пішли, і час знову рушив уперед. Ти гайнув у колгоспну контору, бухгалтер, як водиться, увімкнув «Рекорд», потім глянув на свою цибулину — й ти зірвався з порога, покушпелив додому...

Того разу так і не пощастило повернути час назад, у минуле. Проте вдалося зупинити, час навіть стояв якусь мить на місці — ти добре запам'ятав, як він завмер, не порушній, тільки у вухах болісно дзвенить напнута струна, дзвенить тонко, ось-ось увірветься.

Після зими, після холодів білоти хати — найрадісніше свято у селі,

Вже й весна минула, вже й сонечко щиро сміється згори, зелені килими трави так само щиро та свіжо сміються на моріжках, у лузі, а хати ще й досі стоять так, як узимку, набурмосились у чорних загатах із бараболиння, кукурудзиння, соняшничиння, а то й соломи. Щоправда, не в кожного та загата ціленька та незачіпана простояла до тепла, бо чи зимою, чи вже напровесні хазяйка таки смикне якийсь крутінь соломи або сухого бараболиння на підпал у печі,— ось загати й схудли потроху, ось і схожі на діряві кожухи, що зносилися за зиму.

А з весною, з теплом, люди обдирають загати, і тоді з-під них появляються облуплені, у підтьоках, стіни, що похмуро глипають на світ. І хіба жіночій душі не закортить причепурити хату, щоб вона була, схожа на писанку, щоб схожа була на весняну годину, на молоду пору року, щоб теж усміхалась весело — і іншим хатам, і озеленілим садкам, і подорожнім, що проходять повз вікна?!

І тоді по всьому селу починають мастити хати. Хто раніше здере загату й помастить стіни, а хто пізніше. Рідко знайдеться яка жінка, що не захоче або не зможе навести лад ізнадвору,— то чи недужа, чи ледащо на все село. І тоді її недоглянута хата коле всім очі, кожне думає: а чому ця господа обдертими стінами чорніє, пововчому блимає вікнами?

А починають мастити хати перед великоднем, неодмінно теплою дня, сонячного. Жінки не змовляються між собою, а дивись, повиходило багато, зашмаровують стіни жовтою глиною, де обвалилось, і ті жовті латки чудно темніють на білих сорочках, у яких простояли хати ще в минулому року.

А потім жінки, підкасавшись та позапинавшись хустками так, що тільки очі видно, білять свої хати білою глиною, ледь-ледь підсиненою синькою. Правда, є такі господині, що багато додають синьки в глину, тоді стіни їхніх хат навіть голубіші, ніж небо. Проте більшість овечацьких жінок не люблять такої яскравої синяви на стінах, вона в них спокійна, легенька, не дратує погляд своєю густотою, а тільки милує, тільки радує.

Другого дня — теж теплою, погідною — уже мастить чи не все село! Хати, побілені ще зчора, вже обсохли, й тепер вони чистенькі, мов лялечки, тепер вони погірдливо позирають на своїх непричепурених посестер, схожі

на вродливих дівчат, що свідомі своєї краси, що й самі не патішаться нею... А вже назавтра майже всі хати в селі доглянуті, помазані та побілені, всі вродливі, усміщені, вдоволені своєю красою, наче обернулися раптом хати на велику лебедину зграю, що сіла в селі поміж дерев, поміж садків, перепочине трохи — та й знову гайне в світі, zostавивши в людських душах жаль і смуток по своїй зниклій досконалості, довершеності, красі, чистоті!

Лебедями білими пливуть хати — пливуть через твої спомини, через весни й осені, і ти й досі не пересташ думати, що вони таки могли злетіти, могли!

А ваша хата... у вишняку стояла, де кожна вишня — добре знана, мов рідна. За вишнями рядок осокорів, за осокорами садок: кілька яблунь старих, груші, теж немолоді, дебели, а за ними по межі сливки, одна коло одної, аж на край города, і зрідка поміж них вишеньки.

Свою хату не міг би ти уявити без подвір'я, що навесні заростає споришем; без осокорів та вишень, що завжди заглядають у вікна, дивляться, що ви там із матір'ю робляете, — і вам добре, що дерева не забувають про вас; не міг би ти уявити свою хату і без городу, гаптованого зеленню картоплі, буряків, гарбузів, соняшників, жита, конопель. Авжеж, конопель і жита, бо тоді, по війні, сіяло їх кожне, твоя мати сіяла теж.

Куди б ти в селі не бігав, у які б далекі поля не заносили прудкі ноги, чи, може, ходив до когось у гості, та завжди в твоїй пам'яті теплом і ласкавим образом світилася рідна хата, й коли ти повертався до неї — наче під надійне крило потрапляв, що захищало та оберегало.

Знав у своїй хаті кожну шпариночку, закуток знав кожен. Вікна були очима, якими хата дивилась у світ, бачила світ і, мабуть, розуміла його. І на печі було малесеньке віконечко — навіть не віконечко, а просто круглий шматок зеленкуватого скла, вмазаний у стіпу. Лежачи на печі, ти в цю чародійну шибочку бачив город і поле за городом. Восени мати заставляла шибочку соняшничинням чи кукурудзинням, то неодмінно відхилив загату вбік, бо хіба ж, лягаючи спати чи проснувшись, ти міг не дивитися на город, у поле? Взимку хуга заліплювала шибочку снігом — ти виходив надвір і прочищав, а коли замурувало її морозом, то довго дихав у неї, а

то й лизав язиком, поки утворювалась маленька дучка, в яку було видно хоч трохи білого, заметеного снігом городу і смертельно блідих, нескінченних полів, що зливалися з низькими небесами.

Чорний сволок перетинав стелю — важкий, дубовий. Посередині сволок був підпертий стовпом. І хоч як мати завжди старанно білила його, проте за стовп усі чи руками бралися, чи притулялися спинами, а тому посвічував він вичовганою жовтизною граба. Неподалік од стовпа було вбито у сволок залізний гак, на якому — розказувала мати — висіла колиска, в якій вона гойдала тебе малого, виспівуючи «гойда-гойда-гойдаша». А що хата була зовсім стара, а що сволок почорнів од часу, а що гак стримів надійно, то, звісно ж, на ньому було вигойдано не тільки тебе, а й матір, а й твою бабу, ще когось, про кого ти й не чув і не застав на цьому світі.

Ти подовгу дивився на чорний сволок, на якому, здавалося, споконвіку тримається хата, і на залізний гак, на якому вигойдувалося не одне покоління, вигойдувався рід, — і він не розігнувся, не вламався, готовий, щоб до нього знову чіпляли колиску, знову гойдали її під нескінченне «гойда-гойда-гойдаша».

Та найшанованішою в хаті була, звичайно, піч. І не тому, що взимку ви спали на печі удвох із матір'ю, і піч гріла вас до самого ранку навіть тоді, коли надворі тріщав, басовито сопів мороз. І не тому, що на печі лежала завжди якась сушня і добре було, сховавшись од негоди, знайти сушену грушку чи кружалок яблука з винним запахом — і тихенько, мов миша, перетирати зубами. І не тому, що на комині лежали пучечки різних корінців, трав та бур'янів, що тонко, дурманно пахли восени чи зимою, пагадуючи про літо, про сонячну повіль, буйнотрав'я лугів, щедрі обшири полів.

А, мабуть, тому, що в печі горів огонь.

І коли займався огонь, тоді, здається, все в хаті мінялось, і сама хата мінялася теж. Бо то спалахували начебто не просто язики полум'я, не просто їхнє світло падало на долівку, на стіни, на шибки, а то починала таємниче жити дивна душа цієї хати, що зазвичай мешкала в печі. Душа ясна й лагідна, тепла, що обігрівала спершу обсмалені челюсті печі, комин, припічок, а тоді вже й на лежанці ставало тепліше, а потім далі-далі, поки лагідністю тепла сповнювалась уся хата.

І вона, хата, наче щомиті прислухалась, як у печі золотим сонцем живе і сяє її душа, вона радісно всміхалася, коли раптом яскравим сонцем іскор бурхало з печі, заливаючи стіни гарячою повинню світла... Коли в печі горів огонь, жила й металась полум'яна душа, тоді хата ставала якоюсь тривожною, збудженою, і не тільки такою, а ще й святковою, урочистою.

Вогонь у хаті твого дитинства, вогонь у твоєму серці, в споминах, де й досі zostався племінкий жар, не погас, і ти завжди можеш роздмухати його і, стежачи, як поймаєшся то срібним, то золотистим, грітись і грітись коло нього.

Одного дня мати змастила піч, стелю, стіни, а вже увечері змастила долівку, наказавши тобі сидіти на тапчані і, сохрани господи, не ступити босою ногою на свіжозмащене, бо не буде ж вона за тобою латки латати. Ти стежив, як вона мастить долівку, посуваючись до порога, і вже скоро стала на поріг, а потім і в сіни ступила. Долівка вогко темніла, пахла глиною і кізяками, бо ж глину було замішано на кінських кізяках, які ти ще кілька днів тому назбирав на сільській дорозі...

Згодом розвела мати в печі вогонь — щоб ішов теплий дух на хату, щоб хутчіше сохла, а заодно й вечерю готувала. Та ти вже не дочекався вечері, заснув, і більше не прокинувся, хоч мати й термосила за плече. І чомусь цілу ніч снилася тобі голуба небесна баня, геть зовсім без верха, і та баня зводилась над твоєю головою, та ще солодко пахло чебрецем, так пахло, що хотілося співати з радості, з невимовної втіхи...

А другого дня, коли розбирав загату, в голові твоїй береглося оте враження від нічного сну... Розібрав загату, підвів побіля призьби, й тут уже мати взялась до мастіння знадвору, бо, звісно, не стоятиме господи нечупарою, коли вже інші доглянуті, побілені, усміхаються.

І прийшла помагати Василюкка — свою щітку принесла, хусткою пов'язалась по-жіночому, низеньким дзьобиком, аж чудно було дивитися на неї.

— А ти, Васько,— сказала їй мати,— достеменно молодиця.

— Молодиця, а чого ж,— згодилася Василюкка.

— Чи ти, часом, не збираєшся заміж? — пожартувала мати.

Василинка, лукаво зламавши брівку над синім оком, відказала:

— А чом би й не піти? Нащо ото сидіти на шиї в матері? Але куди я годна, ніхто не бере.

— Горенько ж ти моє! — тільки й мовила мати.

— Авжеж, — поважно провадила Василинка. — Тепер стільки дівок сидить без пари! Моя мати завжди каже, що я свого судженого ніколи не дочекаюся, бо неслухняна, бо вітрогонка, а чоловіки люблять покірних.

— І ти ото про таке думаєш? — не переставала дивуватися мати.

— Всі думають, — спокійно заперечила Василинка, — то як же мені не думати? Мати каже, що ліпше наперед думати, бо потім буде пізно.

Ти слухав їхню балачку — і слова не міг докинути, бо уста позмерзались. І соромно було, і чудно, бо не вірилось, що Василинка здатна говорити так. Ти відвертався, вдавав, що не слухаєш, а їхня розмова сама лізла у вуха і пекла — в серце пекла, у голову.

— Мепе вдома як учать? — вела далі Василинка. — Не чекати, поки вареник сам скочить до рота, а дістати рукою і їсти. А ще учать, що під лежачий камінь вода не тече. О, теперішні дівки метиковані! Одному усміхаються, другому підморгують, а про третього думають, о!

— Так тобі ще ж рано думати навіть про першого!

— А хто його знає, — відказала Василинка.

І зустрілася з твоїм настороженим поглядом. Очі її на мить завмерли: наче сині волошки, що досі розгойдувались на вітрі, раптом угамувалися, бо вітер ущух. Очі її світили тихою, задумливою синявою, і тобі здавалося, що ось-ось їхні плеса поймаються тривогою, збентеженням.

Проте ні, Василинка відвернулась, і її щітка знову почала літати по стіні, залишаючи вузьенькі сліди. Ти пішов до криниці, приніс відро води, підлив до розколоченої глини, побовтав дрючком. Було кривдно. Так, наче обманули. Тільки в чому?

Стіни швидко висихали і, чисті та свіжі, ніби випромінювали ласку. Василинчині руки не стомлювалися, були такі самі вправні, як і материні.

— А в хаті я що чую? — знову сказала Василинка. — Що дармую, що ходжу до школи, а інші діти вже до колгоспу ходять. Я б теж подалася, та тільки таких іще не беруть, беруть старших. Ото таке в мене: і до колгоспу рано, й заміж рано. То треба рости.

— Василюк, ти як стара, — зітхнула мати.

— Якби ж то стара! Не стара, ні, бо мати ще доглядає мене. А нащо їй, скажіть, отаке ярмо на шию?

Білили хату, по-весняному пригрівало сонце, півні перегукувались по всьому селу. А тебе поймали то смуток, то радість — напливали хвилями, беручи в полон чутливу душу. І чого б то мінявся настрої, коли довкола все було щасливе, погідне, яскраве?

Нарешті стіни побілено, підведено призьбу, синьої фарби покладено на віконні рами — хата помолоділа, повеселішала, чисті вікна поглядали глибоко, бездонно, наче замість скла було встановлено дзвінкі шматочки неба, у яких навіть виднілись пір'їсті хмарки. Хата наче наново на світ народилася.

— Спасибі, Василюк, — мовила мати. — Гарна з тебе помічниця.

І коли дівчина, помивши з корита заляпані глиною ноги та руки, освіживши обличчя, відвела долонею з чола пасемко волосся, що вибилося з-під хустки, тебе щось пронизало, й серце твоє забилося швидко-швидко. Що тебе вразило? Отой змах руки, як вона прибирала пасемко, відкриваючи ясне своє чоло? А чи здалося на мить, що волошкові очі її спалахнули чистою, росяною красою, яку ти не міг ні збагнути, ні втямити?

Василюк пішла, а ти ще довго був не годен зрозуміти: чому вела таку балачку з матір'ю? Навіщо говорила про сільських дівчат, які правдами-неправдами хочуть вийти заміж? Хіба ж вона така сама, як інші? Й перед твоїми очима постало, як мастить хату, як просяна щітка в її тонких руках плаває по стіні — наче літає в небі одірване голубине крило, що загубило свого голуба, — й відлягло на душі, й полегшало, бо ти вже бачив саму Василюку, схожу на пшеничний колосок.

Підійшов до ворітчат, подивився на їхню хату, і тебе манило на їхнє подвір'я — ось іди, йди, не стій на місці, знову побачиш Василюку! Щось штовхало, вабило, а ти не міг зрушити. Бо по що навідаєшся? По жар не піде, свій не вичах у печі. Хіба що тітка Ярина не матиме чим розпалити, то пришле Василюку до вас?

Проте Василюк не показувалась на своєму дворі, не йшла до вас по жар. Та й чого їй було йти, коли ось із їхнього комина закурівся димок, заструмував у вечірнє небо. Й ти заворожено стежив за тим синім павуттям диму, й студено було, наче з холодної води виліз.

Василинко, й навіть ти вела такі чудні балачки з матір'ю?

Того ж таки вечора зайшов до вашої хати Павло Гречаний. Ще й на порозі його не було, а ви з матір'ю вже здогадалися, що то за тінь майнула під вікнами. Бо здоровий чоловік як іде на двох ногах? Гуп-гуп, гуп-гуп... У Гречаного не те, в нього так: гуп... гуп... гуп... Бо протеза не чутно, протез тихенько стає на землю, зате ціла нога вигупує за дві.

— Заходьте, Павле Трохимовичу, заходьте,— співучим голосом сказала мати, що з повагою ставилась до дядька.— Давненько ви в нас не були.

Дядькове віспувате обличчя в сутінках напівосвітленої хати справді-таки схоже на соняшник, із якого метушливі горобці поспивали насіння і полетіли. Та, мабуть, не всі полетіли, ото ще два ворущаться під кущуватими бровами, бо очі достеменно схожі на двох живих пташенят. Дядькові губи червоно блищать, наче молодесеньким змащені медком, і солодко всміхаються.

Постояв у порозі, а потім гуп... гуп... гуп... до тебе прямісінько, дістав із кишені згорточок рудого паперу, й запахло цукерками м'ятними. Павло Гречаний висипав тобі на долоню, ти поклав одну до рота — й заплющився від утіхи.

Мати фартухом витерла на ослоні — сідайте, мовляв, Павле Трохимовичу, і дядько слухняно, ніби тільки й чекав на те запрошення, гуп... гуп... гуп... і вже на ослоні сів, і вже кисет дістав, тільки не з кишені, а десь із-за пазухи, і скоро тютюновий димок засотався по хаті, не перебиваючи, однак, запаху м'ятних цукерок. Дядько якийсь час мовчав, глибоко затагуючись, а коли випускав із рота дим, тоді обличчя тонуло в сивій пелені, за якою зникали віспинки.

Гречаний — не тільки найкращий, а чи й не єдиний швець на все Овечаче. А тому, подивившись, у які шкарбани взута мати, сказав перегода:

— Занесли б коли-небудь свою взувачку, підбив би підметочки й латочку поставив би отам, на передку, бо вже зносилися. Це ж, либонь, і малий ваш бігає в них, то горять, як од вогню.

— Горять,— сказала мати.— Зимою ходив, а тепер повесніло, то босий бігає. І я вже скоро зніму, бо земля тепла, гріх озутому ходити.

— Піде хлопець у школу, тоді не настарчите.

— Восени піде, хай учиться, не росте бур'яном... Без нього бур'яну вродило...— Мати з жалем оглянула чоботи. Справді, треба полагодити, хіба вона сама не тямить. Та тільки де дістати шкіри на підметки? Де постаратися грошей? І змовчала.

Павло Гречаний покашляв глухувато й сказав:

— Та я б вам тее... Своє підбив би, приносьте... Гріх не допомогти.

— Хіба всім допоможете? — сказала мати.— Всім не можете. Ген скільки тих людей у селі, що на дурничку кинулися б. А я не хочу замарно.

— Та не замарно... Я з вашим Данилом колись у колгоспі на конях робив... Нас із Данилом і до батальйону одного взяли... То чого ж замарно?.. А я швець, у мене обрізків усяких назбиралося, хіба пошкодую для вас?.. От ішли ви позавчора коло моєї хати, а я коло криниці стояв... Подивився я на вас, і чогось так шкода стало.

— Не шкодуйте мене, Павле Трохимовичу. Від жалощів легше не стане.

— А може, й стане, ви не кажіть. Бо коли з людиною розділити горе, то їй уже не так тяжко... І не багато таких у селі, як ви ото зі своїм уривителем,— і дядько Гречаний ласкаво кивнув на тебе, наче й справді щось добре мовив.— Не багато. Бо в кожній вдови чи мати стара зосталася, чи батько, чи родичі якісь. А ви ж самі-сінькі — ні сестер, ні братів, ні діда, ні баби... Я вам скажу: не відмовляйтеся ні від чужої помочі, ні словом людським не погордуйте... Бо в житті — як на довгій ниві.

— Ой, довга ж ця нива, стерниста, а що вже будяків!

— Та й то правда. Хоч і довга, в бур'янах, та перейдемо її. Перейдемо, гей-гей, чи хто і спом'яне. А за що згадують? Лиш за добро содіяне, більше нема за віщо. Хто вбитий на фронті — не марно життя поклав, хоч уже й нема того життя. І хто не пошкодує шматка для ближнього... теж не забудеться, бо добро не забувається. Думаєте, не мізкую — що й до чого? Трудно тепер, авжеж. Та щастя від чого? Від кусня хліба з салом? І худоба сита буває, та чи то все? Щастя йде з душі, а душа потребує не ситості, а доброти. У кожного так, тільки не всі те ще тямлять. Колись утямлять, бо як же інакше, не можна інакше.

Павло Гречаний сидів на ослоні, говорив, а мати, стоячи коло печі, слухала, і ти слухав, і тебе зворушували

дядькові слова, здавалося, що ти й сам так досі думаєш, тільки не здогадувався про те.

— От покалічило мене, втратив ногу. Позбувся, авжеж, бо друга така сама не виросте. А як помислити... значить, так треба. Значить, мав я втратити ногу, щоб німця вигнати, бо інакше не вигнали б. А хтось мав головою накласти, а хтось мав без вісті пропасти. Інакше б не вистояли. Отож, не пропало чиясь життя, не пропало.

І дивився на матір і на тебе так, наче питав своїм виглядом: зрозуміли чи ні? Передихнув і почав розказувати про фронт, про тих, із ким випало воювати, — всі ці історії вже не раз були чувані в Овечачому, кожне їх знало, проте Павло Гречаний, розповідаючи, ніби заново переживав їх, переживав своє трудне минуле, а тому не можна було не слухати, так вражаюче звучали вони завжди. І ти слухав, не забуваючи перевертати язиком у роті м'ятну цукерку, і мати слухала, склавши руки на грудях та скорботно стуливши уста...

А потім упочі спилася тобі дядькова нога відірвана. Спилось поле у вирвах од снарядів та бомб, а на дні тих вирв чорніла вода погрозливо. Хащі будяків, поміж них де-не-де біліють ромашки, цвіте деревій, зеленіє подорожник над стежкою. І по цій стежці йде нога дядькова, й гукає достеменно так, як ото дядько пройшов ізвечора під вікнами вашої хати: гуп... гуп... гуп... І тобі стало страшно уві сні, бо ти знав, що нога йде шукати дядька, хоче знайти його, та як ти їй скажеш, куди йти і де шукати, коли ж нога, а до ноги не обізвешся.

А так хотілось обізватись до неї — і боявся, уста не розмикались.

Ішла нога в кирзовому чоботі, над чоботом стримів шматок зеленого галіфе, тебе тягнуло зазирнути в розтруб того галіфе — і ти не зважувався, бо здавалося, наче побачиш там саму смерть.

І раптом пропала нога, наче й не було, тільки залишилось пустельне забудячене поле, через яке соталась-в'юнилась непевна стежечка. Зникло оте зловісне гупання, тиша запала безмежна, якась аж наче мертва.

Отак ти й проснувся тоді з відчуттям безмежної мертвої тиші, вона ще довго дзвеніла у вухах, і не могло її порушити навіть рівномірне цокання ходиків на стіні — міряли час із неживою, залізною незворушністю.

Мати завжди зводилась удосвіта і, перше ніж іти в ланку, брала заступа і гайда хуてньо на город. Поки сонечко підіб'ється, поки бригадир загадає поспішати в ланку, бо робота в полі теж не бариться, поки у печі вміє куліш, то вона якусь латку городу й скопає. А то, бувало, попід межею не тільки копає, а й одразу картоплю садить, бо де того вільного часу набере, не позичить.

Мати в ланку подалася разом із іншими молодицями та бабами, а тоді вже ти, прочумавшись, виходиш на город. Трава по межі зеленіє довгими пасмами-кущами, і кропива повибивалась, і лопушки понаставляли нашорошені вуха, і хрін проткнув із землі піжні-преніжні поскручані листочки. Білястий серпанок над городами, півні кричать, наче солдати роблять перекличку, і птаство багатоголосо щєбече. Вже листячко кволе на вишнях та сливах світиться, а з-поміж нього круглі пуп'янки, ось-ось розів'ються, зацвітуть.

Копаєш город, і гіркувато пахне земля. Дух її такий свіжий, паморочливий, духмянний, наче зємля весною теж зацвітає, тільки зацвітає по-своєму, не так, як сади чи луги. Ти бач, ось листячко кульбабки, а з його сердечка бульбашок на тонкому стебельці виріс. А скільки хрону! Надрубаєш згори, а він там, у глибині, довжелезний, видно, це ж знову десь у літі почне рости поміж картоплі, не порятуєшся від нього. Й рубаєш хрін, мовби найзапеклішого ворога, а потім береш його білі, пошматовані кості, нюхаєш — і від гострого запаху набігає на очі гаряча сльоза.

Не так і багато прокопав, а вже вивернув заступом і патронну гільзу, і гострокутий, іржавий осколок. Односиш їх на межу, а тут цього залізаччя мати наклала чималу купку. Поміж залізаччя навіть монетку нагледів — видно, стародавня, бо ледь-ледь вгадується поїдений іржею профіль чибєсь похмурої голови. Погнутий алюмінієвий казанок валяється, зубець од борони...

То це тільки на вашому городі його стільки — і давнього, й недавнього. А скільки по інших городах, по всьому селу, по чужих селах? А якби те залізаччя зібрати докупи? І ти, стоячи на межі, уявляєш собі ту страшну гору, яка могла б сягнути не тільки до неба, а й вище.

Отак собі копаєш город, а стомишся, то з мурахами гравшє в бузині чи гайнеш на вулицю. Захлянеш — підкріпишє ячмінним кулєшем, залишеним тобі матір'ю на

цілий день. І почувашся трудівником, таким самим, як ті недужі баби, що позлазили з печей і теж порпаються по своїх городах — копають, сіють грядки, а хто вже вправніший (корівчиною впорав город або ж уночі, при місяці, скопав), то й картоплею встигли засадити.

І цілий день солодко пахне тобі земля, й думки просякли землею та сонцем, і в почуттях твоїх теж — весняної чорної землі повно.

— ...Оце йду з родин та й думаю: а чи не завернути до вас? — каже тітка Ярина, зупиняючись за ворітьми. — Бо наче ж і сусіди, а за тією роботою нема коли здибаться і побалакати. То здрастуйте, чи що!

— А здрастуй, здрастуй, Ярино, — відказує мати. — Про що ж будемо говорити?

— Чи нема про що? Язика від балачки не заболять, а душа відпочине.

Василинка тільки волошковими очима схожа на свою матір, більше нічим. У тітки Ярини обличчя біле та кругле, наче тісто, яке ось-ось посадять у піч. Вона дужа, проворна, сама всьому раду дає, може спиною хуру соломи перевернути, і овечацькі дядьки не те що побоюються Ярини, а ставляться, мов до рівної.

— Була оце на родинах у своєї тітки, на radoщах випила трохи.

— У тітки? — щиро дивується мати. — Від кого ж у неї мале? Начебто самотиною живе, ніхто до неї в гості не навідувався.

— І не питайте! — засміялась Ярина і якось так цікаво поглянула в твій бік: чи прислухаєшся до їхньої балачки. — Знайшлося та й годі, тепер за батьком бігати не випадає. Може, він плотник, а може, й молотник, ніхто не знає.

— В селі відразу довідаються, чие воно, в селі не сховаєшся. Отак і скажуть: викапаний такий-то.

— Або й так, — згодилась тітка Ярина, стенаючи дебелим плечем. — Та чи моя дівка росте не без батька? А ваш лобур? Що сироти, що безбатченки — така їхня доля тепер, а жінці без дитини не можна. Ген у землю не кинеш насіння, то й вона марно не гуляє, такий із неї бур'ян попре, що держись!

— Отож-бо й воно, що бур'ян, — скрушно докинула мати.

— Е-е, ні, серед людей — воно людське і є, не бур'ян. Людське, хресійбо.

— Артільне чи як виходить? Розтовкмач, бо ніяк не втямлю, темна.

— Еге ж, темна, так і повірила! Людське, чуєте, бо не забудьте, бо не покинете, а з людьми! І ви про те знаєте, і воно знає, аякже.

— І Василянка твоя людська, так чи ні?

— І Василянка! — гостро відказала й аж наче хотіла ногою притупнути. І кивнула на тебе, що пильно прислухався до суперечки.— Й воно теж людське, не тільки ваше.

— Може, твоя Василянка і людська,— тихо мовила мати,— а в мене ні. В мене мій та Данилів, накидатись ним не хочу.

— Тю на вас! — несподівано засміялася розсипчастим сміхом тітка Ярина.— Ніхто й не забирає у вас, пізніше заберуть, і тоді ви вже добре побачите, чиє воно... Ваше, своє чи людське... Отоді згадаєте мої слова!

— Згадаю,— невесело всміхнулася мати.— Може, й справді згадаю.

Тітка Ярина рішуче зайшла на подвір'я, важко опустилася на призьбу та й одразу зсунулась на землю, бо тітка була широка, а призьба вузька.

— От що я вам скажу... Славна ви молодиця, ніхто вас лихом не спом'яне, а тільки добром. Але ж і про себе годилося б думати. От у клопотах весь час, як у ярмі, а що ті клопоти? Багато з них радості?

— Клопоти — і є радість, іншої не знайдеш, бо нема.

— От і є,— весело, задержувато крутнула головою тітка Ярина.— Задурманиш памороки горілкою, от воно вже якось легше, не думається про горе.

— Теж мені радощі... Не про мене, хай уже інші.

— А чого закопувать себе живцем у могилу? Не стара, прї силі, а тільки й знаєте, що ланку та свою хату! Самі собі зав'язали світу, ой, зав'язали!

— Еге ж, сама,— гірко зітхнулося матері.— Дяка господу, що хата є, що хлопця маю.

— Дякуйте, дякуйте, так він і почує. Та на вас іще чоловіки задивляються!

Тебе наче вогнем прошило: це ж які чоловіки задивляються на матір? При ній весь час, та не помічав. Мабуть, так заглядаються, що й не встережеш. Або ж тоді, коли ти зостаєшся вдома, а вона в ланку йде.

І матір'ю тіпнуло, одмінилася з лиця, немов щось недобре було мовлено про неї. Очі її, повні вечірніх сутінків, і зовсім потьмяніли, поглибшали.

— Чого ж це вони задивляються? — поспитала якимось винуватим голосом, і в тому голосі холодком забриніло. — Наче ж нічого поганого я не скоїла.

— Поганого! — знову тітка Ярина засміялась розсипчастим сміхом, по-чоловічому грубуватим. — Хіба задивляються на ту, що коїть погане? Ой, сусідко, ви не сімнадцятка, щоб не тямити. Все бачите, все тямите.

Тобі цікаво було слухати, а водночас кортіло, щоб тітка Ярина вмовкла, не вела з матір'ю таких балачок. От від кого навчилася Василинка, от чиї перейняла слова! Йдіть собі, тітко Ярино, додому та лягайте спати, бо у вашій голові джмелі гудуть, а проспитеся, очунаєте, тоді й порозумнішаєте. Бо гріх таке говорити матері, вона не вашого поля ягода, вона свята жінка.

Проте до тітки Ярини не доходили твої мовчазні благання, вона казала матері:

— Життя мине — потім не знайдеш, мов копійку на дорозі. Й кому треба, що ви ото черничкою? Вам? Чи йому? — І на тебе тітка Ярина показала рукою так рвучко, паче кинула чимось. — Нікому. А здоров'я від переживань не ліпшає, тільки гіршає, самі знаєте. І спогади та пам'ять не замінять живої людини.

— Чого ти хочеш од мене, Ярино? — з мукою в голосі запитала мати.

— Чи я щось хочу від вас? Маєте самі хотіти, — гостро відказала сусідка. — Могли б і прийняти когось у хату, щоб легше по хазяйству велося, щоб і до хлопця була увага.

— Та на що я годна, та чи кому знадоблюсь? — І мати безпорадно розвела руками, показуючи, яка вона затуркана, вироблена, змарніла, смутна.

— Хто ж тоді й знадобиться, як не ви? Та вам тільки причепуритися, та вам тільки бровою повести, моргнути, тільки б осміхнутися...

Мати й справді враз осміхнулася — несподіваною усмішкою, болісною та печальною, що тебе в самісіньке серце кольнула. Та чом ви не замовкнете, тітко Ярино, чом не підете собі так, як прийшли! Навернули в свою віру Василинку, то ще хочете забити памороки матері? Треба дрючка тримати напохваті на отаких, як ви. Або ж пса завести, щоб і до воріт не підпускав.

Ніхто не чув твоїх німих погроз... А мати мовила:

— Куди вже мені. Й думати не можу про таке.

— Це ж чому? — В тітки Ярини наче темна хмара найшла на обличчя.

— Та ж у мене є десь Данило, — мовила мати так переконливо, що тобі здалося, наче й справді батько неодмінно живий, що десь він є, бо хіба ж мати говорила б про те. І радісно тобі стало, і зітхнув ти широко, повними грудьми.

— Де ж той Данило? — по мовчанні обізвалася тітка Ярина. — Чому в село не повертається? Інші поприходили, а його нема, як і не було.

— Десь є, — повторила мати. — Не прийшло ж на нього ніяких казньонних бумаг, і вістки ніякі не доходили чорні... На Музичука написали, що вбитий, а він візьми й прийди. Бач, убиті повертаються, а мій живий, то чому ж не прийде.

— Музичука ніхто не вбивав, писарі наплутали в штабі та й годі. А вбиті з землі не зводяться, чи мені вам розказувати, га?

— Данило живий, — видихнула мати. — Ніде не дінеться. — Й знову твоє серце забилося у грудях легко, повесняному, хмільною пташипою. Бо мати, либонь, і справді знала щось напевне про батька, раз так відповідала. — Десь він добивається додому, то чого це на мене заглядаються оті, що ви кажете? Хай на інших дивляться, молодших та кращих, а я вже почекаю свого, як же інакше можна...

— Дивіться, — сказала тітка Ярина. І, трохи подумавши, наче виважуючи якийсь нав'язливий сумнів, повторила: — Дивіться, самі дбаєте за свою долю... То я вже піду. Рідко балакаємо, хоч і сусіди, а це побалакали. Не майте гніву на мене, коли не так щось. Думаєш поради-ти, допомогти, а кому ті поради потрібні. Кожен живе своїм розумом, на чужий не зважає.

— Та й до серця прислухаєшся. А воно тобі такого накаже, що ніякий розум не второпає. Якби ж то за розумом жилося, а не так, як хочеться!

Йдіть уже, тітко Ярино, йдіть! Не повертайтеся сюди ні на вечорниці, ні на оденки, ні просто на посиденьки. Рідко заглядаєте, то й добре, бо якби щодня навідувалися, то що б тоді мати казала вам? Хіба сліпі, що в неї душа болить, серце крається, що ви її по ранах ножем ріжете? Й ногою не ступайте на подвір'я, щоб не чути вас, не бачити.

Сон чомусь довго не склеплював повік — чи не тому, що скибка смутного місяця лежала на верхній шибці вікна, мов на скатертині? Печаль його світло-жовта, воскова, опромінила долівку, стіл залляла, а на столі голу-бою продовгастою калюжкою блищав ніж. Мати, либонь, теж не спала, зітхаючи, переверталася з боку на бік. І те зітхання її важко падало в твою свідомість, боліло. Мамо, хотілося сказати, не журіться, якимсь воно буде, а буде добре, бо таки повернеться батько, раз ми обоє віримо.

Скибка місяця зсунулась на край шибки, зникла, а по долівці все ще лежали блакитняві, холодні плями. Ти дивився на них, силкуючися збагнути щось у цьому житті, осягнути і, мабуть, таки зрозумів би, коли б сон не зборов. І вже не бачив, як звелася зі своєї постелі мати, довго стояла над тобою, а потім губами торкнулася твого чола.

Скільки було говорено-переговорено про ту теличку! Не про корову, ні, бо це ген як багато грошей треба на-старатись, а саме про маленьку теличку, яка виросте в славу дійну корову, котра поїтиме молоком і тебе, і матір, а також вистачатиме їй на ярмарок понести глечик сметани або ж ворочок сиру. Вестиметься, як і в інших людей, котрі мають від корови запомогу — вони її тримають на світі, а вона їх.

Ще минулого літа, пригадується, мати принесла одне-двоє ряденець сіна, склала на горищі, нехай, мовляв, лежить, знадобиться. І пирію так само поклала, і якийсь мішок лепехи — усе їй думалось про молочницю, про годувальницю. Так та папа й пролежала на горищі всю зиму, то навесні вже, коли з паливом було сутужно, пирій спалила, а сінце й лепеха zostалися про запас.

Хлопці зганяли своїх корів на вигоні, неподалік вашої хати, а вже потім гнали череду на пасовисько. І хоч ти не міг поки що пригнати свого хвоста до череди, бо не було на обійсті, та все ж таки тієї весни виходив уранці на вигін, стояв поміж малих чередників, грався з ними, а коли хлопці займали худобу й гнали на пашу за став, то довго йшов у гурті.

Увечері череда повертала в село, ти виходив до воріт і цікаво дивився, як мимо проходять червоні та рябі, чув, як од них пахне полем, волею, зеленими лугами, як

тонко в повітрі прядеться дух солодкого молока — й починав хвилюватись, і ставало чомусь кривдно й гірко.

Раніше у вас була корова, та забрали німці. Ти ледь-ледь пам'ятав її — важку, тілисту, з великими, закрученими рогами — та добре вкарбувалось у пам'яті, як мати вдосвіта будить, підсовує до самих губів кухоль спієного молока, ти п'єш, похлинаючись, і молоко підитьсь в ество твоє цілющим струмком, ллється десь аж наче в душу, й таке воно солодке, як і недобачений до кінця сон.

А ще пригадувався студений запах жовтої соломи, з морозу, в інеї, — цей запах ти чомусь поєднував теж із коровою, яку посеред зими забрали німці.

Коли ви вдвох із матір'ю zostавались у хаті й вона поралася з вечерею, то здебільшого не мовчала, а туркітливим півголосом гомоніла — чи то сама з собою, чи до тебе зверталась. І дуже часто в цій роздумливій материній мові йшлося про те, в кого яка корова й скільки дає молока. Зі здивуванням та тихою заздрістю говорила мати про корову, яку тримали Тизуні. Їхня годувальниця і вдачі сумирної, і до пащі неперебірлива, й за бугаєм вона вчасно пополює, і молоко дає таке густе, як сметана. А все тому, що стара Тизуниха знає, як підійти до будь-якої худобини, і недарма подекують, що в їхньому роду, либонь, була відьма. Ти згадував добру, зігнуту в попереку Тизуниху, яка ніколи не випускала тебе з хати, не тицьнувши в руку коли не яблуко, то бодай печену картоплину, і уявляв, як то добре має бути корові в такої господині, як має доїтись, яке то молоко.

І ще ви тільки мріяли про свою теличку, а вже мати говорила, що всякі є люди, а в тих людей всякі очі — і добрі й лихі. Добрі ніякого добра не заповідіють, але й порчі не нашкють, а от лихих треба остерігатися. Бо лихі наділені дивною силою відбирати в корови молоко або ж так наврочать, що корова і не погуляє до пуття, десять разів зриватиметься. Щоб не нашкодили очі лихі, треба обминати їх, а також знати замовляння проти вроків. І мати казала, що, мабуть, годилося б піти до старої Тизунихи та попросити, хай би навчила тих замовлянь, — от тільки чи захоче відкритись, чи не таїтись?

І ти вірив у материні побоювання, і вже так само турбувався про ту годувальницю, якої у вас іще не було і на яку навіть грошей не зібрали.

Та й почали тієї весни зацвітати садки, по всьому селу садки!

Як ти приглядався до вишень на подвір'ї, до їхніх ту-геньких бубляшків, очікуючи, коли ж, нарешті, розкри-ляться їхні пелюстки. Здається, не мав прогавити, а ко-ли (після теплого вечора з молочним туманцем, з дріб-несеньким, як мак, дощиком) проснувся вранці, вийшов надвір, то очам своїм не повірив. Бо світанок був тихий і сонячний, свіжий, наче рососою вмився, а на вашому по-двір'ї стояли начебто ті вишні, що і вчора, й начебто ін-ші — в святковому біло-рожевому одязі з розквітлого вночі барвистого світла. Так, саме в одязі з барвистого світла, бо пелюстки були такі неправдоподібно ніжні та чисті.

Обійшов довкола хати — стояла у вишневому вінку, який перед твоїми очима ставав усе пишніший, буйні-ший, бо квіт іще не весь розвинувся, він тільки розгортав пелюстки. Широ, довірливо дивилися, широко всміхали-ся радісні очі цвіту, а деякі бруньки, ніжно рожевіючи, ось-ось мали розгорнутись, ось-ось мали засвітитись не-винним сьйвом.

І старенька груша на краю городу теж зацвіла. Ко-щаве, чорне гілля, ще зовсім безлисте, а дивись — разоч-ки цвіту оживили її всю, надали легкості, і вже якась комахня лазить серед цвіту, тонесенько виграє, і вже бджоли турботливо гудуть, і в їхньому бринінні басови-тому — голос весни, чується пісня її.

Поникав по городу, за городом, прийшов до хати — і раптом здалося, що темно тут, мов у погребі. Чому темно, коли повно сонця? А тільки чомусь похмуро. Чи не тому, що немає тут розквітлих вишень, їхнього цвіту?

І ти вже не міг усидіти в хаті, знову понесло тебе надвір, бо не вистачало товариства помолоділих од цвіту вишень, бо душа твоя дитяча прагнула того барвистого світла, яке вони випромінювали. Ти ходив по обійстю, ти усміхався сам собі, небесам блакитним усміхався, тим свіжим весняним пахоцям, які дарували тобі розквітлі дерева, і почувався найщасливішою істотою. І навіть спі-вав — сам щось вигадував про сонце, про отих журавлів, які ранньої провесни прилітали на замерзлі болота коло лісу, про матір співав, що вона десь у ланці зараз, на буряках.

І мав у грудях дивне відчуття польоту. Варто було,

здається, розставити руки, пробігтись — і полетів би над весняним Овечачим, полетів би над садками, в чистому небі так, як летять журавлі.

— Була в матері на короварні,— сказала Василянка.— Телятко одне здохло, то я плакала. Лежить у кутку, ноги відкинуло й не ворухнеться.

— У Красулі чи Ластівки? — спитав ти, вмить переймаючись жалем.

— У Ластівки. А вона, видно, теж розуміє, що її телятко здохло, бо чого б ото ревла? Реве й реве, аж страшно. Навіть сльози бігли з очей, я сама бачила.

— Сльози? — не повірилось тобі.— Хіба худоба плаче?

— Отакої! — здивувалася Василянка.— Наче ти ніколи не бачив! То ж її телятко здохло. Думаєш, Ластівка не любила його? А як собаці ногу колесом переїде, то хіба собака не плаче? Я сама бачила! І собаки, й худоба розуміють все, тільки мовчать, говорити не навчилися. А може, й балакають якомсь там по-своєму, але ми не второпаємо. От би зрозуміти, правда?

— Правда,— згодився ти.

Давно вже тобі спадало на думку навчитися розуміти мову тварин, довідатись, про що балакають між собою. А що балакають — у цьому не сумнівався. І собаки, й худоба, і коні. Навіть кури перемовлялись.

— І добре було б навчитися по-їхньому,— сказала Василянка.— Якби мені закортіло, то змогла б. Не віриш? — І подивилася так, наче хотіла, щоб ти їй вірив.— У мене є вміння до всього, то й коней навчилася б розуміти...

— Розуміти не штука,— мовив ти.— Ген конюхів скільки...

— І балакати по-їхньому навчилася б! — із запалом сказала Василянка.— От тільки хто мене пустить до коней? Треба до школи ходити. А нащо мені школа, коли однаково доведеться кинути? Мати й тепер ось посилає на короварню замість себе, не дочекається, коли зовсім виросту. Каже, що я її хліб їм, що вона за мною життя не бачить. То я сама вже не дїждусь, коли виросту, щоб не їсти материного хліба, щоб самій заробляти.

— Василяно...— мовив ти й затнувся.

Подивилась на тебе очима великими, волошковими, і десь у їхньому сьйві наче біль ворухився — такими ледь-ледь помітними скалочками.

Тобі хотілося сказати, що вона дуже гарна, що нехай би кинула свою матір, котра дорікає шматком хліба, та переходила жити у вашу хату — це ж так близько перейти, через дорогу, — а ви вже не пошкодуєте для Василячки ні хліба, ні чогось іншого. У твоєї матері лежить у скрині старовинне намисто, мати не вбирає тих прикрас, то кому вони дістануться, як не Василячки. Ти давно вже уявляв їх на Василячки — от було б славно, бо ні в кого нема кращого намиста!

Але всі ці слова застрягли в горлі, й ти лише видувив:

— Давай до ставу підемо... там вишні порозцвітали.

По межі ви подались у поле, що зеленіло озиминою, та й попрошували сільською околицею. Цікаво було дивитися звідси на Овечаче — повите сивастим серпанком, у молодій зелені, в першому цвіту, що наче хвилями позастигав коло кожної хати, — село сміялось і раділо, мов жива істота. Сонце вже висіло над лісом, і благословенна тиша розіллалась довкола.

— А до матері ходить якийсь дядько з Псярівки, — назвала Василячка сусіднє село, що лежало за лісом. І коли назвала, то ти відразу й поглянув на ліс, наче за стіною дерев міг побачити далеке село.

— Чого він ходить? — якось само поспиталось, і ти допитливо зиркнув на Василячку. Тут, у зеленому полі, осяяна сонцем, була вона схожа на весняний цвіт, і губи її жевріли солодким огнем.

— А я знаю? Ходить і ходить, мати пускає. А якби на мене — ніколи б його не пускала. Мати горілкою поїть його, а він п'є і мовчить. Сяде коло столу, наллє собі, перехилить, а потім закусує.

— Чого ж він ходить? — поспитав ти вдруге, подивований тим чоловіком і його поведінкою. — Може, він вам город зорав?

— Еге ж, псярівський тобі зоре, дочекаєшся! Мабуть, тому ходить, що мати поїть горілкою. А не поїла б, то він би і не навідувався. А вчора, — засміялася Василячка, і на волошках її зайчики заіскрилися, — прителіпався посеред білого дня, а матері ще вдома нема. Я й зачинила двері перед його носом. Він позаглядав у вікна та й поплентався, як побитий пес.

І ви обоє засміялись. Тільки Василячка враз посмутила:

— От перепаде мені від матері, як довідається!

— За що перепадає?

— Бо не пустила... О, ти не знаєш моєї матері, вона буває така зла... Каже, що я світ їй зав'язала. Каже, якби не я, то вона б у селі не сиділа, а десь повіялася б, знайшла собі щастя. Як на мене, то хай віється, я й сама проживу. Школу кину, піду в колгосп. Хіба я не догляну тих самих корів, що в матері зараз? І нагодую, і видною. І коло телят умію ходити, бо хіба ж не помагаю матері?

Василинка говорила без жалю, без гіркоти, а тобі краялося серце за неї. Ти порівнював свою матір із тіткою Яриною — і ніяк не міг утямити, чому тітка Ярина така недобра, має свою дочку мало не за чужу, хоче кинути її, в той час як твоя мати любить тебе, не шкодує нічого, думає лише про ланку та про те, щоб ніхто не скривдив тебе, щоб мав зодягнутися, поїсти.

— Василинко, — нарешті зважився, — переходи жити до нас.

— До вас? — Зупинилась, обдумуючи почуте, дивлячись насторожено. — А чого?

— Ну, з нами житимеш. До моєї матері ніхто не ходить, вона нікого не приймає, а я для тебе нічого не пошкодую.

— Тю на тебе, — сказала, оговтавшись, Василинка. — Де ж таке видано, щоб од своїх матерів тікати? Вона ж мені не чужа, а рідна.

— Така рідна... гірша чужої.

— Яка вже є, тільки рідна. Хай і посвариться, хай і поб'є, а тільки ж вона своя.

Тобі важко було зрозуміти: щойно Василинка картала матір, яка хоче її кинути, а ось уже й захищає. І як тільки допомогти Василинці, щоб ніхто не кривдив, щоб і мати любила?

Урвиська над ставом справді були у вишневому цвіту. Розквітлі дерева наче поприлітали сюди, погнулися по схилах серед бузини та повою, — скільки їх біліє, світиться! Вода в ставу голубіє небесною голубизною, а з берега в ній відбиваються вишні, наче то лебеді там позбирались.

І раптом Василинка зірвалася з місця та й, розставивши руки, побігла. Постать її тоненька майнула генген попереду, і волосся на голові, розвіваючись, сяяло, палахкотіло, мов розвихрений клубок живого проміння. І тоді ти кинувся навздогін, регочучи, і вишні, що росли

на схилах, перепиняли шлях, та ти обминав їх, бо кнече мусив наздогнати Василинку.

І коли таки наздогнав, і коли схопив за руку, Василичка вже не сміялася, була чи то смутна, чи то стомлена, і ти, зніяковівши, відпустив її руку. Почувався так, наче завинив у чомусь перед нею, а в чому — хто відає?

Сонце вже сіло, і вода в ставу поглибшала, бездонною стала. Такими ж бездонними видались тобі Василичині очі — у тих волошках жила якась пильна думка, визривала, і ти бачив, здавалось, як та думка виповнюється.

Василинко, хотілося сказати тобі, Василичко!.. Це ім'я безмовно брипіло на твоїх губах, і хвиля ніжності сповивала всього. Василичко! Й це ім'я так само сповивало тебе ласкою, бо таке воно було славне — найкраще, найдорожче ім'я у всьому безмежному світі.

Низько над водою летіли ластівки — і в їхньому польоті наче теж учувалося звучання цього імені. І чому так здавалось? Чудно та й годі!

А впочі снилося, що літаєш над селом. Це вже був не перший сон, у якому ти літав, але в цьому все відбувалося правдоподібніше, ніж у попередніх. Ішли ви з Василичкою по кручі над ставом, як ото було вчора надвечір, і раптом Василичка побігла, зникла, ти кинувся шукати, розставив руки — і відчув, що відриваєшся од землі і летиш. Легко, вільно, бо весняне повітря само несе. Летиш так, як птахи, дивлячись униз і по боках, дивлячись ген-ген у поле.

Тільки де Василичка, чому не видно? Внизу промайнув ставок, повний блакиті, в якій плавала срібна риба, — її дуже добре було видно з вишини. І ти уві сні подумав, що це ж птахи, які літають у небі, завжди бачать і найдрібнішого окунця у воді. Ось унизу майнула твоя хата, подвір'я тітки Ярини, потім криниця Павла Гречаного — і ти, нарешті, ще раз пересвідчився, що вона в дядька таки бездонна і, мабуть, найглибша на всьєн-ке село.

Де ж Василичка? Цвіли садки — вже і яблуні повкутувались у рожеві хмари, і все Овечаче було густо покрите яблуневими хмарами. Наблизилися голуби й полетіли разом із тобою, далі звідкись узялася зозуля, теж полетіла, ти питав у неї: «Зозуле, зозуле, скільки мені

років?» — і вона почала кувати тобі літа, кувала довго її сумно.

І тільки ти знову подумав про Василинку, як зникли голуби, пропав голос зозулі, й тепер ти знову сам летів над Овечачим, і не бачив уже садів, а самі тільки криниці. Скільки їх! — і в кожній холодно блищала вода, ледь-ледь здригаючись, плескаючись, а тому здавалося, наче то в криницях б'ються, ні на мить не стихаючи, веселі серця їхні. В криницях б'ються дивні серця, женуть свіжу воду, а тому-то вона ніколи й не застоюється.

Де Василинка? Ти летів над селом, і груди сповнювалися пусткою, бо ти піде не бачив Василинки, і тобі хотілося плакати. І коли заплакав, то якось одразу опустився на землю, саме на своєму дворіщі, і скільки не намагався знову злетіти, розставляючи руки, — не міг одірватися.

А-а, та це ж треба йти до ставу й розганятися з кручі!

Було важко ступити вперед, ти зробив неймовірне зусилля, таки ступив — і, проснувшись, звалився з тапчана на долівку. Вже розвиднялось. І ще якусь мить ти не міг повірити, що політ — лише сон, і все здавалося, що ось підеш зараз до ставу й таки злинеш із кручі, полетиш.

Пригадай — добилась у село жінка, молдаванка, ходила по Овечачому, слідом за нею нюшкували дітлахи і все чомусь не могли повірити, що ця жінка в чорному одязі й справді молдаванка. Бо схожа була на молодицю з будь-якого сусіднього села, та й на овечацьких була схожа. І спершу ніхто не звернув уваги на неї — мало яких людей не пройде за день по їхній дорозі! — та хтось пустив чутку, що вона молдаванка, й одразу слідом за гостею ув'язався дитячий хвіст, і вже гостя перестала бути схожа на овечацьких, вона була молдаванка!

Смагла шкіра на обличчі і якісь дуже печальні очі, котрі вмістили весь смуток і тепер вихлюпували той смуток на світ. Жінка раз обернулася на ваш дитячий гурт, удруге, а потім спинилася. Спинились і ви. Жінка стомлено подалася до вас, і ступала так важко, наче кожного разу доводилось одривати ноги від землі. Ви настоєжено дивились, як наближається, як під торочками її темної рясної хустки піднімаються й опадають груди.

На диво, жінка спитала, де живе Тизунь Максим, чи знаємо такого в Овечачому. Й запитала не по-молдавськи, а по-українськи, достеменно так, як ви самі говорите. Хіба що дивилася при тому хворобливо пильно, ніби аж пропікаючи до живого своїми чорними — галчиного крила — очима.

Почувши про Тизуня, ви всі відразу зраділи, стали показувати, що живе Тизунь отам, недалечко. І після того запитання літня молдаванка не здавалася такою загадковою, поближчала, поріднішала.

І повели її до Тизунів, ніхто не відстав — цікаві були знати, чому ж, добилася в Овечаче. Несла в руці плетений лозовий кошик, загорнутий білою пілочкою зверху, і той кошик теж не давав спокою вашій уяві.

Зайшла до Тизунів на подвір'я, а ви, звісно, zostалися за ворітьми, поглядаючи на вікна, за якими зараз відбувалася зустріч, свідками котрої ви так і не стали. Невдовзі сіңешній поріг переступила стара Тизуниха (закуталась у крамну жалобну хустину, в якій бачили бабу лише на похоронах), а за нею і молдаванка вийшла, вже без кошика, тільки ж заплакана чомусь. І раз провела чорною рукою по обличчю, вдруге, наче невидиму гіркоту стирала.

Росла над самою вуличкою в Тизунів стара груша. Восени, бувало, як зародить рясно, то земля дичками встелеться густо, мов килимом. Ніхто не полінується зігнути та підняти щокасту, жовту гниличку — соковиту, запашну. А зараз груша була облита цвітом, як водоспадом молока, і Тизуниха з молдаванкою подалися до цієї груші, ви теж підійшли мовчки.

Під грушею, заросла барвінком, усипана білим цвітом, горбилась могилка. Таких могилок ви знали кілька в селі, а також одну в полі, під лісом. У них лежали червоноармійці, вбиті тоді, коли з Овечачого виганяли німців.

Молдаванка, заломивши руки, якусь мить стояла над могилою, а потім опустила на коліна. І ваш дитячий гурт примовк, і ви вже почали здогадуватись, що це за жінка і чого добилась у Овечаче.

Підійшла одна молодиця, друга, поснивсялися — цікавість на їхніх обличчях змішалася зі співчуттям та смутком. Надійшов і дядько Градобик, сільський коваль, він саме повертався з обіду в кузню. Голова в дядька вели-

ка й руда, наче добре випалений на вогні горщик, і руки широкі, весласті.

— Як оце ниньки бачу,— обізвалася стара Тизуниха,— заходить він у хату і просить молока. Молока не було, хай простить мені покійник, то я йому узвару в кухоль налила. Випив і ще просить, то я йому з горщиком. Узяв горщика обома руками, перехилив і так п'є, мов у жнива, а я ж собі думаю: господи святий та кріпкий, це ж треба на тій війні так захлянути!

Жінка в чорному вже звелася з колін і, звисивши низько голову, слухала. Над плечима її літало дві бджоли — золотисті, клопітливі. Наче теж хотіли розрадити.

— Віддав мені горщика з недопитим узваром,— розповідала Тизуниха,— і до дверей. Та стривай, кажу, чого ти так посіпаєш на ту кляту війну, чи вона тебе не почекає? А орудія, чую, б'ють, аж стеля мало не впаде. Стривай, кажу йому, насиплю борщику, поїси. І як досі оце бачу його — молоденький такий, засміявся й одказує. І що, ви думаєте, одказує? Розігрійте свій борщ, каже, бо холодний, а я потім забіжу і поїм... Та й шасть за поріг.

Всі ви мов закам'яніли, слухаючи розповідь, хоч, може, декому вже доводилося чути. Цвіла група, бджоли гули над мовчазною молдаванкою і старою Тизунихою.

— Дивлюсь у вікно, куди ж він побіжить. У вулицю, чи як. У вулицю не подався, а городом, городом, а потім, бачу, до групі, а тут земля під грушею полетіла догори, як вода, і він упав. Упав і не зводиться, отут-о...

І Тизуниха показала, де впав,— там уже з землі протикалося пагіння ранньої картоплі. Жінка в чорному мовчки дивилась перед собою.

— А я вийти з хати боюся, бо скрізь орудія б'ють. А далі думаю: вже стара, чого маю боятись? Однаково вмирати треба, своє віджила. То й пішла до нього, а він у крові лежить на снігу. Нагнулася — не дихає. Ото, думаю, напився узвару, а борщу не захотів. Якби поїв борщику, то такого не сталося б, а то сам побіг на свою смерть, вона якраз і чекала його під цією грушею. Але якби ж то знаття, де вона чекає... То я вам скажу, що й могилу не довелось копати в мерзлій землі, бо поховали в отій ямі, що орудія вибило. І на цвинтар не понесли, хай, думаю, тут і лежить, де головою наклав. Я цю могилку доглядаю, наче хто рідний лежить у ній. А чого ж, рідний. І все мені муляє... Дурна, думаю, стара шерепо,

не могла попросити ладком, щоб поїв борщику, відпустила з хати на вірну смерть. І так виходить, наче я винувата, гріх узяла на душу.

— Та який ви там гріх узяли, — обізвався дядько Градобик. — Хіба солдат знає, де кулю стріне? Значить, було йому так на роду написано.

— Авжеж, написано, — згодилась Тизуниха. — Написано, щоб до мене зайшов узвару випити, щоб під грушею поховали його. А тільки ж якби послухався, якби я ладком та добрим словечком...

Дядько Градобик ступив до жінки в чорному і сказав:

— Коли ховали, то я дав домовину, була про запас у мене, лежала під соломою в хліві. Гарна домовина, дубова, якраз по ньому.

— Дубовина славна, — сказала Тизуниха, — я б у такій лягла. То ви вже не подумайте, що пошкодували чогось.

Жінка в чорному одязі тільки схлипнула і закусила нижню губу, що затремтіла-затремтіла. Очі її набрякли сльозами...

— Я й барвінок посадила, — мовила Тизуниха, — доглядаю. І Максим доглядає мій. Усе збирається оградку поставити, бо як же без оградки... Скільки я за ним пережурилась! Яка там, думаю, мати у нього, чи жива? А ти ж, дочко, ось яка! Це ж він у тебе одинак чи ще є діти?

— Одинак, — проказала, ковтаючи сльози, жінка в чорному.

— Земля йому наша овечацька пухом, — поважно так обізвався дядько Градобик. — Йому тут лежитьсь добре, ви не сумнівайтесь. У нашому селі поховано й грузина одного, і росіяни є. Теж приїжджала молодичка одна з-під Курська, чоловік її коло лісу, у братській. А баба, — кивнув на Тизуниху, — поховала раніше, то й не втрапив до братської. Тут за ним догляд, ви не подумайте. Це ж, мабуть, і у ваших краях полягло немало, може, навіть і з нашого села.

Жінку в чорному знову струсонули ридання, наче вона хотіла виплакати всі сльози — не тільки за рідного сина, а й за його побратимів, що полягли по неосяжних просторах... А перегодя стара Тизуниха сказала:

— То ходімо до хати, посидимо, побалакаємо. Та, може, хтось із людей навинеться, то пом'янемо його, сердешного. І ви йдіть, — до дядька Градобика. — І ви, дітки, — до вас обернулася, — послухаємо гостю.

— Робота в кузні,— мовив дядько Градобик.— Залізо й ковадло не ждуть.

Ніхто з дітей не осмілився зайти до хати, zostалися на вулиці, проводжаючи поглядами стару Тизуниху та жінку, що добилася з такого далекого краю, щоб навідати могилу свого сина. В зеленому барвінку, виспана зів'ялими пелюсточками цвіту, мирна, лагідна, ця могила була овечацькою, як і всі інші овечацькі могили, і раптом ви довідалися про таємницю, серця ваші важче забилися у грудях, і ви почувалися дорослішими, досвідченішими. І не такою вже безтурботною здавалася бджолина музика. І не так медово пахло молоко білого цвіту, що водоспадом лялося з вершка груші, по краплинці-пелюстинці стелилося додолу.

Наступного дня в колгоспі дали коней та воза, вистеленого соломою, і сумну жінку в чорному повезли на вокзал у район.

Вона поїхала не сама — кільком овечацьким жінкам украй закортіло податись теж у район: був саме ярмарковий день. Сиділа молдаванка в передку, коло їздового, а решта попримощувалася ззаду, хто звисивши, а хто підібгавши ноги.

Старі Тизуні пройшли слідом за возом до колгоспної контори, а потім зупинилися і стояли доти, поки підвода з розмаїтим жіночим квітником зникла вдалині.

І не одному тобі здалося, що обличчя жінки в чорному одязі хоч і не розгодувалося, зате не було таке сумне, як учора. Може, тому що побачила: і в Овечачому живуть люди, які зрозуміли й розділили її материнське горе, які дали останній притулок її єдиному сину.

— Оце як хочете: приймайте чи не приймайте, а тільки я від вас уже не піду.

Ви з матір'ю зчудовано дивитесь на Василюнку, що стоїть у порозі. Василюнка тримає в руках вузлик, який понаставляв гострі ріжки, наче хоче бупнутись.

— Ти що, може, з хати пішла? — якимось недовіриливо запитує мати.

— Пішла,— безтурботно відказує Василюнка.— Спершу було жаль іти, бо все-таки рідна мати. Але коли я для неї чужа, коли мучиться зі мною, то чого завдаватиму клопоту? Пожитки взяла з собою,— гойднула рога-тим вузликом,— а більше мені від матері нічого не тре-

ба. Ви не думайте, що я ваш хліб переїдатиму чи без роботи сидітиму. Кину школу й піду в ланку або до худоби.

— Лишенько ти моє,— зітхнула мати.— Зламає тебе робота, не розігнешся.

— А не зламає, бо до роботи я звикла,— весело заперчила Василинка.

— Чого ж ти на матір свою розгнівалася?

— Хіба не розгніваєшся, коли чужий чоловік їй дорожчий від рідної дитини? Як ходить, то хай собі ходить, але ж наговорив щось на мене, то мати й побила. А за що мене бити? За те, що я їй дочка? Ось ви ж не вдарите мене, бо я вам чужа, а вона побила. То не спроваджуйте за двері, бо до матері я більше однаково не піду, хай живе, як хоче.

Посідали за вечерю, їли кисленьку юшку з квасцем. Ти радів, що Василинка таки прийшла до вас, що разом житимете. Ні ти її не кривдитимеш, ні мати. А з Василинкою добре, вона — як сонечко, що ніколи не заходить за хмару.

— Чи ви думаете, мені не жалко свою матір? — говорила зовсім по-дорослому Василинка.— Жалко, дуже. Перевелась, усе в роботі й роботі. Батька вбило, вона зі мною та зі мною. Хай уже пускає того приймака в хату. Хіба інші не повпускали? І вона хоче. Але ж чого сердиться, чого б'ється, наче я їй на заваді стою? То не хочу на заваді стояти, хай сама собі дає раду.

— Старий у тебе розум, Василинко,— обізвалася мати.— Ще ж молодесенька, як весняна кропивка, а міркуеш, мов життя прожила.

— Міркувати не штука,— роздумливо сказала Василинка.— Зробити важче... Я б на того приймака не мала серця, якби ж то людина. Ніколи тверезий не приходиться. І завжди в матері просить горілки. Вона вже й не чекає, щоб загадував, сама наперед готує. А він залле сивухою баньки — й чекає, поки я спати ляжу. А я навмисне лягати не хочу, от мати й гарикає.

Повечеряли, Василинка хутенько взяла посуд зі столу, заходилася мити. Далі витерла рушником, поставила на миснику. Взяла віник, хотіла підмести долівку, та в останню мить передумала: мовляв, проти ночі не слід мести в хаті, це негарна прикмета.

Мати журливо позирала на Василинку, а потім візьми й скажи:

— Ох і невісточка славна росте для когось — роботяща, хазяйновита.

— Я до всього вдатна, — не соромлячись, одказала Василинка. — В житті не пропаду.

А мати, либонь, знову подумала про те, що такі справді Василинка міркує розсудливо, хоч і молодесенька, як весняна кропивка.

Ти натішитись не міг, що залишитесь з вами, бачитимеш її і вдосвіта, і вдень — коли захочеш; і завжди слухатимеш її срібний голосок, у якому, здавалося, відлунне спів жайворонка, що розтанув у високості; і відчуватимеш на собі погляд її лагідних, м'яких волошок — відтоді, як ти уважніше приглянувся до Василинки, крапих квітів для тебе вже не було.

Коли смеркло й мати поставила на припічок каганець-блимавку, до хати вступила тітка Ярина. Обличчя її, повне, біле, дихало гнівом. І вся вона, рішуча, зла, готова була кинутись на Василинку, вдарити, скрутити в баранячий ріг, скубти за волосся. Хто зна, може, так і вчинила б тітка Ярина, та мати твоя стала перед нею і навіть руки звела: не руш, мовляв.

— Щастя твоє, що в чужій хаті, — мовила тітка Ярина. — Ану збирайся хутчій та додому гайда.

Василинка від столу дивилася на неї чистим, докірливим поглядом.

— А хіба ж ви не виганяли мене утришья? — поспитала.

— Я всеньке село оббігала, у всіх перепитала, а до сусідів через дорогу зайти не здогадалася! Бач, уже прижилась, уже своя! Забула за материнську доброту, за мій догляд, уже ладна кинути матір. Ану збирайся!

І тобі здалося, наче Василинка зраділа, що прийшли по неї, що додому женуть. І знову ти не міг зрозуміти її. Адже перейшла до вас назавжди, втекла від рідної матері, а варто було матері grimнути... Не йди, Василю, хотілося сказати їй, бо навіть удома не буде так добре, як у нас.

— Ти ж бач, — бубоніла тітка Ярина, — і вузлик зладнала, і лахміття поскладала своє. Та ні, ти не сирота при живій матері, не сирота.

Василинка більше нічого не казала, проте здавалося тобі — приховує радість, що мати забирає додому. А може, граючись із тобою, тільки й чекала, коли, нарешті,

прийдуть по неї? То навіщо ж брехала, що ніколи не вернеться додому?

Пішли, а в вашій хаті ще довго стояла нескаламучена тиша. Мати думала про віщось, уникаючи дивитись у твій бік. Блимав на припічку каганець, і світло його було таке саме непевне, як і ваш настрій.

У малиновому сяйві вечора, в рожевій куряві, що висіла над шляхом, розпливаючись по узбіччях, поверталася з поля череда. Хтось із пастухів їхав на коні, і на червоному кінському боці далеко виднілись босі ноги в закачаних штанах.

Ти щойно виходив од Павла Гречаного — забирав матеріні чоботи, які вона все-таки віддала дядькові, щоб полагодив.

— Тепер самі ходитимуть, — гомонів дядько, проводжаючи тебе до воріт. — Скороходи. І підківки набив — дзвоники! А латочки аж сміються!

Після того, як побували в дядькових руках, чоботи й справді були як нові. Аж не вірилось, що мати в них вибродила по овечацькому болоту минулої і позаминулої осені, що й ти в них застрявав мало не по горло.

— Чоботи, — говорив Павло Гречаний, — це здоров'я. Нема чобіт — пиши пропало. Думаєш, я хто? Я лікар, бо лікую чоботи, ха-ха-ха! Підлікував — і порядок!

І враз дядько побачив, що по сільському шляху суне череда в рожевій куряві, що пастух їде на червоному коні. І вмовк, паче й про тебе забув, і про чоботи. Насупив брови, а в кожній віспинці на обличчі немов тінь загусла.

— Гей, Іване! — закричав од своєї хати, що стояла трохи на горбу, а шлях пролягав нижче. — Гайда сюди, маю тобі сказати щось!

Пастух спинився, паче роздумуючи — їхати чи ні. Та як не послухаєшся Павла Гречаного, єдиного левця на все Овечаче, людину шановану й потрібну! І він звернув од череди вбік, рясю наблизився до дядькового подвір'я.

Павло Гречаний провів долонею по кінській морді, по спині — милувався.

— Дай проїхатися, — сказав. — Страх як хочу.

— Та куди вам, — кивнув пастух на дядьків протез.

— А ти не кивай! Колись не було такого коня, щоб я його не об'їздив. Тепер хіба коні? Нема таких, як раніше, ще не повиростали.

— Гнідий із поровом, не втримаєтесь..

— Не втримаюсь? Я? Ану злазь! — І рішуче потягнув пастуха за руку. І, коли той зіскочив на землю, дядько підвів коня до перелазу, став ногою на перелаз, а тоді вже — гнідому на спину. Вдоволений, сказав: — Та колись не було кращого від мене кіннотника на все Овечаче!

Звісивши ногу й протез на один бік, дядько нокнув, і кінь зрушив. Проїхавши в кінець вулички, повернув назад. Милицю свою тримав у руці.

— Хіба це кінь,— мовив, порівнявшись із вами.— Який там у нього поров! Нема ніякого порову!

— Хай покаже свій поров, еге? — поспитав пастух.

— А чого ж, хай, хай!

— А не лаятиметесь?

— Та ти думаєш, я його злякаюсь! Нема такої сили, яка б мене злякала.

— Е-е, ні, не хочу підмовляти коня, бо вам однаково не втриматись.

— А ось побачимо,— завзято сказав Павло Гречаний і вдарив милицею коня. Потім ще раз ударив, і кінь, спершу пустившись рясю, перейшов на галоп. І побіг не у вуличку, а по схилу горбка до шляху. І якось так сталося, що Павло Гречаний не втримався на коневі, умить звалився з гнідого разом із милицею, а кінь трохи відбіг і спинився.

І поки ви підбігли, то дядько вже звівся і, спершись на милицю, стояв.

— Хіба не з поровом, га? — наче аж виправдувався пастух.— Казалося вам, дядьку, що дурний кінь, упадете, а ви...

— Не бачив ти ще кінського порову,— винувато сказав Павло Гречаний.— А мені не одного довелось об'їжджати, об'їжджати. Не в коні діло... Ось...

І він притупив протезом — звук вийшов короткий і пустий.

— Я йому брикнусь, я йому покажу,— і пастух замахнувся на гнідого.

— Не треба,— сказав дядько.— Хіба кінь провипився? То я... Ех, видать, уже не їздити мені верхи! Від'їздилося...

— Та ще поїдете,— заспокійливо мовив пастух.— Не на цьому, то на другому.

— Е-е, ні, від'їздилося. А колись же не було такого коня, щоб я до нього підходу не знайшов. Тепер уже вам їздити, а не мені, хлопці.

І вогко заблищали в дядька очі, і їхній несподіваний блиск шпигнув тебе гостро та болісно. А й справді, це вже він верхи не наїздить, як колись. І згадався тобі сон, як серед будяків та бур'яну сама-самісінька йде відтята дядькова нога. Чого ж вона досі не прийшла в Овечаче, не здибала дядька?

— Тепер, хлопці, вам їздити, а мені сидіти з молотком та швайкою, чоботи шити, латки ставити, каблуки підбивати. Еге ж?

— Та ще поїздите,— винувато бубонів пастух, усідаючись на коня. І раптом замахнувся на нього, вдарив п'ятами: — Ох ти, ірод, звір, потанцюєш у мене!

І гнідий — у галоп, і вже понісся, полетів, заgrimів копитами!

— Славний коник,— гомонів Павло Гречаний, уникаючи дивитись на тебе, хоч, здається, очі вже перестали блищати сльозою.— Люблю таких... Ну, гайда, козаче, неси чоботи матері, щоб не ходила боса. Бач, як мені добре? Шию собі чоботи тільки на одну ногу, а другій завжди тепло. Дешево й сердито, правда?

Жартував, проте ні сам не осміхався, ні ти. Шкода було дядька Гречаного, а чим зарадиш? Він примружився, ніби заглядав кудись далеко-далеко, й сказав:

— Може, хлопче, я востаннє оце й проїхався на коні, га? Може, ніколи більше й не доведеться. Бо здоров'я кецьке, ніякі лікарі помогти не можуть.

Та й пішов угору до своєї хати, припадаючи на протез. Похитувався, наче великий птах із покаліченим крилом, і голову звисив на груди.

Материні пісні снуються і снуються в твоїй свідомості, і чомусь серед них не було веселих, а самі тільки тужливі. Наче з матиного серця, з материних грудей вився нескінченний струмочок, що бринів смутком, і той струмок переливався у твою душу. Мелодія матиної пісні тихенько сяяла у вечірній хаті, і вона завжди була третью, бажаною істотою у вашому товаристві:

Прилетіла зозуленька
З темного лісочку,
Сіла, впала, закувала
В зеленім' садочку.

Тобі яскраво уявлялась ота зозуля, її весняний голос, зелений садочок, схожий на вап, і ество твоє поймалось хвилюванням, і ти розчулювався й ладен був слухати і слухати материнську пісню:

Вийшла дівчинонька
В неї запитати:
— Скажи мені, чи ще довго
Судженого ждати?

Й ти чомусь думав, що то не якась незнайома дівчинонька виходить побалакати з зозулею, а твоя мати, і питає вона в зозулі про судженого, про батька твого, що й досі не повернувся додому. І так тобі кортіло, щоб зозуля наговорила гарних слів, щоб наобіцяла батькові скорі повернення. А ще тобі хотілося, щоб у житті й справді так сталось, як ото співалось-вигадувалось у пісні. Бо є, мабуть, така віща зозуля-чародійка, якій до снаги казку обернути на явину, якій до снаги повернути додому батька з чужої чужениці.

Тільки де знайти отой темний лісочок, у якому водиться така зозуля? І ти вірив: є такі зозулі, неодмінно є. І, либонь, ти винуватий, що досі не знайшов, що не попросив її за батька. Тільки де шукати, хто підкаже?

На крилах материнської пісні ширяв по хаті смуток, маяв перед твоїми очима, затьмарюючи погляд, а тобі все думалось і думалось про віщу зозулю.

А то почув, балакали між собою молодиці, начебто впавав грім за селом. Бо гроза ниньки вергала блискавицями, а небо гуло, наче хто каміння звідти котив або ж їхали по його дзвінкій бані вози з обкутими колесами, коні били залізними підковами. Вдень було темно, як уночі, і вогонь блискавиць раз у раз освітлював зловісно стемнілу землю.

І тобі заманулося піти за село, подивитися, де ж той грім упав... Вихопився на околицю — відкрився перед тобою безмежний простір, умитий дощем, легкий, щасливий своєю вродою. Простір манив, кликав, і ти відчував, як душа твоя прагне льоту, ось-ось виростуть крила, і ти звідасш терпку насолоду польоту-ширяння, як то не раз бувало у снах. Паморочилось у голові од краси, якою у ество твоє входило польове безмежжя, й таємниця небаченого, невідомого бентежила.

Де ж упав той грім, коли світ такий нескінчевний, коли навіть овечацьким полям немає межі! Біг по вогкій

конюшині, що блищала розсипищами мерехтливих краплин, по листячку її зеленому, усміхненому,— де той грім лежить, де? Біг по стежці через свіжу ярину, мов по воді летів, ніжні її стебельця струнами понапинались у далечінь, живими та співучими,— де той грім упав, чому досі не видно?

І спинився, бо не знав, де шукати. От наступного разу треба самому уважно стежити, самому вислідити, де він упаде. А коли не грім, то блискавка. Бо кажуть, що блискавки теж падають із неба. Які ж вони, коли опиняться в траві чи в житі? І чи не засліплять очей, коли на них зблизька подивитись? І чи можна торкнутися рукою?

І шкода було повертатись додому, бо достеменно знав, що десь у полі й досі лежить грім, упавши з неба, лежить, а ти не знайшов, не подивився.

Уночі прокинувся. Може, тому, що відчув: не спить мати. А вона звелася на лежанці, прислухалася до чогось. Було тихо, наче й тиша задрімала.

— О, й ти проспувся,— сказала мати.— Тобі нічого не почувлося?

— Здається, ні,— відказав ти.— Не почувлося.

— То чого ж звівся? Мабуть, почувлось, але ж уві сні ти не втямив.

Ви обоє завмерли, прислухаючись. Тихо, мов у вусі комара. Здається, чути, як на горищі зашаруділа мишка в соломі. У вікнах — німий досвіток, притулився до шибок.

— Наче ж учулося мені,— мовила мати, зводячись із лежанки.— Наче ж учулося, бо чого б я проспунулась. Вийду, погляну, може, й справді хтось постукав...

Намадує клямку, виходить у сіни, потім надвір. Чути, як пройшла на причілок. О, зупинилася... знову пішла. Й чому нема довгенько? Невже здибала якогось гостя нічного, що никав попідіконню? Але ж кого? Нашорошуєш вуха, пильнуєш бодай найменший звук, і вже примарюється, що таки розмовляє мати з кимось, таки гомонить притишеним своїм оксамитовим голосом. І вже починаєш хвилюватись, і вже чекаєш, коли до хати зайде. Ти ж бач, як сторожко спить мати! Й крізь сон зуміла вловити, що хтось добився до них. А тільки чому й досі не появляється?

О, знову чутно ходу, сьє зараз уже, ось! І тобі не-

терпеливитися скочити з тапчана, побігти назустріч, бо скільки можна очікувати на гостя того!

Зайшла мати, а за нею... Чому слідом за нею так довго немає нікого?

— Мабуть, приснилося, — винувато сказала мати. — Й чому воно приснилося, наче стукає хтось у вікно? Чудно... Бувають такі сни... І досі не віриться, що примарилось. Обійшла кругом хати — тільки садок шелестить, скоро досвіток. Це ж і вставати пора. Покуняю ще трохи, щоб у ланці не кунялося.

Проте, видно, матері й не куняється — чи мультко їй, чи що, а тільки перевертається з боку на бік, зітхає. І тобі не дріматься, одлетів сон далеко-далеко.

— Ти ж бач, — перегодя озивається мати. — Примарилось, наче хтось у вікно стукає. І так тонесенько, наче гілочкою проведе, а потім і нігтикком шкрябне. Мене морозом усю обсипало — думаю, батько. Аж нікого, тільки садок шелестить... Чудно...

Не спить мати, перевертається, ніби зведеться ось-ось і знову подається надвір. І ти не склеплюєш повік — одлетів сон, і в очі твої підяться й підяться зеленкуваті води досвітку.

Тітка Ярина повертається з ярмарку додому, проте, забачивши на городі твою матір, що шарує картоплю, звертає до вас і вітається. Мати випростує спину, бере сажу в руки, підходить ближче до сусідки, й між ними починається балачка — через рів та бузину.

— Оце з ярмарку, — говорить тітка Ярина, ставлячи ув'язану мотузками корзину на спориш. — Нині такі ярмарки, що тільки гроші однесеш, а дурно ніхто й копійки не дасть. І чого воно так ведеться, що кожне хоче не з рук, а в руки, що кожне дає менше, а хоче більше? Як оті кури, що гребуть до себе. А подумавш — і сама така, хресійбо. Коли вже всі понаїдаються, на чужий шматок не косуватимуть?..

— Понаїдаються, — сказала мати. — Ось уродить урожай, земля обіцяє.

— Гріх буде, як не вродить. Не повинна земля скривдити людей, бо ходять коло неї, мов коло матері. Якби ж змиловилася, якби посухи не було.

— Авжеж, як ми землі, так вона й нам. Чує тих добре, хто до неї з добром.

— Усі з добром, має почути, бо коли земля не дасть, то на ярмарку не докупишся.

— А почім же там поросята? — поцікавилась мати. — І, даруйте, Ярино, аж питати страшно: славних теличок бачили? Я вже за корів не питаю, куди мені.

— Усе кусається, — мовила сусідка. — Такі ціни, що кусаються. Там уже той підсвиночок і не вибився в підсвинки, а просять за нього, мов за кабана. А худібка тепер яка після зими? Тільки оклигує на паші. Бачила славну корівчину, та за неї і просять славно. Телят понаводили теж, та хіба ти вгадаєш, яка з нього корова буде? Можна купити чорта з рогами, потім і пекла путнього не знайдеш для нього.

— Авжеж, чорта купити легко. Якщо в своїх людей не напитаєш, то безпреміно обманешся.

— Там покупців — як мурашви. Туди-сюди кидаються, а брати не поспішають, бо за все треба дати справну копійчину. От і телесуються базарувальники — одне боїться продешевити, а друге продорожити. Хоч і не ходи на ярмарок, тільки розстроїшся.

— Я і не ходжу, — сказала мати. — Воно й треба, а не йду, бо що дадуть за отакі гроші? — І мати, взявши сапу під пахву, показала дві пригорщі чорних мозолів. — То, либонь, Ярино, немарно ходила, щось таки викупила, га?

— От сміятиметеся з мене за таку обнову, та не могла стриматися. Десять разів одходила і поверталася до тієї перекупки, як волоком тягло.

— Що ви таке вибрали, зізнавайтесь хутчій.

Тітка Ярина розв'язала мотузочки на корзині, дістала стареньку пілку, а вже з неї... Барвами заіскрилось, яскраво зацвіло диво м'яке, як свіжа-пресвіжа вода, і мерехтіння хвилями бігло, мінилося. Хустка? Та невже такі хустки бувають?

— Ну, тепер вас ніхто не впізнає в такій обнові, — сказала мати.

— Якби ж то я для себе. Та й куди вже мені таку красу на голову? Тільки щоб видніше було, яка мара? Для Василинки своєї взяла.

— Для Василинки? — недовірливо спитала мати. — А чи не рано їй?

— Може, й рано, — згодилась тітка Ярина. — Та тільки ж... підрастає дівчина, правда? Придивилась я до неї — славна, з хобори славна, а в такому дранті ходить,

аж дивитися гірко. Нема в чому на люди вийти. Та й наче завинила я перед Василянкою, все гарчу на неї, гарикаю. А вона ж дитина мені рідна, не чужа. Хто в неї є, крім мене? Може, притулю на старість голову коло неї, коли зла мого не запам'ятає. От недавно втекла до вас — і очі мої розвиднилися. Ви до неї добром-ладком, вона й побігла... То хай буде ця хустка для неї, може, дарує мені лиху волю.

— Обнова — як для нареченої, — сказала мати. — Чи зуміє пошанувати?

— Пошанує... вдвох пошануємо, — обізвалась тітка Ярина. — Хай і для дитини буде якийсь празник, бо все в латках та дірах, в латках та дірах.

Дбайливо, як найбільшу коштовність, згорнула хустку, склала докупи клубок барвистого вогню, квіти яскраві склала — і в пілочку, і в корзину.

І, здається, ще не встигла дорогу перейти, поріг сінешній переступити, як уже з хати вискочила Василянка. Мов сонячний зайчик, що прибрав подобизну добре знаної Василянки. Та ще й завітчаний хусткою новою, празниковою, від якої, либонь, навіть весняний день приблід та спохмурнів, бо така ж вона була гарна на Василянці. Ніби Василянка тільки й росла, що для цієї хустки, ніби хустка ця шилась-вишивалась для неї, більше ні для кого.

На мить якусь затрималася Василянка на воротах, та хіба могла довго встояти, коли в неї на голові такий вогонь зацвів? Коли й сама вона обернулася на радісний — усміхнений, щасливий — вогонь із гарячими рум'янями на свіжих пелюстках щік? Уже підскочила, вже підстрибнула, спинилася, знову побігла. Бо Василянка хотіла, щоб бачили її втіху. Нікого не видніло на дорозі, то до кого ж їй було бігти, як не до вас?!

— Мати купила, — мовила Василянка, бо звідки їй було знати, що ви вже бачили обнову, вже милувалися. — Для мене, хресійбо.

— Здорова носи, на кращу зароби... Ти, Василянко, як маків цвіт.

Ніколи, здається, ти ще не бачив її такою красивою, як у тій хустці.

Начебто у Василянці відкрилося раптово те її чисто дівоче ество, котре ти раніше тільки вгадував, відкрилось — і тепер сяло, вабило, дивувало.

Крутнулася перед вами Василюк — і здиміла, наче не було. Тільки зосталось у твоїй душі оте здивування перед її красою, перед яскравим спалахом Василючиної вроди. Начеб і не Василюк щойно стояла перед твоїми очима, а тільки твоя мрія про неї. Зосталось те видиво в пам'яті й світило, гріло.

Пригадай — зібрався хлоп'ячий гурт по воцину. Мовляв, у полях, де глиняники старі, бджоли дикі повиточували нори, а в тихнорах можна воцини навидирати, і в тій воцині меду повнісінько, тільки пий.

Взяли з собою кремін, кресало, трут, щоб викурювати бджіл димом, щоб одганяти, коли нападуть... За село вийшли, біла польова дорога прослалась у безвість, і забилося твоє серце хутчіше, і холодком пройняло, бо манили тебе дороги, зворушувала далечінь. Хороми небес над головами сяяли урочисто, і високо-високо, майже невидний, ширяв шуліка, вишукуючи на землі здобич. І коли ти дивився на ту недосяжну сіру цяту, що завмирала, а то пливла, мов пушинка, то здавалося подеколи, що шуліка, склавши крила, ось-ось рине донизу — і ти завмирав у передчутті його шаленого падіння, яке сподівався угледіти навіч.

Та й чом було шуліці не кинутися сторч головою донизу, коли по толоці обіч дороги раз у раз сторожкими стовпчиками зводилися ховрашки, стояли, оглядаючи залляте сонячною повинню поле, а потім умить присідали, й коли хто із хлопців підбігав, то ховрашок уже давно зникав у нірці, наче невловимий дух цієї твердої толоки, збитої ратицями худоби... Цікаво було дивитись, як ховрашки непорушно стоять, як мішечки пухнастих щік ворущаються, мов у ситих, натоптуватих мірошників. Перебирали турботливо лапками, і лунав у сухому повітрі їхній тонкий причасний свист — ховрахи перемовлялись-пересвистувались мало не як жайворонки.

Йшли гуртом, аж тут наздогнав, сидячи на бочці, Максим Тизунь, віз полільницьам воду на буряки. Мишастий коник ледь трюхикав, то старий Тизунь легенько погладжував пужалном по боках, віжками посмикував. Славний був Тизунь, як і його Тизуниха, ніколи нікого задарма не скривдив, а тому ви наважилися попросити:

— Дайте води випитись, бо захляли.

— А полільницьам що залишиться? — поспитав старий

Тизунь, спиняючи ледачого коня. — Ну, в кого є цілі картузи, наставляйте.

І, ледь-ледь одіткнувши чопка, націдив води у підставлені картузи. Потім знову вмовстився на бочці, рушив, та й, обернувшись назад, цікаво дивився на вас.

— А куди це ви такою ордою? — погукав, коли вже трохи від'їхав.

— По вощину! — крикнуло кількоро з вас, проте, здається, Тизунь не розчув.

У глиняниках було парко, душно. Густо пахла суха земля, вгріта сонцем. Над фіолетовими квітками страпатих будяків, що стояли, мов ліс, гули джмелі. Й ви одразу натрапили на купу кісток — у глиняниках до війни був скотомогильник. Кістки біліли, жовтіли, сіріли серед будяків, і ви обминули їх боком, бо все ж таки страшнувало було навіть і дивитись на них.

У припасені бляшанки паклали всякого галуззя, роздмухали вогонь, і тепер, кадячи димом, почали шукати бджолині гнізда. Шукати довго не довелося, скоро натрапили й одразу заходилися руйнувати, добираючись до вощини, бо десь же мала там бути солодка вощина з диким медом.

У першій буртовині не знайшли, зате з другої добули кругленький кавалочок землі, в якому, обдмухавши, побачили щільники, як у справжній вощині. Зраділо обнюхали — від землистого щільника ледь-ледь пахло воском та ще, здається, нектаром польових квітів. Надколупнули нігтем, сподіваючись, що ось заблищать краплі живого меду, проте в чарунку лежала... перетрухлявіла личинка, що відразу ж і розсипалась. Ще надколупнули — чарунки були порожні, хоча від них і пахло чи то медом, чи то просто бджолами.

Що ж, були б вощини, а мед таки знайдеться. Вас ніщо не жалило, не кусало, то ви якось і забули про бляшанки з вогнем, у них і попригасало.

А може, пошукати меду отам, де ще й досі чорніє обгоріле залізниччя німецького танка? Й тільки ви попрямували до зловісного скелета, як на краю глиняників з'явився старий Тизунь і, розмахуючи руками, закричав:

— Ану стійте, поки вас деревом не поставило, стійте, я вам кажу!

І так той крик-лайка були не схожі на лагідного Тизуня, і так зараз він сам — переляканий, розхриста-

ний — був на себе не схожий, що ви слухняно позавми-
рали.

— А тепер до мене йдіть, поки я вас оцим батогом не висвятив, — і тримав над головою батога з шкуратяною квіточкою.

Осторопілі, ви рушили до Тизуня. Й поки видиралися з глиняників нагору, він усе тримав той батіг над головою, ніби очікував, щоб уперіщити першого, хто по-
явиться коло нього. Тому ви завбачливо повилізли трохи віддалік.

— То ви чого сюди такою гурмою, що шукаєте?

І що за банеря приключилася з Тизунем? І чого коло-
тяться, наче ви й справді шкоди накоїли чи в халену вскочили? Тільки й того, що прийшли по вощину.

— По вощину! — кричав, аж пінився Тизунь. — А я не допетрав зразу, куди ви. Потім придивився — у глиняники, на скотомогильник! Та я вам такої вощини дам, що довго не закортить солодкого. Чи ви не знаєте, що тут і досі німецькі снаряди лежать? І ще всяка хвороба. То захотілося, щоб ваші кістки лягли отам, де кінські біліють косточахи? — І показав униз на будяччя. — Ану марш ізвідси, бо я зараз кожному перелічу ребра.

Хлоп'ячий ваш гурт, похнюпившись, почулав назад. Якось так неохоче почулав, ніби не йняли віри старому Тизуневі. То він ішов слідом за вами і, не заспокоюючись, розмахував батогом та гомонів:

— Не чули, скільки по інших селах порвало? Кого поскладали докупи, а кого й пі. Багато ще всякої зарази валяється. Як ви її не знайдете — вона вас знайде. А в глиняниках у війну кінь підірвався, хіба забули? То хай кінь знайшов собі смерть у скотомогильнику, а вам чого лізти туди? Йдіть і не потикайтеся більше в глиняники, бо добре, я побачив, а якби не побачив, якби ген-ген од'їхав? Од'їхав і не вгледів, куди ви звернули? Авжеж, вас порве, то вже п'якого більше горя вам не буде, а матерям? Вони мало морочаться з вами?

Зрештою, спинився і стежив, як хлоп'ячий гурт ваш оддаляється. А ви, наблизившись до села, вже позбулися недавнього страху, накликаного сваркою та балачками старого Тизуня, і вже не вірилось, що в ласкавих весняних полях могло з вами трапитися страшне щось, не-
поправне. І шкода було, що так-таки й не надерли во-
щину, не скуштували меду диких бджіл.

Не так і часто навідувалась у вашу хату Секлета Воропай, та ніколи не приходила з порожніми руками. Чи молока в глечичку принесе, чи грудочку сиру, а то й кавалочок жовтого масла. Жовтого, бо в Секлеті славно була корова, гарно доїлась. І ніколи тітка нічого не брала за свої гостинці, а мати твоя не відала, чим і віддячити їй.

— А нічим,— сказала тітка Секлета.— Добрим словом, та й годі.

Її чоловіка вбило на фронті. Була в тітки дочка Галя, та забрали в Німеччину — ні вісточки не прислала, ні сама не вернулася. Чи загубилася на чужині, чи загинула. Зосталася тітка сама в своїй старій хаті, коло якої росте висока тополя, що заглядає в криницю. Зосталася сама, сподіваючись, що колись таки повернеться Галя на рідне подвір'я, бо до кого ж вона, Секлета, притулить свою голову на старість?

Тітка Секлета Воропай любить ходити по чужих хатах — кортить побути коло людей, побалакати. Завжди стрічають її привітно, бо тітка ніколи не скаже лихого слова ні про кого. Приходить не тільки по добре слово, а й сама неодмінно принесе добре слово. А то посидить тихенько, помовчить, і ніхто й не помітить, коли піде з господи — наче й тітка навідувалась, а наче й сам тільки дух її безплотний.

— Доброго слова нікому не шкода,— відказує мати.— А тільки чим я віддячу вам за молоко? От ніяк не дочекаємося своєї годувальниці, тоді б ви вже перестали носити... Хресійбо, продали б та свіжу копійку мали за це молоко.

— Чи то свіжа копійка замінить рідну матір? А чи добре слово людське? Не зогріє копійка, не доточить здоров'я. Та й ви, либонь, так думаєте.

— Авжеж, доводиться так думати, бо катма грошей. От і доводиться розплачуватися з людьми добрим словом. Дороге воно чи дешеве, та не завжди щось маєш за нього. Слова не жалко, та не всі цінують.

Секлета Воропай мала очі сиві-сиві і, здавалось, дивилася тобі прямісінько в душу, бачила все там. Під її поглядом ставало неспокойно, ніби ти завинив у чомусь чи перед нею, чи перед своєю матір'ю. Під її поглядом не можна було думати щось зле, замишляти лихе. Звідки в неї той погляд ішов? Де народжувався?

— Для чого живемо на світі? — ніби в самої себе запитувала Секлета Воропай. І розважливо відказувала: — Не для себе, ні. Тільки для дітей своїх. От я не годна втямити молодіць, що за дітей не дбають. Покручі, дикі покручі, пустоцвіті. Дай життя дитині, доглянь, ось. Поховають тебе, то воно зостанеться — кров твоя, дух твій живий. Неправда, що на тому світі є рай і пекло, що життя там є. Рай і пекло на землі, а твоє життя не вмирає, бо в дітях воно, більше ні в чому.

Чудно було тобі слухати слова, казані Секлетою Воропай. Наче відчиняли перед тобою ворота в безмежжя, примушували думати над тим, що раніше цуралося твоєї свідомості, не ранило серця. І дивно було стежити за матір'ю — був у неї чистий, патхненний блиск на чолі, ніби сказане тіткою Секлетою запалило в материній душі невидний золотий вогонь, запалило — й освітлює зсередини, з глибини душі.

— Правда, — згоджувалась мати. — Свята ваша правда. Живемо для дітей, про них думаємо.

— Так, буває, закортить, — дивилася сивими-сивими тітка Секлета, — мати їх цілу копу. Як ото квочка. Щоб позбиралися разом, та заспівали, та розрадили. Нема гірше, як знаття, що сама ти на світі, не годна ні до чого, не потрібна нікому. Жінка — як земля: сієш зерно щороку, а вона родить, не може не родити, споконвіку заведено так.

— Як земля, — згодилася мати. — Зеленіє бадиллина, цвіте, а потім і в'яне.

— Вам добре, — мовила тітка Секлета. — Не самі в хаті, маєте про кого піклуватися. Бо піклуєшся — то й щаслива. А мені нема про кого, не обминуло горе.

— Та ви про чужих, Секлето, сушите собі голову, — гаряче, з боєм сказала мати.

— Бо така вже я. Не можу не думати про них, — і на тебе поглянула тітка Секлета. — Як здумаю за чужу дитину, поможу чимось — тоді легшає, зсувається камінь із грудей. От спитайте, чого так? І сама не знаю, а тільки так. Можете й не повірити, а я вже зучила себе, скажу... Як дам комусь хліба кусень, чи молока, чи грушку — добре стає. Здається, що і я комусь потрібна, хочеться ще походити по цій землі, подихати.

— Й зі мною таке, — сказала мати. — Як пошкодую щось, то місця собі потім не знайду, все картаю і картаю. Це ж, думаю, скривдила людину... Та не всі такі добрі,

Секлето, як ви, ой, не всі. Якби люди одне з одним по совісті та по правді, то й сонце, мабуть, ніколи б не заходило в небі, завжди було б світло.

— А я вам скажу... скажу, що й лихий усередині добрий, тільки рідко видно. Чим людина гарна? Добротою своєю... Ну, піду, але ж і ви не забувайте моєї хати, зайдіть коли-небудь, скучно мені самій, завітайте, не погордуйте...

Чи було що смачніше від житнього хліба з молоком? Коли вранці випадало спідати або увечері вечеряти молоком, ти почувався на сьомому небі. Мабуть, найсолодше молоко приносила Секлета Воропай, ти смакував по крапельниці, якомога довше затримуючи в роті, не поспішаючи ковтнути. Хліб, пережований з молоком, теж ставав солодким, і очі самі примружувались од задоволення.

А коли в горщику чи в глечичку давали Тизуні молоко від своєї корови, то воно вже мало начебто інший смак і пахощі від нього йшли відмінні. Було не таке солодке і густе, жовтувате, завжди чомусь нагадувало молозиво.

Пити молоко ти виходив падвір і сідав чи в затінку за хатою, коли стояла спека, або ж на призьбі, коли ранкове чи вечірнє сонечко світило добродушно, лагідно. Тонко пахло молоко, житній дух ішов од скибки хліба, й ти неспішливо ласував, неквапливо розкошував. І мав такий погідний настрій, що все довкола прибирало погідних рис, наче й довколишньому світу передавалася твоя втіха. Наче не тільки ти дивився на нього, мружачись од задоволення, а й він мружився, спокійно стежачи за тобою.

Добре було, чисто. Й сонячне проміння розливалася довкола ясным, пахучим молоком, поячи зелень городу, поля, саду. Та ще чудо яке! — у тому сонячному молоці щebetали птахи, і пісні їхні були чисті, погідні, саме такі, які могли зродитись і звучати в прозорості сонячного молока, а більше ніде.

І любив ти ходити по весіллях.

Коли восени чи взимку на далекому сільському кутку чувся гупітливий гуркіт бубона, коли по-жіночому озивалася гармошка (веселим зойком оповідалось про щось радісне, щасливе), тоді ти вже не міг усидіти в хаті. Подовгу стояв на подвір'ї, прислухаючись до музики, що хвилями пливла над Овечачим, і ті хвилі мало не підносили

тебе в повітря, і вони вільно виходили в груди, хлюпаючи там і тривожачи. Пливли хвилі музики, несучи якусь таємницю, чужі веселощі, і дедалі тобі нетерпеливилось дужче, і вже не в змозі був володіти собою, крадькома залишав двір — і біг.

Біг, аж забивало віддих, бо машило й кликало весілля, бо здавалося, що там зараз відбувається загадкове свято, якого досі бачити не випадало. Свято людського єднання, яке не могло звершитись без того, щоб ти не ввібрав його барви в свої очі, серце, пам'ять.

На весіллях найперше кортіло побачити молоду. Тільки й балачок було, що про молоду, та як вона зодягнута, та які в неї бинди, який вінець на голові. І вже звичайна овечацька дівчина, яку доводилося бачити не раз, у твоїй уяві та в уяві інших дітей ставала красунею, зовсім не такою, як була досі, і всім кортіло углядіти, що з нею відбулось, яка ж вона на своєму весіллі. Ви тулилися попід вікнами, намагаючись зазирнути в шибку, ловили кожне слово, сказане про молоду та молодого, і з кожною миттю все більше здавалося, що там, у хаті, зараз не тільки співають, не тільки справляють весілля, а відбувається щось значно важливіше, потаємніше, і страшнувало навіть було в сні ступити, щоб ізвідти хоч однесеньким оком зазирнути, углядіти.

— Ну, — запитувала мати, коли, нарешті, повертався додому. — Бачив молоду? В чому ж була зодягнута? А хто в неї був за світилок? А молодий був славний? Хто грав на баяні? А родичі всі посходилися? Що, й тобі перепав пиріжок із отробою?

Розпитувала, і в очах її світилася радість, змішана зі смутком. Наче мати тішилася з чужого щастя — і водночас журилася за чимось своїм, давнім. Той погляд материних очей ранив твоє серце, і ти не знав — розказувати про весілля, щоб матері полегшало, — чи змовчати, щоб не ятрити прихованого її болю... Пронизливо чистий, гіркий погляд...

— А з ким же танцювала молода? З молодим чи й ще з кимось? Кажеш, і мати виходила в танок... Що, навіть стару бабу хлопці потягнули в коло?

Любила слухати, хто та з ким танцював, які пісні співалися на весіллі. Але сама чомусь ніколи не ходила на такі гульбища, завжди сиділа в хаті. І, здавалося, з нетерпінням чекала твого повернення. Не для того, щоб дорікнути, насваритися — знала, куди запропастився. А про-

сто хотіла вивідати про весілля. Мамо, хотілося звернутись до неї, а чого ж ви ніколи самі не подивитесь, не підете? Адже інші ходять, не обминають весіль, бо це ж так цікаво, радісно. А ви з хати ні ногою, самі й самі.

Ніколи не зважувався запитати, а вона ніколи не казала — ото хіба що був для тебе відповіддю материн погляд, у якому тиха радість обійнялася з журбою.

Розповідав матері про ті овечацькі весілля, про молодих, про боярів та світилок, про музикантів і шпаркі танці, та все-таки про один танок не розказав, хоч уразив він найдужче. А чому не розказав? І сам не відаєш про причину, а тільки змовчав.

Пізно було те весілля, вже й садки повідцвітали, хоч у колгоспі ще не всі польові роботи й закінчилися. Людей походилося небагато, і молодий з молодою почувалися, здається, так, наче не на своєму, а на чужому весіллі гуляли. І чого б то? Може, через те, що вже немолода дівка віддавалася за вдівця з трьома дітьми на сусіднє село? І гармошка начебто цигикала нещирим голосом; і бубон охкав так, ніби гнівався на когось.

Андрій Музичук, отой, на кого прийшла жінці похоронка, а він потім візьми й повернись додому живий та неушкоджений, стояв під повіткою, намагався розсмішити весільчак дотепами, проте вони не сміялися. То рантом надокучив Андрієві Музичуку тоскний настрій — наче не дівку заміж віддають, а ховають чи поминки справляють. Притуїнув ногою, притуїнув другою, смикнув тітку, що огиналася, не хотіла танцювати, — і вже скоро вони повільно ходили в танці, й дядьків порожній рукав теліпався та розгойдувався так, ніби теж танцював, тільки танцював по-своєму. І, розвіваючись на всі боки, здавався п'яним, навіть п'янішим за самого дядька Музичука, що не заточувався, тримався рівно.

А потім закортіло танцювати Павлу Гречаному, який теж опинився на весіллі. Ну, Музичуку ще можна, бо в нього тільки руки нема, а як танцювати Гречаному, коли в нього замість ноги протез? Ніхто з жінок не пішов із ним, то дядько Павло сам надумався. Та тільки як? Став посеред подвір'я і, переставляючи протез, крутиться навколо своєї живої ноги, наче заведений, а то протезом притупує завзято, мовби когось б'є, мстить, зло зганяє. Кого бив дядько Павло — землю овечацьку? На кому він зло своє зганяв? Авжеж, не на молодій та молодому, авжеж, не на односельцях.

Здавалося б, потанцювали трохи, збили оскому, та стань-те до гурту, бо дивитися на вас жалко, в будь-кого пропаде охота йти в танок. Молодиця, яку ото підхопив Андрій Музичук, за віщось розгнівалася на дядька, таки облишила, він сам зостався — і хоч би що! Сміявся, і порожній рукав дядькового піджака розвівався, підскакував догори, опускався донизу — наче то Музичук танцював зі своїм підпилим рукавом, який залишався вірним дядькові в цьому дивному танці.

Молодий з молодю дивились-дивились, а потім до хати подалися, похнюплею, важко, й тоді хтось із жінок крикнув, щоб гармоніст грати перестав, а дядьки перестали танцювати. Нецирий голос гармошки схлипнув і вмовк. Павло Гречаний спинився — було в нього червоне й зле обличчя, а Музичук ще якусь хвилю водив у німому танці свій порожній рукав. Зрештою, й він спинився, і вже не сміявся, й очі були схожі на дві перетлілі вуглини.

— Хай спробують молоді перестанцювати нас, — мовив Андрій Музичук похмуро. Й не осміхнувся, й ніхто в гурті не осміхнувся на його слова.

Чому ж ти не розказав своїй матері про те, як танцювали на весіллі Андрій Музичук і Павло Гречаний? Адже вона так любила слухати твої балачки про чужі весілля, про молодого й молоду, про всяку всячину! Чому не розказав, хоч та картина ще не один день яскраво увижалася тобі, пекла мозок і спохмурювала думки?

Пригадай — у старій, поточеній шашелем скрині лежало намисто. У прискринку лежало, серед різного мотлоху (кілька гудзиків чудернацьких, які нікуди не можна було пришити; роговий гребінець із поцербленими зубами — пам'ять про бабу; заполоч, яскрава, свіжа, котра чекала на свій час). І коли мати відчиняла віко скрині, коли починала порпатися серед різного непотребу, то часто, траплялося, діставала оте старовинне намисто, котре залишилося від її матері, а тій — ще від когось. Діставала, перекидала з долоні в долоню барвисту його красу, й маленькі намистинки текли, мінилися, мов живі, мов кольорова вода. Далі крадькома приміряла намисто перед шматочком дзеркала і, застерігши твою увагу, ніяковіла по-молодому, по-дівочому, й казала:

— От бачиш, яке славне. Це ж якби ти був дівчиною, то зносив би, а так хто зносить? Лежить у скрині, перекидається. Добре, хоч не линяє, не відцвітає, а то...

— Мамо, а ви самі носіть,— підказував не дуже сміливо.

— А-а, куди мені! Ще засміють. А як подумаю, то начебто й подарувати нема кому.

Ще якусь хвилю милувалася намистом, як воно живим сріблом, граючи мерехтливими барвами, переливається з долоні в долоню, а потім, зітхнувши, знову ховала до прискринка.

А ти з недавньої пори вже починав здогадуватись, кому б можна було подарувати намисто. Авжеж, навіщо йому лежати серед мотлоху. Авжеж, така краса не має пропадати, тонесенькі разки намиста здавалися б іще привабливішими, якби їх зодягнути, носити, хай би в кожній намистинці грало, розкошувало сопча... І почав здогадуватись, кому саме годилося їх подарувати ще до тієї okazji, як тітка Ярина принесла з ярмарку квітчасту хустку своїй Василиці, як Василиця прибігла тоді в обнові, мов промінь радісний.

І, коли матері не було вдома, відчинив скриню, дістав із прискринка старовинне намисто, котре враз наче обпекло твої долоні, і хуленько сховав до кишені. Умить сховав, ніби намиста злякався чи свого наміру. Перебіг дорогу, вскочив на обійстя тітки Ярини — і відчув, що вже нема недавньої відваги. Назад повернути чи що? Либонь, так і вчипив би, та вийшла з сіней Василиця, побачила тебе — і всміхнулася, зрадівши.

Підійшов до неї, поліз рукою до кишені, й пальці, торкнувшись намиста, вогнем зайнялися. Чомусь не міг витягнути, не міг віддати Василиці, хоч недавно здавалося, що це так просто.

— Ходімо,— обізвався ти, ще не відаючи, як закінчиш думку, й гарячково міркуючи, як виправдати свій прихід.— Ходімо... ходімо по черешні... о, справді, ходімо по черешні!

І тобі полегшало, що зумів-таки викрутитись. Авжеж, чому б не піти по черешні, вже пора, вже, мабуть, доспіли — скільки їх росте у лісі, а як рясно цвіли навесні, ходімо, Василицко!

— А на нашій черешні ще зелені,— непевно мовила Василиця.— Я ниньки лазила, дивилась.

— У лісі раніше доспівають, ніж у садку,— гаряче мовив ти.— І лісові смачніші, бо дикі.

Василиця ще вагалася якусь мить, а потім таки зго-

дилась. Бо і їй кортіло черешень. Бо й вона думала, що лісові солодші за ті, що дозрівають по овечацьких садках.

І ви подалися до лісу отією самою дорогою, по якій колись ходили до ставу дивитися на розквітлі вишні — по межі, а потім поза городами. Тільки згодом звернули не до ставу, а праворуч, у поле: неподалік, за зеленою скатертю молодого збіжжя, темніли лісові дерева.

Ти раз у раз торкався разків, що лежали в кишені, й намистинки вже не пекли, не жалили в пучки, а наче ласкаво обігрівали, й тебе не переставало хвилювати їхнє тепло, що передавалось усьому тілу, що бентежило думки. І знову щасливо та радісно уявлялось, як прийдете в ліс, а в лісі вже не побоїшся дістати намисто з кишені й віддати Василинці. О, а чому б не прикинутись, що знайшов його на стежці чи десь коло мурашника? Авжеж, спершу слід навмисно загубити, а потім уже знайти — і вдати, що вперше бачиш, що чуже...

Ліс дихнув на вас прохолодою, пахощами свіжого листя на деревах, задзвенів-защebetав пташиними голосами. Ступивши по піщаній стежці з поля в ліс, ви яюсь одразу опинилися в іншому світі, і цей світ наче пильно приглядався до вас. Приглядався із-за кожного дерева, з-за кожного куща, ніби там ховалася химерна, чужа сила, що не спускала з вас некліпливого, холодного ока. А тому-то й обізвався ти мало не пошепки:

— Поминемо оту яружку, а там уже й черешні ростуть, торік ми туди ходили з хлопцями.

Василинка чудно так поглянула — чи то дивувалася з твого шепоту, чи, може, з виразу обличчя — й ви звислою стежкою подалися до яружки, де тхнуло болотом, жабуринням та очеретом, а потім поміж кущів калини вийшли й до черешень.

Це були високі старі дерева, що пнулися до самісінького неба. Ви позадирали голови — на гіллі вже є спілі ягоди чи нема? Проте важко було серед густого листя розгледіти, усі ягідки здавалися досяглими.

— Ну, гайда, — сказала Василинка та й, обнявши дебелу черешню, сквалпно полізла догори.

Ти підійшов до сусідньої, що була, мабуть, іще грубша, обійняв руками та ногами, трохи проліз і... відчув, що ніколи не здерешся в таку височінь. Ну, хоч би до отієї гілляки, ну, хоч би до отого сучечка, а там би перепочив і...

Коли, нарешті, здерся, то на очах засяяли сльози щастя. І зовсім близько навпроти побачив Василинку — сиділа на

гілляці, однією рукою обійнявши черешню, а другою зриваючи ягоди.

— Василюк! — покликав, щоб хоч подивилася.

Глянула — були очі в неї глибокі та темні, наче достиглі дикі черешні. І світилась на їхньому денці таємниця, ніби Василюк здогадувалась, навіщо ти покликав її в ліс. ось-ось візьме й скаже... І ти відвернувся, уникаючи її погляду.

Серед черешень були й достиглі, хоч і не багато. По гіллі ви здирались усе вище, зрідка перемовляючись, — тут, на висоті, голоси видавались начебто чужими. І дивно було почуватись у морі листя, в його зеленому царстві, в черешневій прохолоді, що солодко пахла корою, глеєм, соком ягід. Строката птаха зненацька спурхнула мало не з-під рук, і така яскрава була, що чомусь подумалося про жар-птицю.

Глянув униз — і очам не повірив: під черешнею стояла геть зовсім сива бабуся з в'язкою палива на плечах. Де вона взялась? І зовсім не схожа на овечацьку, видно, з сусіднього села прийшла назбирати сушняку.

Мовчки дивилася на вас, а ви так само на неї. Ну, достеменно схожа на бабу-ягу, тільки чого б ото бабі-язі ходити з в'язочкою? Це ж у неї, либонь, і костяна нога, авжеж, і десь поблизу стоїть хатка на курячій ніжці.

А може, й справді з сусіднього села, бо нічого не сказала вам, а, повернувшись, поспішно почимчикувала геть. Почекали, поки старенька зникла за деревами, й лиш тоді обізвалася Василюк:

— Наче злий дух, еге?

Знову рвали черешні, та вже почувались не так спокійно, як досі, раз у раз поглядали вниз, наче сподівалися — знову підійшла нечутно, дивиться мовчки.

А може, ось зараз вийняти з кишені намисто, кинути додолу, а потім знайти й сказати Василюці, що загубив хтось? Позираючи на неї, чи не стежить, намацав намисто і вже хотів пальці розімкнути, впустити... І злякався в останню хвилину: загубиться між папороттю, не знайдеш, потім тільки шкодуватимеш.

Коли, наївшись та нарвавши черешень за пазухи, поклали донизу, Василюк мовила:

— Вже й додому пора, бо нерано.

Серце запило від хвилювання дивного. І, зважившись, спритно кинув намисто на діл. І коли Василюк вже

трохи підійшла, нагнувся над землею, взяв намисто і вдавано радісно закричав:

— А йди-но сюди, хутчій, я знайшов щось!

І, поки Василюкка підійшла, твоя відвага знову пропала, пальці самі зімкнулися в кулак, ховаючи намисто, й ти пробелькотів не своїм язиком:

— Ось тут... он там... гадюка проскочила... а може, й змія.

— Чого ж ти стоїш? — скрикнула Василюкка. — Гайда звідси.

Схопила тебе за руку, яка стискала намисто, й ви побігли поміж калини в яружку, сквапно поминули яружку — і вже ген-ген завидніло узлісся. Ти щось брехав про гадюку, схожу на довжелезний дрючок, і дедалі ставало совісніше, важче: обманюєш, а Василюкка й вірить. Ну, візьми розімкни долоню, віддай Василюкці намисто, яке взяв із собою аж до лісу, не бійся, боягузе.

Пройдете за оту вільху — і вже там... Ні, не за вільхою, бо дуже близько, а за тими ялинами... Чи найкраще в полі?.. Поминули вільху, поминули ялини, вже й на поле вийшли, а сила якась приборкала твою волю.

— Василюкко, — знову злетіло з язика, коли йшли через молоде збіжжя, коли до села наближались. — Василюкко...

— Що таке? — поглянула синьо-синьо, й тобі здалося, ніби здогадується про все. — Кличеш, а нічого не кажеш.

Але тобі знову замурувало уста. Василюкка лише ступала плечима, дивуючись, а ти йшов слідом за нею і подумки говорив-говорив... І яка вона слава товаришка, й що пі з ким ти ніколи не дружитимеш, тільки з нею, що намисто віддаси тільки їй... ну, ось зараз... а якщо не зараз, то завтра чи післязавтра.

На сільській околиці спинилася — невже їй передалися твої думки, невже? І страх полонив ество твоє, і дивився на Василюкку винувати.

— За тиждень, — сказала, — дозріють усі черешні. Підемо?

— Підемо! — радісно зірвалося з твоїх уст. І відразу ж вирішив: знову візьмеш із собою до лісу намисто материне, навмисне загубиш, а потім покличеш Василюкку...

— Підемо, — ледь спохмурнівши, мовила Василюкка, — та тільки якщо завтра чи післязавтра не пообносять і зелені.

— Однаково підемо!

— А це ж чого? — підозріливо подивилася Василинка. — Чого йти, коли все обірвуть?

— Хіба в лісі одна черешня? — знайшовся ти. — В гушавині знайдемо незачепану, я знаю!

Василинка до своєї хати подалася, а ти до своєї. І щойно розійшлись, як почав себе картати за неспіливість — уже здавалося, що можна було віддати їй намисто, можна, тільки слід було зважитись. Та й, либонь, Василинка здогадувалася про гостинець, бо очі були такі тямковиті, очікувальні. Даремно побоявся, даремно, бо Василинка, мабуть, сподівалася. Та нічого... Ось підете знову через кілька днів у ліс, тоді вже не злякаєшся. Але стільки ще чекати, поки черешні дозріють усі!

Та сталося так, що вдруге не пішли ви з Василинкою до лісу по черешні. І залишилося старовинне намисто лежати в прискринку, тривожачи твою уяву. Бо завжди, коли бачив топки, барвисті разки, неодмінно думалось про Василинку, згадувалось, як ходили удвох до лісу, рвали черешні, як підійшла крадькома сива баба з в'язочкою палива, й ви полякалися, бо схожа була на ягу. І вже не картав себе, що не віддав намисто Василинці, а тільки дивувався: й чому не осмілився, чому забракло відваги? Адже це таке просто — вийми з кишені, простягни, Василинка візьме і, вдячна та вражена несподіваним гостинцем, зацвіте усмішкою... Лежало намисто в прискринку серед різного непотребу й нагадувало про Василинку, й серце завмирало чомусь... Чому?

У Тизунів здохла корова. Звали Сорокою, бо ряба була — великі чорні та білі плями. Чутка пролетіла по Овечачому швидко, мов огонь по сухій соломі. А чого здохла? Хто відає! Може, цвях проковтнула чи ще якусь хворобу з'їла. Ледь прителілася додому, і вже нічим їй не могли зарадити. Найбільше дивувало, що не могла зарадити стара Тизуниха, яку в селі мали чи не за відьму. А може, на її вроки хтось мав свої вроки, ще сильніші? Таки не вірилось — у Тизунів здохла корова!

Якби ж устигли дорізати, тоді б хоч м'ясо залишилось. А так дорізати не встигли, бо Максима якраз не було вдома, — пропала і корова, і м'ясо! Отаке горе, отака біда! І, звісно, підстерegli тоді, коли ніхто не чекав.

Ти надивився усякого лиха, але такого бачити не випа-

дало. Не випадало ще бачити, як за коровою плачуть, мов за дорогим небіжчиком — батьком чи матір'ю.

На грабарці, запряженій однокінь, Максим Тизунь віз свою годувальницю на скотомогильник. Сорока була прикрита дір'явими рогожками, солом'яними матами, і все-таки стирчали вбік, наче дрючки, дві її ноги в чорних панчохах. За грабаркою йшла стара Тизуниха і, заламуючи руки, лементувала та голосила:

— Ой боженьку, й чого так тяжко покарав нас, чого скривдив так безвинно? Була ж нам корівчина за рідну душу, мали до кого притулитись, а тепер до кого притулимось? Кому ж я тепер нарву трави на межі, кому пішла зготую, бурячків накришу, до кого добрим словом обізваюсь? Ой, лишенько-горенько, де ж я того молочка тепер візьму, щоб самій закропитися, щоб напоїти Максима, як із роботи прийде? І де та біда взялася на нашу голову? Хай би йшла на пуці-провалля, хай би до людей забула дорогу, бо хіба натерпілися мало, хіба не намучилися?

Стара Тизуниха так ревно голосила, що твоє серце заболіло, занило. Люди, що повиходили до воріт, супилися, проводжаючи грабарку сумними поглядами.

— Чи я для тебе шкодувала сінця, чи я тебе свіжою водичкою не напувала, чи я не вставала до тебе опівночі, як до рідної дитини...

Страшно було слухати бабине голосіння по здохлій корові. Наче й справді по живому відрізали старій Тизунисі її зболену душу. Та, мабуть, кожне заплакало б по такій корові — кращої не знайдеш на все-Овечаче.

Якийсь час ти йшов слідом за грабаркою й спинився лише на околиці... Максим Тизунь, згорбившись, посмикував віжки, а баба не переставала бідкатись — і поступово голосок її слабкенький тихішав, наче звірювався, аж поки зовсім пропав.

Одвозили дід і баба свою корову в ті глиняники, в які ще зовсім недавно хлоп'ячим гуртом ходили ви по воцни-ну, а старий Максим прибіг, насварився, бо могли ж ви й підірватися там — ото скуштували б меду диких бджіл...

Хмарка невелика — ну, завбільшки з оту хустку святкову, яку тітка Ярина купила для Василянки. Невеличка, біла, пухнаста, а ти ж дивись — дрібнесенькими перлами дощу сипнула. Наче сіяла їх — на щоку твою, на підставлену долоню. Краплі падали, розбивалися, ти ловив їх ротом, відчуваючи, які вони теплі й солодкі. Хресійбо,

солодкі, бо які ж можуть бути в сліпий дощ, при ясному сонці?

Не ховаєшся до хати, бо знаєш: коли намочить отакий теплий дощ, то добре ростимеш. І спершу стоїш на подвір'ї, серед срібного дощового мерехтіння, далі виходиш на шлях, простуєш із задертою головою — хай падають дощинки на чоло, на брови, на губи. Далі опиняєшся на вигоні, тут начебто погустішало похалливе переморгування-переблискування краплин, проте вони ще не припустили так, щоб перетворитись на довгі замашні хворостини, що хутко летять із небес, наче прагнуть настьобати дерева, хати, людей. Бігаєш по вигону серед чистого краплеплину, ловиш губами, підставляєш обличчя, смієшся — не переставай, дощику, лийся, сяй вогкими своїми вогниками. Бо хочеться рости, набиратися сили, мужніти.

Та як почався — так і перестав сліпий дощик, і знову небо висвічує блакиттю, ще чистішою, ніж доти. Усе вмислося, покращало, помолоділо. І над селом — веселка!

Несправжніми, пеземними барвами грає веселка. Такі її барви легкі, такі золотисто-піжкі, що дивився б і дивився б. Кажуть, що своїми крилами, опущеними донизу, веселка пабирає воду з річок і ставів. Як же вона набирає?

Стоїть ген-ген над Овечачим, над усеньким світом веселка, і вся земля під живим усміхом веселки здається ще вродливішою, ще привабливішою. А може, то не звичайна веселка, а широкі ворота в далекі світи?.. І не тільки в далекі світи, а й у завтрашній день, у завтрашнє щастя?

Мерехтить веселка, вабить і, вбираючи душею барви її, поволеньки ступаєш по вигону. Йдеш, ніби й справді намірився дійти до веселки, що нап'ялася над землею, пройти під її сяйвом чарівним — у майбутнє незвідане, кличче, в будучину.

— Нині день — як море, — каже мати, повернувшись увечері з поля. Лице її потемніло від спеки, а в очах, ніби степове марево, цвіте втома. Від неї пахне полином, чебрецем, а також волошками й маками, та ще сокирками. Та й чому б не пахнути цим квітам, коли мати тримає в руках величезний сніпок і волошок, і маків, і сокирок. — А як же ти тут, господарю мій, управляєшся? Хата нікуди не втекла під твоїм наглядом? І город на місці, й ворота, і садок?

Так за цілий день скучиш за материним голосом, що

зараз він звучить тобі, як пісня,— слухав би й слухав, убираючи в душу, бо так від нього солодко, так добре. А ще скучив за поглядом добрих материних очей. Ніби на гречаному меді настояний той погляд, чи не до самого серця проникає, до найглибших тайників.

— Інші жінки несуть додому якийсь бур'янець для худібки, а я ось цілий сніпок нарвала... Й навщо? Несу, а самій соромно, що така нерозумна.

Кладе ту барвисту духмяність під хатою, а сама погмиє криничною водою, руки,— і в надвечірньому сонці вогні литки її світяться гарячою міддю. Й так само розпеченою міддю горить змите водою обличчя.

А ти вже коло квітів. Сокирки перебакирили голівки, волошки ласкаво поглядають, а маки дивляться широко розплющеними очима, ніби хочуть запитати: і навщо тільки зірвали їх, зівечили красу? Узав той сніпок, поставив у відро з водою — хай п'ють, хай не в'януть.

А потім висмикнув одну волошку, другу, третю, сплітати почав у вінок. Поміж волошок маки заплум'яніли, біля маків сокирки зазоріли. Не спам'ятався, як і вінок зв'язав — у таких інколи дівчата повертаються з поля.

Покрадьки підійшов до матері, паклав їй на голову і засміявся. А мати випросталась, поглянула зачудовано — чого, мовляв, ворохобишся? Була у вінку і краща, й молодша. Й начебто на матір не схожа, бо кожна з квіток передавала їй свою вроду.

Мати зняла вінок із голови, оглянула невдоволено.

— Еге ж, такій молоденькій чередничці, як я, і носити. І вигадав химерне.

— Та походить трохи у вінку, вам так славно.

— Куди вже краще,— буркнула мати, хоч у голосі й не почулося гніву.

Якусь мить потримала вінок у руках, не відаючи, що з ним чинити, а потім... А потім — неквапливим і нібито невмілим, незграбним рухом — наклала вінок на голову. А наклавши, позирнула на тебе і винувато, і сором'язливо. Й тобі здалося, що вона зараз ось таки передумає, зніме.

Проте zostалась у вінку, так і поралася. Забула чи передумала знімати. Гарно їй було, наче веселка зійшла довкола голови. А ти ходив слідом за матір'ю, дивувався з її вроди, не міг надивитись.

— А ви щодня приходьте з поля у вінку!

— Отакої! Та з мене сміятиметься кожне, пальцем показуватиме!

І зняла, й почепила на цвяшку коло вікна. Й переінакшилась без вінка — чи то від задуми видавалася старшою, чи то від втоми. І ти вже не осмілився зняти з цвяшка вінок, зв'язаний з польових квітів, і знову накласти на материну голову.

Вранці вийшов надвір, глянув — стоять у відрі квіти, палахкотять червоними та синіми вогнями. Пелюстки не зів'яли, а, здається, ще дужче порозпускалися. Припав до їхнього нуртовиська обличчям, і тобі солодко запахло полем, полиповим безмежжям.

А той віночок, почеплений матір'ю коло вікна, засох. І ще довго висів, нагадуючи щасливий, незвичайний вечір, коли неньчина голова мовби увібралась у веселку, в якій живими барвами сяяли волошки, сокирки, маки.

...Ступив у сіни — птаха якась пурхнула, забила у куток. Та вмить зачинив двері, і, поки очі звикали до сіпешньої темряви (після яскравого сонячного світла), птаха перелетіла з одного кутка в другий, а далі вдарилася грудьми в крихітну шибочку над дверима. Завбільшки з долоньку шибочка, в павутинні, в пилюці.

Ти хутенько переставив драбину, ногами на щабель — і вже пташка б'ється в твоїх руках, і вже відчуваєш шпичакуваті пазурці на лапках і шорсткі крильця.

Вийшов надвір — ластівка!

— Та не бійся, — казав до неї, — не бійся, ластівонько...

А ластівонька, видно, таки боялась — у маленьких її оченятках мерехтів сивий переляк. І лапки стовбурчились, мовби неживі, і тільки її легеньке напружилосся, задерев'яніло.

— Відпущу, не бійся, зовсім я не страшний, а добрий.

Проте ластівка нічого, либонь, не тямилася з твоїх речей, вона жадала волі. Та щось тобі заважало отак зразу взяти й відпустити пташку. Хотів надивитися на неї. Хотів потримати в долонях. А може, звикне? Побачить, що не замишляєш лихого, та й звикне? Й навіть усміхнувся їй — ну, ластівонько, ти ж маєш відчувати, хто твій вірний друг.

Пішов із нею на город, наче показував, яка то росте картопля, цибуля, морква, які соняшники попідростали. У садок із нею навідався — вже дозрівали вишні, ягоди,

ледь-ледь рожевіли, позапалювані з одного боку... Вже не боїшся, ластівко?

Василинка поверталася зі школи, й ти зрадів, що маєш чим похвастатись. Василинка вислухала, як ластівка потрапила до твоїх рук, і поспитала:

— А чого ти носишся з нею, як чорт із грішною душею?

Ти став виправдуватись, що не мучиш пташку — город показав, садок показав, ось зараз даси поїсти, попити...

— Йй твій город потрібен! — розгнівалася несподівано Василинка. — Він її напоїть! Чи вона сама не нап'ється? А ти подумав про те, що вона, може, гніздечко десь в'є? А може, й звила, кладе яєчка? А чи висиджує пташенят? Подумав? Дивись, виривається з твоїх рук, а ти не пускаєш? Відпусти, хай летить!

Звісно, правду казала Василинка, та ти чомусь не поспішав випускати ластівку. Тоді Василинка раптово смикнула тебе за руку, долоні розімкнулись — і ластівка, замиготівши гострими крильми, ринулась у білий світ. І ти навіть зрадів, що птаха так спритно полетіла, що ти й справді не заподіяв їй нічого лихого.

— Ех ти, — докірливо сказала Василинка, — пташок мучиш!

І пішла додому. Й коли зникла, то занепокоївся: це ж вона розгнівалася, бо думає, що неспроста зловив ластівку, неспроста не відпустив. І як довести, що помиляється? Просто хотів заприятелювати з ластівкою, а може, й приручити. Ще не бувало, щоб ти пташок у неволі мучив, щоб знущався з тварин. І вже здавалося, що завдав прикроців не так ластівці, як Василинці. А коли тепер і на поріг не пустить, не захоче дружити з тобою? І напоумило ж тебе зачинити двері, ловити пташку, що залетіла в сіни!

По шляху никав, очікуючи, щоб Василинка вийшла у двір. А вона, видно, стежила за тобою у вікно, бо довго не появлялася. Нарешті вийшла — двоє відер у руках, коромисло.

— Ходімо до ставу, — покликала, — наберемо води м'якої, бо мати загадала прання.

Як було не послухатись, не зрадіти! Йшов коло Василинки, заглядав їй в очі й лише про одне думав: чи не гнівається? Та, мабуть, не гнівалася, і тобі відлягло, і вже ладен був піти з Василинкою на край світу — тільки б чути її голос, бачити, як погойдуються, в'юнячись, тонесенькі пасемки її волосся, ніби течуть, ніби горять на сонці.

І раптом здалося, що над головою пролетіла саме ота ластівка, яку ти недавно тримав у руках. І ти зрадів їй, мов рідній. Добре, що з нею нічого не сталося. Добре, що вільно ширяє в повітрі. Добре, що не має зла на тебе.

Літай, ластівко, щасливого тобі ширяння!

І треба ж таке: наснилось уночі, що літаєш із ластівками! І так стрімко, то догори зринаючи, то додолу опускаючись, мало грудьми зеленої трави не торкаючись! Солодко замре серце, коли піднесешся в самісіньке небо, і холодний ляк пойме всього, коли з висоти падаєш, розставивши руки, а пад землею ніби хвиля підхоплює, не дає впасти, знову підносить. І не сам літав, а з ластівками, ціла хмара літала з тобою, щебечучи-співаючи.

І ще наснилося, що прилетів до своєї хати, сів на яблуню, сидиш. І так тобі кортить на людину знову обернутись, а не можеш, бо не знавш чарівного слова. І тут вийшла мати на подвір'я, ти защебетав до неї, а вона стала, слухав, тільки нічого, видно, не тямить. Бо що втямиш у ластів'ячому співі!

Гірко стало уві сні, бо здалося, що тебе назавжди обернуто на ластівку, так і літатимеш, так ніколи й не побалакаєш із рідною матір'ю. І хотілося тобі заплакати з тієї розпуки — хто з тебе так зле пожартував? О, повернулася мати, геть пішла, вже не дивиться на яблуню, де ти ластівкою сидиш на гіллі.

І ти злякався: а що, коли зовсім піде? А що, коли так і зостанешся ластівкою? І тоді напружився і, розімкнувши німі уста, простогнав над силу: «Мамо!»

І прокинувся. І ще якусь мить здавався собі ластівкою — отією, що залетіла була до сіней. І лише згодом оговтався, зрозумівши: примарилось, приверзлось уві сні.

Маючи в усьому тілі легке, щасливе відчуття недавнього польоту, подумав: то, мабуть, ластівка наворожила, вона такий сон накликала, бо хто ж іще.

Пригадай — неподалік синіє ліс, над яким розпеченою діжею горить низьке сонце. У лузі, що прослався коло боліт, стелеться синенький димок. Нема вітру, тиша, спека, і димок пеленою тоненькою тремтить над лугом і не тане. Хвильки його супокійні якраз сягають тобі грудей. А чим пахнуть? Пахнуть згорілою вербою, бур'яном.

А під прозорими хвильками синього диму прослалися непорушні хвилі покосів. Де вже ледь-ледь прив'яли, а де

ще зовсім свіжі, з них стирчать стяті квітки, понаставляли білі, жовті, рожеві голівки. Ще начебто цвітуть, не втратили своєї краси, а вже непорушні, неживі, і цвіт їхній уже засихає, тьмяніють барви.

Хто з косарів додому подався, до родини, а деякі й по-зоставались. Бо ж принесли з собою трохи картоплі, цибулі, крупи, шматок сала лишився в когось після обіду — чом не зварити юшки? Не зовсім косарська вийде юшка, та все-таки краще такої скуштувати в лузі коло багаття, ніж ніякої.

Мати твоя чистить картоплю, а ти вже давно назбирав палива для вогнища і тепер ходиш, наче плаваєш, у синьому димку, що прослався над лугом. Ген, понад болотом, стоїть лелека на одній позі, пильно-пильно дивиться перед собою. Потім опустив ногу, раз чи двічі ступив уперед, знову задер, стоїть на одній. Мабуть, жабу хоче зловити на вечерю, тому й заклопотаний такий.

Ти крадькома підходиш усе ближче до лелеки. Вже помітив тебе чи ще ні? Злякається чи не злякається? Коли ж, нарешті, зірветься й полетить?

Лелека, мабуть, і не думає злітати. Вже помітив, що підкрадаєшся до нього, то на тонких високих ніжках ступив у лепеху, яка росла на болоті, а потім на латочці води опинився — стоїть на гладенькому, мов на склі. Знає, що не підступишся по драговинні, знову пильно дивиться перед собою.

— Ого-го-го! — кричиш якомога дужче.

Лелека стрельнув догори червоним дзьобом, і шия в нього здригнулася так, наче ковтав жабу. Ти знову крикнув — і самотній лелека, напружившись, змахнув крильми, важко злітаючи догори над зеленим болотом.

А тобі тільки й треба було — подивитись, як лелека летить, як широкі крила самі несуть таку велику птицю. Ось уже вгорі, ось уже легко плине, вільно, навіть крильми, здається, не допомагаючи собі. Куди ж він — до ставу зверне чи подасться на лісові озера? Покружляй, лелеко, над лугом, політай у синьому небі, поплавай у вишині, бо так солодко дивитися на твій політ!

Не послухався — пружно полинув до лісу, зменшуючись на відстані, танучи...

Сонце сховалося за обрієм, шлючи догори снопи гарячого проміння. Хмари жаріють багрянцем, кожна тліє, полум'яніє. А понад хмарами розливається безмежжя зеленкуватого сйва, що залляло опуклість неба, вистоюється,

гускне. Повітря духмяне, тепле, та від скошеної трави вже чується холодок — м'який, ніжний.

Ідеш до вогнища, дивлячись у небо. Зводиться високе-високе, що й думкою не годен виміряти його глибіню. Аж страшно стає. От поки дивишся під ноги, поки бачиш луг, покоси, ліс, то відчуваєшся спокійно. А починаєш поглядом блукати в піднебесі, й ген-ген вище, як стає лякливо, мовби зазираєш у заказане.

Дядьки вже вечеряють, а поміж них дві молодичі та твоя мати — жінки теж за косарів. Свіжа страва пахне так збудливо, що в тебе тече слина. І хліб у косарських руках пахне так, як, здається, ще ніколи не пах. Щоб не дивитись голодними очима на їдців, одвертаєшся до багаття, порпаєшся галузиною в попелі, галузина затліває з кінчика, курить сивою цівочкою.

Мати похапцем доїдає зі своєї миски, хутенько насипає — на, малий косарю, їж, бо захляв, наморився. І ти, давлячись гарячою юшкою, аж сльози виступають на очах, вдячний матері за її піклування, за доброту.

Поблизу лежать коси — чие жало синіє, чие сивіє. І різко чується сік зрізаної трави. Цілий день чувся його запах, а ввечері він якийсь особливий — густіший, хмільніший, навіть перебиває смак страви, що дихає тобі в обличчя парою і димком.

Ловиш на собі материн погляд — ясно так дивиться, добре, а тобі здається, що не бачить, бо думає про інше. Про що вона думає, де витає мислю?

Зводиш голову — летять од лісу трое дівек, і серед них, либонь, отой, якого ти нагнав. Покружляли над болотом і посідали, тільки не з цього боку, а з протилежного. Ех, шкода, це ж тепер не швидко добіжиш до них.

Коло примерклого багаття точиться некваплива бесіда — кожне докидає до її повільного вогню по слову, по двос. Хтось пожартує, і тоді ледь-ледь спалахнуть стомлені обличчя, ніби зачепило їх крило раннього досвітку. І ти крадькома стежиш за тими усмішками, намагаєшся розгадати їхню таємницю. Бо чому людина кращає, коли всміхається? Чому кращає, коли добра, лагідна?

Пахне луг... То вечірній туманець повився над покосами чи й досі висить димок від багаття? Блаженським напином напнувся над усеньким лугом, а отам, коло лісу, начебто густіший і темніший. А де лелеки, що прилетіли на болото? Вдивляєшся поміж кущів, поміж осоки — ніде не видно, тільки вечірні сутінки.

А луг пахне дедалі сильніше, і груди не в змозі вмістити, увібрати всю його терпку свіжість, бо замалі. Дихаєш, і наче оновлюєшся, вдруге народжуєшся.

Коли збираєтесь додому, ще раз дивишся на болото — нема лелек. Мабуть, поки вечеряв, то познімались і полетіли на лісові озера. Або до гнізд своїх уже порозліталися, бо пора, пора... Тихо в лузі, уже й димок розсмоктався, тільки туманець сивіє.

З матір'ю повертаєтесь до села. Намагаєшся ступати босими ногами по стежці, бо трава постуденіла, наче від роси. Бліденькі зірочки, мов розсипані білі равлики, лежать на небесній скатертині. Скільки їх? Уже й не полічиш... О, ще одна зайнялась, а досі ж не було. І як вони займаються? От не було, не було, і раптом з'явилася нізвідки. Чудно та й годі.

— Мамо, а на зорях теж є життя? — озиваєшся якимсь несподівано й для себе.

Мати якусь мить мовчить, ніби не почула, а потім відказує:

— На зорях?

— Авжеж!

— Звідки мені те відати?

— А Василишці вчителька говорила, що там є життя.

— Вчителька говорила Василишці? Значить, хтось був, раз кажуть.

— А яке ж воно там життя на зорях?

— Хіба яке має бути? Таке, як у нас.

— І села там є, і люди, і ліси?

— Либонь, є, коли вчителька говорить.

Вірив матері — й не вірив. Бо важко було повірити, що й справді на отій маленькій зірочці, яка мерехтить блідим промінням, є село, схоже на Овечаче, є такий луг, з якого ви оце повертаєтесь. І, можливо, є такий самий хлопчик, що в цю вечірню пору йде зі своєю матір'ю додому, дивиться в зоряне небо... А що, коли ось зараз він уявляє тебе, далекого, невідомого?

І чудно, і страшно стало, що таке може бути. І вже наказав собі дивитися під ноги, на стежку, бо спіткнувся раз і вдруге.

Тут мати обернулася і поспитала:

— Василишка говорила про зорі?

— Ага, ми колись по жар ходили, от вона й сказала.

— Дивно, — роздумливо обізвалася мати. — Звідки люди все знають? Може, й правда.

І вже мовчки йшли обоє, наче прилучилися до великої таємниці й тепер обережно несли її в своїх серцях. Теплий вечір, мабуть, здогадувався про ваш настрій, бо хоч би вітерцем дмухнув, хоч би чим-небудь порушив лад ваших думок...

Тупіт копит попід хатою, ніби скаче не один кінь, а табун. І якась раптова сила підхоплює, виносить на подвір'я, жене за ворота — подивитися на верхівця, на коня. А вони в хмарі куряви вже ген-ген видніють, скоро й зникли за деревами і хатами. Зникли, а ти все ще стоїш, дивишся услід і маєш таке відчуття, ніби самому пощастило проїхатися верхи.

Гнідий кінь довго мріє перед твоїми очима, і постать верхівця не зникає. Мана, та й годі, і хто тільки пасилає таке навоження?

Усі в Овечачому добре знають і коня гнідого, і верхівця. Гнідого коня звати Диким, він справді злий, поровистий — не підступайся, бо якщо погою не хвищне, то вкусить. Дика вдача, певпокорса. А їздить на гнідому коні сам голова колгоспу Семен Сухорада. І вже помічено: коли повільно тюпає, то, значить, добрий настрій, бо діла гарні. А коли полетів, прикусивши нижню губу, то, знайте, гнів його погнав, якісь нелади.

Семен Сухорада сам і доглядає коня. А на возі їздити не любить, хіба що в район вибирається, то ладнає старешку бричку з поламаними ресорами.

— Ото Дикий — якраз і по мені, — каже іподі Семен Сухорада, й очі його звужуються, мов щілинки. — А думаєте, чого він мене підпускає? Бо чує, що в нас однакова вдача, що вдвох не заскучаємо.

Сухорада завжди в галіфе — пішки чи на коні. Й до зеленої гімнастерки приколото безліч медалей, бо чимало заробив пагород на фронті. Воно й не дивно — завзятий, відважний. Не дивно, що й у село певшкоджений вернувся. Бо, либонь, на таких ще ніхто не придумав ніякої погібелі.

Коли на коні летить, видзвонюють-вибалакують медалі, які Сухорада ніколи не знімає. Дзвін медалей летить по селу, мов пташина зграя. І не одне вийде з хати, щоб подивитися на голову. Чи від роботи в господарстві відірветься, стежить — славно їде Сухорада, любо-дорого поглянути на чоловіка. Розгодинюються в людей обличчя, веселішають очі.

Та є один чоловік у селі, що задро дивиться на Сухораду, коли той хвацько женеться на коні, сидячи в сідлі чіпким шулікою. І той чоловік — Павло Гречаний. Віспуватий соняшник його лица тоді тьмяніє, наче в кожній віспинці гніздиться сутінок. І стискує пальці в кулаки, ніби сам ухопився за гриву чи за вуздечку, ніби то він сам летить по овечацькій дорозі.

Зітхає, отямлюючись, бо стоїть коло ворітцят, лише дивиться вслід верхівцю.

Буває, не тільки з хати вискочивши, а й услід кинешся, ніби хочеш не тільки наздогнати, а й випередити гнідого. Бо таку силу чуєш у собі. Силу, що кидає тебе вперед, жене на крилах стрімких, несамовитих.

Та куди тобі догнати Семена Сухораду, коли в нього не кінь, а грім, і називається той грім — Диким.

Спинаєшся, стоїш, хоч сила та, що гнала тебе вперед, ще не вгамувалась, іще підштовхує, а поги так і тремтять, ось-ось мимоволі понесуть знову.

«Дядьку Семене,— хочеться крикнути навздогін,— ну ж, дядьку Семене!»

Уже й не видно його, тільки й досі ніби чується тупогіння кінських копит, ще й досі у вухах лунає дзенькіт медалей, немов пролетіла-прощбетала пташина зграя. Ех, тобі б такі медалі на груди, тобі б такого коня!

Повертаєшся додому, а на горбку, біля своєї хати, стоїть і досі Павло Гречаний, дивиться на село, на дорогу... Що він бачить сумними своїми очима?

Ніде, мабуть, не буває так добре, як на городі.

Ляжеш коло грядок на гарячу землю горілиць, лежиш, дивлячись у небо, і така довкола тиша, наче ти zostався сам-самісінький на все Овечаче, на всю землю. О, півень загорлав сурмисто, порушивши твою самотність, а потім знову западає тиша... Лише здалеку дзвенить щось, мов тонесенька струна, поближчав той дзвін — повільно летить джміль, бахматий, золотистий. І коли приглянутись уважніше, то страшний. І звук його польоту погрозливий... О, зник, тепер знову тиша, безмовна, безголоса.

І прислухаєшся, як вона пахне. Пахне сухою землею, на якій лежиш, а також сонячним промінням. А ще картоплинням, і зовсім одмінно — гарбузинням, і ще відмінніше — лкстячком молодесенької моркви. І коли повернути голову трохи вбік, то якомсь так вогко й наче глухувато пахне гудинням огірків, та ще прив'ялим огірчаним

цвітом, та ще пуп'янками. Отак би й лежав і принюхувався — ось духом квасолі чути, лишень її листячком, а ось і ароматом бурякової гички заструмувало, ось долинув дух лободи, березки. Солодко так запахла розквітла березка — медянисто, ніжно, залоскотало і в носі, і в горлі.

Припадеш вухом до землі й починаєш прислухатись: а що ж там діється в чорній глибині, де завжди морок, де ніч глупа, куди сонце не проникає. І думається про картоплю, квасолю, буряки, що, посаджені в землю, ростуть, тягнуться до сонця, — й чому воно так? Чому картопля родить бульби, а буряк — такий великий коренеплід? Чому з одненької соняшникової насінинки виходить тьма-тьмуца зернят, чому одна квасолина дає стільки стручків, чому на одному стебельці розсади визріває так багато помідорів?

Притулився вухом до землі, ніби сподіваєшся від неї на відповідь, а вона мовчить, не озивається, не видає жодної своєї таємниці. А може, вона й відповідає, тільки ти не годен утямкувати її мову? І напружуєш слух, аж заплюснешся — жодного звуку. Нишкне земля в пімому, чорному мовчанні. Хоч би крота почути, як він повзе по ходах-переходах, по норі своїй, — не чути!

Ламаєш картопляний цвіт, відриваєш одну пелюстинку, другу, — мовчати!

Зводишся і заглядаєш у розквітле обличчя соняшника, ніби хочеш у його усмішці прочитати відповідь. Соняшник світить променисто і, либонь, щось каже своєю усмішкою, тільки візьми втям її!

Але ж, мабуть, хтось розуміє?

Хто?

Самі соняшники розуміють чи картопля? Огірки? Кукурудза? А може, ластівки? А може, ранковий вітер, що будить соняшники після пічного сну?

Стоїш посеред городу, задумався. І вже не просто серед городньої зелені, а у вирі таємниць, що оточують тебе своїми стеблами, листям, чутливими вусиками, гудинням, цвітом, розмаїтими запахами. І коли підносиш ногу, щоб вийти з городу, то пильно дивишся вниз, щоб не наступити на живу рослину.

Бо вони й справді таки живі, ти в цьому щойно переконався — до якогось чудного остраху, до холодку в грудях.

Поволеньки ступаєш по стежці, й тобі здається, що всі вони за тобою дивляться, підглядають — і соняшники, й

гарбузи. Боїшся необережно зачепити їх, боїшся тиж поглядів, бо не розумієш. О, нарешті вже вискочив на подвір'я!

— А потім іще довго стоїш і дивишся на барвисту повінь городню...

Пополудні завітала Василинка. А що спечної години закуталась у свою святкову хустку, а що обличчя її розквітало тими самими барвами, які пишно полум'яніли на хустці, тобі подумалось: мабуть, добре щось сталося.

— Чого це ти вирядилась, як на май чи на великодню неділю? — запитав.

— Бо вирядилась, — відказала Василинка з викликом. — А що, не можна?

— Та можна... Тільки ж і кури сміятимуться, що з доброго дива...

— От і не сміятимуться! — запально відказала.

— Чого ж ти?

Василинка посмутнішала враз. Щойно радістю промінилось, аж у хаті від її радості розвидпілось, а це вже посмутніла — і в хаті насурмонилось.

— Хіба я тобі не подобаюсь у хустці? Я задля тебе зодягла...

Дивився па неї — і слова не міг мовити: Василинка закуталася в обнову задля тебе! І сама зізналась, і навіть не почервоніла. Василинко, невже це правда? Василинко, славно тобі, славно, подобавшся, дуже подобаєшся.

— Ось тобі, — мовила Василинка, — візьми.

І, розімкнувши пальці, простягла червоноармійську зірочку п'ятикутну. Один її ріжок був ледь-ледь надщерблений, червона полуда потріскалася.

— Бери, — сказала Василинка. — Це батькова зірочка. Я берегла-берегла, а тепер віддаю тобі. Тільки ж дивися бережи. Гаразд?

— Гаразд, — мовив ти, нічого не тямлячи. — А навіщо віддаєш? Це ж пам'ять про батька.

— Хай... Бери.

Слухняно взяв червону зірочку, усвідомлюючи, який цінний подарунок дає тобі Василинка. Кров'ю калиноювою сяяла зірочка на долоні й пекла, здається, так, наче була гаряча... Звів погляд на Василинку — хай скаже, чому в святкову обнову зодяглась у таку спеку, навіщо дарує зірочку. Адже найдорожче віддає, пам'ять про батька.

— Виїжджаємо, — обізвалася Василюнка, сїйнувши пекучими волошками.

— Куди? — само злетіло.

— Виїжджаємо, — повторила Василюнка, — назавжди з Овечачого. Мати і я...

— Чого? — не міг утямити. І все здавалося, наче жартує вона. Бо чого виїжджати з Овечачого, та ще назавжди, коли народилася тут, ходить до школи.

— Мати заміж віддається, — сказала. — На сусіднє село. То й мене забирає з собою. А як я не поїду, коли вона мати моя рідна? Сама не зостанусь.

— А хата? Зоставайся, — кавав. — Або до нас переходь. Ти ж колись хотіла.

— То колись!.. Хату продамо, чужі там житимуть.

Нїяк не міг повірити, що через дорогу від вас поселяться чужі люди, що на знайомому подвір'ї не побачиш Василюнки, що не навідається до тебе, не підете більше ні до ставу подивитись, як цвітуть вишні дикі, ні по черешні в ліс... І поступово сповнювався неприємністю до тітки Ярини. Це вона в усьому винувата! Бо якби не віддавалася заміж на сусіднє село, то й Василюнка нікуди б не їхала.

— А моя мати нікого не хоче, — буркнув ти. — Нащо їй ті приймаки!

— Моя невгомонна, — суплячися, сказала Василюнка. — Вона така, що собі пару знайде. Або пиш, або завтра... Вона така.

— Чи їй в Овечачому зле? От я ніколи б звідси не поїхав!

— То ти, а то моя мати. Підманула того чоловіка — і вже не відступиться.

— Він тобі за батька буде?

— Не знаю, — певно мовила Василюнка.

— Й навіщо ото матері чужий чоловік? Якби хоч родич або хтось близький.

Василюнка засміялась ураз:

— Чудний! Нічого ти не тямиш. Мати каже, що жінка ще може прожити без чоловіка, а от чоловік без жінки не годе.

— Щоб їсти варила? Латала, прала?

— Авжеж, а ти думав! Жінка сама себе обійде й догляне, а чоловік до жіночої роботи не зугарен, він тільки до чоловічої.

— І чого ото є чоловіча робота і є жіноча робота? І хто поділив?

— А самі чоловіки та жінки, либонь, і поділили. Дорослі багато навігадували всякої всячини.

— Я, Василюк, ніколи женитися не буду...

— Ти не журиш, мати навідуватиметься в Овечаче, і я павідуватимусь. Бери батькову зірочку, бо я не хочу її везти з собою... Не хочу, щоб там бачили... Як прийду в Овечаче, то ти мені зірочку й покажеш, добре?

— Добре,— згодився, відчуваючи, що червона зірка не перестає пекти долоню.— Покажу.

Ти здогадувався, чому Василюк дарує таку цінність, а не бере з собою на чуже село. Мабуть, не хоче, щоб вітчим бачив. Або чужі хлопці не відібрали. А тому ще глибше починав усвідомлювати, що конче мусиш узяти цей п'ятикутний вогник із надщербленим ріжком, мусиш свято шанувати.

— Добре,— ще раз повторив.— Сховаю і нікому не показуватиму. Тільки тобі, коли навідаєшся.

Василюк пішла, а ти все ще розглядав зірочку, не давала спокою. Це ж і в батька, либонь, така сама була, горіла на пілотці. Де тепер? У землі тліє чи, може, потрапила до чийхось рук, що оберігають її?

І почувався так, наче тобі довірено найбільшу свяциню.

А виїжджала Василюк днів за два, суботнього вечора.

Тітка Ярина з тим чоловіком, за якого виходила на сусіднє село, виносили з хати й складали на воза всяке домашнє начиння — спершу подушки та одяг, зв'язані в рядках, потім відра, цебро, корито. В того дядька було похмуре обличчя, а в тітки Ярини — рішуче й веселе.

Прийшло кількоро сусідок, серед них мати твоя і Секлета Воропай. Намагалися пособити, та якось так виходило, наче заважали, то поставали коло воріт, стежили.

— Ой, лишенько,— гомоніла стиха Секлета Воропай.— І куди ж то Ярина зібралася? Та ще як на такі часи? Може, він чоловік і добрий,— зовсім стишувала голос,— та все ж таки на чуже село, й не сама, а з дитиною... Хату свою продає... Трималася б рідного обійстя, трималася б порога, бо як-не-як, а свій, хто відає, як їй там поведеться. У цій хаті рід її вікував, то чого б мала цуратися? Не сімнадцятка, що хвоста задерла й дременула на чуже село. Хай би про дитину свою подумала, як то їй

там буде. Бо в Овечачому — таки в Овечачому, вдома, а у вдівця — таки в гостях, таки на всьому чужому. Ти ж бач, не захотів до Ярини приставати в прийми, переманив до себе, а вона й послухалась.

Мати ствердно кивала головою. Авжеж, так, авжеж.

Василинка крутилася на подвір'ї, але в твій бік не дивилась, ніби не бачила. Може, розгнівалася з доброго дива? Чи шкодує за подарованою зірочкою? Зрепштою, ти влучив мить, коли з вазоном ішла до воза, і покликав несміливо:

— Василинко...

Припасувала вазон серед мішків — і назад побігла до хати. Невже не розчула?

Либонь, усе, що хотіли забрати за цим разом, уже було складено. Дядько з похмурим обличчям, не дивлячись ні на кого, узявся поправляти кінську упряж. Тітка Ярина, тримаючи мішечок із поросятком під пахвою, замкнула двері, а ключ сховала за пазуху. Потім підійшла до жінок, що зібралися на проводи, і сказала:

— Надивляйтеся тут за мою хатою, бо всякі люди трапляються. Хата хоч і не втече нікуди, зате нагляд любить.

— А город? — поспитала Секлета Воропай. — Чи дітись-ка залізуть у грядки, чи худобина вскочить...

— І за городом наглядайте. Я сама навідуватимусь теж. Мовчазний дядько з похмурим обличчям постьобував батіжком дорожню пилюгу. Тітка Ярина поглянула на нього і сказала:

— Може, перед ким завинила, то звиняйте, бо на віку — як на довгій-ниві.

— Ні перед ким не завинила, Ярино, — мовила Секлета Воропай. — І ніхто не зичить тобі лиха, а тільки добра.

— Авжеж... Усі зичать, це так, але ж як сама не доможешся, то ніхто не вділить... Звиняйте, може, комусь лихе слово сказала. Бо хто знає, — додала тихіше, ніби остерігалася, що почують коло воза, — може, й не назавжди їду.

Жінки на те промовчали, тільки якось аж наче співчутливо поглядали на тітку Ярину. Бодем світилось їхнє співчуття. І мовчання їхнє було тяжке, хоч і від'їжджала тітка не в такий і далекий край, та ще ж і заміж оддалася. І жених її був не десь у світах, а поряд, коло воза стояв із батіжком.

Тітка Ярина поглянула на город, на хату. І уста їй ледь-ледь здригнулися, наче зронили чи то зітхання, чи тихеньке слово.

— Ну, Василюк, ходімо,— мовила і взяла Василюка за руку. А під пахвою тримала поросятко, що вовтузилося у мішку.

Василюк, опустивши голову, слухняно пішла до воза.

Ти стояв коло воріт, відчуваючи, як у грудях наче холодною м'ятою терпкою розіллялось, її духом свіжим. Чи то острах, чи тривога. Хотілося побачити Василюччю волошкові очі, проте вона вперто уникала дивитись у твій бік. Наче й справді розгнівалася. Тільки за віщо?

«Василюк,— хотілося сказати їй,— ну, обернись, поглянь. Василюк, що з тобою? Який свій біль приховуєш?»

Дядько з похмурим обличчям смикнув за віжки, віз напружено зарипів. Тітка Ярина з Василюкою йшли обіч воза, а всі овечацькі дивились їм услід. Не чулось ні сміху, ні жартів, хоч тітка Ярина і від'їжджала до свого чоловіка.

І враз тобі стало так боляче, кривдно, ось-ось бризнуть слези з очей. І тоді перебіг дорогу, вскочив на своє подвір'я, далі на город, у самісіньку гущавину,— й тут дав слезам волю. Чого плакав — і сам не відав, та ручаї солоні лялялись, і ти не стримував їх.

Чудно було знати, що Василючина хата стоїть тепер пустою. Усе здавалося, що за тихенькими вікнами ховається хтось, не хоче показуватись на поріг. І ти одного разу осмілюся припасти до шибки, зазирнув — глухі кутки, нікого. Наче неживою стала хата без людей. І на подвір'ї заупустіння. Ото хіба що город тітки Ярини вабив заростями буйними, цвітом соняшників. І ти ступив по стежці між картоплі, пройшов до грядок, насторожено озирючись по боках. Це ж тут зовсім недавно ходила Василюка...

Здалося, що ось зараз і голос її почуєш, і саму побачиш — варто лиш обернутись. Обернувся — тільки город зеленів, хата зорить синню вікон.

Згодом почув, начебто бачив хтось у селі тітку Ярину. Подумалося, що не могла вона навідатись без Василюки. То чому ж Василюка не зайшла, невже й справді гнівається, не хоче зустрічатись? А коли пізніше довідався, що тітка сама приходила, то навіть зрадив. Зрадив, бо

вірилося, що Василинка таки завітала б, Василинка розшукала б тебе. Інакше не подарувала б батькову червону зірочку. І ти діставав зірочку й подовгу дивився на неї.

А хата через дорогу стояла пустою, і даремно ти приглядався вдень, чи пікого не видно на подвір'ї. І даремно поглядав увечері, чи не блимнув у вікні вогник. Стояла пустою, ніби несподіващо перестало битись її велике серце, і те серце для тебе мало ім'я Василинки...

— А де це ти ходиш? — питається мати. — Все нема й нема.

І гарно так, помолоділо всміхається. Радість у неї якась, тільки яка? І вже материнський настрій передався тобі, і вже твого серця торкнулось крилом щастя. Легенько черкнуло, мов ластівка.

— Коло ставу ходив, купався з хлопцями.

І поглядаєш на матір — що сталося? Лист прийшов із добрими вістками чи в ланці від жінок почула щось славне?

— А я виглядаю тебе, виглядаю.

І не каже, чому саме виглядає. Й охота ж бавитись, охота мовчати. То ви, мамо, трохи помовчте, а я почекаю.

Але важко чекати, коли мати приховує таємницю. Коли вся розцвіла від неї. І ти не стримуєшся, запитуєш:

— А що такого?

Легібно дивиться. Здається, ось-ось підійде, обніме й зізнається. Але мовчить. І не підходить.

— Та скажіть, — почипаєш капючити жалісливо.

— Піди в хлівець, подивися.

— Чого мені в хлівець іти? Не можете відразу сказати.

— Та гайни в хлівець, поглянь.

Треба йти, треба поглянути, бо неспроста ж мати каже. І, ні про що не здогадуючись, вискакуєш надвір, хутенько біжиш до хлівця, відчиняєш напівприхилені двері. Ще нічого не побачив у сутінках, та вже неясний здогад полонив твій розум, і вже радість забила віддих... Невже?

У куточку, до ясел, було прип'яте маленьке телятко. Коли твої очі звикли до сутінків, ти застеріг, що воно так само пильно дивиться, як ти. Яскраво-червоне, проте хвіст білий, і на лобі латка біла. Та ще передні ноги ніби в панчішках білих. Нашорошило вуха, дивиться в твій бік, ось-ось відскочить до стіни.

І скрадливо, щоб не налякати, ступив ти перший крок, другий. Телятко не злякалося, так само дивилося розумно,

очікувально. Й коли наблизився, коли торкнувся долоною спинки, то шкіра дрібно-дрібно затремтіла. Нагнуло морду, обнюхуючи твої ноги, і від його теплого, хвиля за хвилею, дихання тобі стало лоскитно.

Тим часом підійшла мати, спитала:

— То славну теличку маємо? Будеш доглядати — колись і коровою стане.

Та й зітхнула, подумавши, либонь, про те, як довго доведеться чекати.

— Це наше, еге? Ви купили? — допитувався, бо ніяк не вірилось.

— Наше, паше. Поки мале — тобі за меншеньку сестричку буде, а виросте — годувальницею нашою стане. Тільки ж воно догляду потребує, чуєш?

— Чую. Доглядатиму. Ось лишень стривайте.

І прожогом гайнув на межу, хутенько нарвав трави. Коли давав теляті, воно, пирхаючи, нюхало, та їсти не їло.

— А чи воно не хворе? — непокоївся.

— Та ні... Стомилося та ще не звикло... Славної корови теличка, їстиме. Ну, ходімо до хати.

А тобі не хотілося йти з хлівця — усе стояв би, усе дивився б. І ніяк не вірилося, що ваше, що ніхто не прийде й не забере. Ясно так світилася зірка на лобі, кортіло гладити її, голубити.

— Тепер ти в мене вже не скучатимеш, — гомоніла мати. — Ось я подамся в ланку на цілий день, а ти вдома не сам zostаватимешся. Воно за тобою дивитиметься, а ти за ним, правда?

І засміялася щиро, якимось навіть по-дівочному. І вона тішилась не менше за тебе. Чудно ви обое з матір'ю почувалися, наче у вашій сім'ї з'явився не просто хтось третій, а саме той, кого ви теж довго чекали.

— Дитина, як і ти, — казала мати. — Ой, діти мої, діти, терновії квіти.

Й наче по тих словах потьмарилась її радість. Добре, що тільки на мить коротку. Зайшов у хату, а в хаті не сидиться, щось надвір вабить, виганяє за поріг. То ти раз навідувався до теляти, потім удруге — як там воно, що з ним? Бо все здавалося, що без тебе йому зле, що скучає за тобою. Телятко обертало зірчасту голову, дивилося покірливим поглядом, слухало, як лоскочеш поміж вух.

Уже й смеркло, а тебе знову щось веде надвір, то мати нагримала:

— Ще довго шастатимеш до хліва? Замучиш свою любов'ю, дивись!

— А хіба можна замучити любов'ю?

— Чому ж ні? Так само, як і ненавистю. Воно тварина, хоче волі.

І ти замислився над материними словами, що можна замучити не тільки ненавистю, а й любов'ю. Авжеж, звірі прагнуть волі, і птахи прагнуть. Мабуть, телятко теж, інакше мати не вигадувала б.

Пізніше, коли послались і лягли спати, поспитав у матері:

— А йому не страшно самому?

— Не страшно, воно в нас розумне.

Довго не міг заснути, бо тільки й думалось, що про телятко — чи вже лягло, чи вже спить. І чи сняться отаким телятам сни? І чи вони розуміють ласку? Мабуть, ласку розуміють. І любов теж... Так чому сказала мати, що любов'ю можна замучити, як і ненавистю?.. Та й поринув у сон.

Місяць срібними пучками торкається шибок, піжне їхнє мерехтіння приковує зір. Щось кличе тебе надвір. Чуєш, кличе? І зводишся з тапчана, й по холодній долівці ступавш, по примарній повесі, а потім через сіни, мов крізь глуху воду, — і нічний світ перед тобою. Зірки в чорно-голубому небі неправдоподібно великі, і їх не дуже рясно, і палахкотять шпарким світлом морозним. Над Овечачим висить місяць, смутний, жовтий, і, здається, думає щось. Мабуть, печальне і гірке думає, бо й самому хочеться журитись, на нього дивлячись.

А проміння його бліде наче аж по стрісі скочується, наче аж шарудить... чи то, лишень, соломина, стомлена денною спекою, випросталась. Осокори в сорочках із вибіленого полотна позавмирили. В саду тіні глибокі, мов колодязі. Василичина хата через дорогу спить, здається, глухішим сном, ніж усі інші хати, спить, оберігаючи в своїх стінах якусь таємницю. Дорога сіріє і, либонь, ледь-ледь світиться, наче світлом своїм припрошує, щоб по ній пройшов хтось. Та ніхто не йде в цю пізню пору.

Підходиш до дверей хлівця, прислухаєшся. Тиша — причаєна, химерна. Хоч би дихання почулося звідти, хоч би звук тоненький. Спить... Мабуть, таки спить телятко. І дивне хвилювання сповнює, і починаєш тремтіти від збудження. Хай спить, хай...

Зорі літні виблискують морозцем сивим; гіркуватим сльвом оповитий місяць. А город уже начебто не город, а табун мовчазних дивовиж, які стежать за тобою,— соняшники стежать, картопля, кукурудза, ллючи довкола гострий дух. І за якусь мить стає тобі страшно — звідкись прибіг той ляк, стоїть неподалік, ось-ось зловчиться і скочить на спину. Й ти не очікуєш, поки він плигне, ти вже завдав ноги на плечі й від хлівця шаснув до хати, проворно зачинив двері. І якусь хвилию стоїш за дверима, очікуєш,— може, почувеш, як страх іде, як скрадається?

Тихо-тихесенько, вже й не чути, як місячне проміння шарудить по стрісі.

— Мамо,— допитуєшся,— а як іти до Псярівки?

— Пощо тобі Псярівка?

— Та... знати хочу. Може, доведеться колись піти.

— Як доведеться, вдвох підемо — ось і визнаш.

— Ну, через поле, далі в ліс... А лісом як?

— Лісом краще самому не ходити... А чого ти збираєшся до Псярівки? Чи не до Василинки?

Ховаєш очі, щоб по очах не вгадала — таки до неї, до Василинки!

— Та постривай, сама навідається, коли не забула,— каже мати й лукаво усміхається.— Тепер дівчата за хлопцями бігають, а не навпаки.

— Й чого ви кепкуєте,— бубоніш знічено і непомітно вслизасш надвір, бо мати як іще скаже щось — тоді ого скільки раків напечеш!

І як тільки вгадала, що тобі кортить побачити Василинку! Що з пам'яті ніяк не йде, так і чується її чистий голосок, так і світяться волошки в погляді? І вже не раз намірявся піти до Псярівки, там розшукати її. Дорогу через поле знаєш, не страшно, от як тільки через ліс простувати, боязко...

Коли йшов по Овечачому, то все здавалося, що ниньки неодмінно здибаєшся з Василинкою. Чи не ото майнула її барвіста, куплена тіткою Яриною, хустка серед жіночого гурту? Хутенько підбігав до жінок — ні, привиділось, та й хустка зовсім не така, злиняла, квітки бідні.

Але ж неспроста подарувала батькову зірочку! Бач, не пошкодувала, довірила, а ти колись побоявся віддати старовинне намисто. І від спогаду, як ви ходили до лісу, як ти не осмілився покласти до Василичиної руки барвісті

разки, стало соромно. Через багато днів після тієї okazji стало соромно.

Ти виліз на найвищий осокір за хатою. Далеко вниз було подвір'я, верхівки яблунь, хвилі городу. Зелене, кучеряве Овечаче розкинулося кругом, ген полем котилися баранці пшениці, ще далі темнів ліс. А за отим лісом лежала Псярівка, до якої виїхала Василюк. Дивився вдалину — ні, не видно.

А може, буде видно з отієї тополі, що росте коло криниці в Секлеті Воропай? Адже найвище дерево в селі, чи не до хмар сягає. Мабуть, видно не тільки Псярівку, а й ще дальші села.

І ти вже побіг до тітчиного подвір'я. До тополі ступив, а вона — висока, що й дивитись на її верхівку страшно. Стовбур дебелий не обхопити руками, не здертись догори. Але злізти неодмінно треба. От якби драбину приставити, а потім уже за оту гілляку вчепитися.

Де ж у тітки Секлети драбина? Ага, коло хліва стоїть. І важка ж яка, так і гне до землі. Мабуть, немає тітки вдома, а то б...

І тільки так подумав, як Секлета Воропай і питає від перелазу:

— А куди це ти драбину несеш?

— Та... та... — затнувся. — Хочу на тополю залізти...

Драбину вже впустив на траву, а сам винувато поглипуєш на тітку — шойно від ставу повернулася: ув одній руці тримає праник, а в другій — мокре шмаття.

— На тополю? — отетеріло мовила Секлета Воропай. — А чого?

— Та... та...

Тітка звела погляд на дерево, наче сподівалась угледіти дивину якусь. Тополя гінко тяглась у височінь, листячко погойдувалося, переблискувало. Так-таки нічого не вгледівши на тополі, поспитала:

— Що ж ти набачив там, зізнавайся? Бо матері скажу.

Та не було, мабуть, зараз такої сили, яка вирвала б правду з твоїх грудей. І не така тітка Секлета, щоб розказати. Вона знову задерла голову — нічогісінько нема на тополі! — й до хати подалась, переступивши через драбину.

І як пташка випурхує з клітки на волю, так ти чкурнув із чужого двору. Не заспокоївся навіть тоді, коли відбіг далеченько. Бо вже починало здаватися, що Секлета Воропай зрозуміла, чого саме ти хотів здертися на тополю. Хіба ж не для того, щоб аж за стіну далекого лісу

зазирнути, може, пощастить село чуже побачити, а в селі тому — Василюк. Здогадалася, либонь, тітка, комусь неодмінно розповість.

І почувався так, мовби про твою таємницю вже й інші люди довідалися, бо чому ж ото цікаво так позирають, чому всміхаються?

І, ввібравши голову в плечі, проворно почимчикував додому, щоб сховатись од усенького білого світу. Щоб навіть ті, хто ще не знав про твою таємницю, не могли прочитати її в твоїх очах. Бо така ж була дорога вона, таємниця, така недоторкана, що й самому соромно було згадувати про неї.

Стоїш коло воріт і ждеш, коли має приїхати Семен Сухорада. Знаєш достеменно: подався додому на обід, то має скоро вертатися. Цікаво бодай одним оком глянути, як ступає Дикий, як на гнідому коні сидить голова колгоспу, як на грудях його виблискують медалі.

І тепліє в серці мрія, в якій ти навіть сам собі не осмілюєшся зізнатися. Тепліє мрія — а може, візьме тебе голова на коня, провезе верхи?

Ось, паренті, показується. І не летить у скаженому галопі, а легкою риссю посувається. Такою риссю, що й ти здатен випередити коня і його вершника. І, коли порівнюються з ворітьми, ноги самі зриваються — й ти спершу біжиш поряд із конем, а потім і випереджаєш. Випереджаєш, і здається, що ніякий кінь, навіть Дикий, не наздожене.

Та чуєш іззаду тупотіння — Семен Сухорада і наздогнав, і випередив. Осадив коня і, сміючись, питає:

— А ти куди скачеш?

Дивишся в його рудуваті, огнисті очі — й мовчиш.

— А йди-но сюди, — каже Семен Сухорада і, перехилившись, бере тебе дужою рукою попід пахви й висаджує на коня.

Опинившись верхи, ти спершу не можеш повірити своєму щастю. І зразу хочеться тільки одного: щоб не зсидів так само швидко на дорогу. Причаїлась твоя радісна душа, тремтить, очікує...

— То куди поїдемо? — питає Семен Сухорада. — На край світу?

А може, й справді спроможен завести так далеко? Й ти заперечливо хитаєш головою. Семен Сухорада весело рече:

— Значить, на край світу не хочеш? Ну, тоді...

І, не доказавши, зриває коня з місця, і ви вже скачете. Опускаєшся — і злітаєш догори, опускаєшся — і злітаєш догори, і міцні руки Семена Сухоради тримають надійно, не впадеш.

Ген стоїть коло свого обійстя Павло Гречаний — дивиться задрісно, як ви скачете. Ось і подвір'я тітки Секлети, а її чомусь ніде не видно. Де ви, тітко, га? Вийдіть, бо ніколи й не побачите, як то літається на коні. Ех, тітко-тітко, шкода вам було тієї тополі, що не пустили!

Вже в бічну вуличку звернули, вже поле прослалось, уже простір — і ви летите в безмежжя, і солодко так, і добре. Ніби то не ви на гнідому коні вперед скачете, а світ сам кинувся назустріч, поспішає, квапиться.

І летить по тому білому світу дзвін дядькових медалей, не відстає, не полишає. Летите з тим переспівом-передзвоном. Й наче то не просто медалі, а сама геройська душа дядькова грає, виспіває, видзвонює, сама відвага його гримить — слухайте, поля овечацькі, слухай, далеке небо, слухайте, птахи!

І враз Семен Сухорада осадив коня — поля припинили свою шалену гонитву, і медалі тихіше вже щebetали на грудях.

— Славно! — голосно мовив голова. — Правда ж?

— Правда, — згодився.

— Нема кращого, хлопче, як на коні їздити. Еге ж?

— Правда, — згодився, бо ще ні з ким не було так добре.

— То виростає здоровий! Гаразд?

— Гаразд...

І як не рости, коли все теж наче просить рости: і небо, і поле, і вітер, що дихає з далини.

— Будеш помічником своєї матері, еге? — допитується Семен Сухорада.

— Буду.

— І мені в колгоспі потрібні помічники. Будеш?

— Буду, — обіцяєш.

— Тож рости хутчій!

І ви вже летите до села, й так швидко — ніби в своє майбутнє, у завтрашній день. Щастя твоє летить, радість твоя розгорнула крила, і погожий день обіймає по-батьківському.

— У гаї сонце зацвіло!

Отак і твоє сонце зацвіло колись, давно. Зацвіло у гаї людського життя, набиралося снаги, розуму, пізнавало широкий світ, правду і добро. Зацвіло у весняному гаї людського життя, і тільки в його захистку, в його теплі зуміло вистояти проти негод часу, проти хмар, які завжди минають.

— У гаї сонце зацвіло!

Цвіте сонце у гаї, ніколи не переставало і не перестане цвісти!

З ВОГНЮ ВОСКРЕСЛИ

Повість-документ

Деревцята ще маленькі й тендітні, не так давно посажені — яблуньки, вербички, берізки, липки, ялинки, каштани, кілька трояндових кущів. І на цій теплій долоні землі, що яскраве молодією весняною травою, точиться бій.

Їх двоє, вони строчать один в одного з автоматів, падають, зводяться, перебігають від липки до берізки, від яблуньки до каштана, стріляють з коліна, стріляють лежачи. Ось той, що в будьонівці з зорею, вже поранений, але, гамуючи біль, переповзає в безпечніше місце, знову веде бій. Ось його супротивника вбито, якусь мить той,

розкинувши руки, лежить горлиць, та раптом зводиться, біжить в атаку, знову падає, зводиться...

Обоє не хочуть здаватись, обоє хочуть перемогти, обоє невмирущі.

З п'єдесталу на них дивиться легендарний герой громадянської війни Микола Щорс. Мимо по міській вулиці проходять люди, але ніхто не звертає уваги на запальний бій.

Хлопчики молоді, як і трава, по якій бігають, як і деревця, котрі, можливо, ввижаються їм партизанським лісом. А партизанський ліс цей — на широкому газоні біля райкому партії, де на п'єдесталі завмер Микола Щорс.

Їм, завзятим хлопчикам, легко і просто бути невмирущими в цій сутичці. Їм таки справді судилося безсмертя в цьому бою, з якого вони вийдуть цілими й певшкодженними, побіжать до своїх матерів і батьків.

Ці діти народились уже в сімдесятих роках.

І їхній бій, у якому нема переможених, а є тільки переможці, їхній бій, де обоє зостаються невмирущими, відбувається Дев'ятого травня, на День Перемоги, у ласкавому містечку, що носить ім'я легендарного начдива, на древній і завжди молодій чернігівській землі.

Тут, на Поліссі, в кожному селі повнісінько журавлів-колодязів.

Позадирали довгі свої дерев'яні шиї, достоту нагадуючи птахів, яких теж багато у поліських краях. Мабуть, не менше, ніж дерев'яних, хоча в недалекому минулому їх водилося значно більше.

До зрубів-журавлів ходять люди по воду. Споконвіку. Набирають її, холодної, з самісіньких грудей землі і, вигойдуючи у відрах віддзеркалене небо, несуть по хатах. Навесні в колодязі опадає вишневий цвіт, улітку лупко падають яблука, груші, а восени кленовий чи ясеневий листок. І, трапляється, у відрі поколихується весняна пелюстка світла, або літній непотопельний віск, або різьблений осінній багрянець.

Узимку в колодязі завіває сніг, сумних пісень виспівують над ними хурделиці, й коли зачерпнути води — сивим холодком дихає вона, переблискуючи гострими крижаними скалками.

Скільки зрубів-журавлів у Великому Листвені, в Печенюгах, у Романі, в Грем'ячі, в Старих Яриловичах, у Деревинах, у Мхах і по всіх інших великих і малих селах,

що сховались у лісах, біліють по долинах, розкинулися по берегах річок. Чимось схожі на живих, що ширяють у піднебесі, так само задивлені в манливу височінь, наче теж прагнуть злетіти.

Таки справді в них — високих, дерев'яних — є оце постійне прагнення злету.

Про один із них ніколи не вдасться забути.

Про цю жінку багато розказував перший секретар Щорського райкому комсомолу Станіслав Вдовенко. Історія була така неймовірна, що швидше скидалась на вигадку або на легенду. Авжеж, на легенду, в якій багато зосталось від правди, проте народна уява, людські перекази доточили їй фантастичних крил, на яких вона і летить по світу.

А може, летить по світу правда на справжніх крилах, що здаються фантастичними?

Паровозні гудки містечка лишилися позаду... Весняний ранок стояв прохолодний, на вербах і ясенях цвіло молоденьке, майже прозоре листя. В полях рівною лавою стояла озимина. Ліси де темніли, а де й синіли. Вже зацвіли абрикоси, розпускалися вишні, а груші тільки ледь-ледь бубнявіли тугими рожевими бубляшками. Небо цієї днини було глибоке, студене, й жодна хмара не пропливала сміговим вітрильником по його просторах. Спокій, тиша, умиротворення довкола, і весняні голоси пташок, такі чисті й дзвінкі, додавали мирному ранку завершеної глибини.

Річечка Турчанка в смарагдових берегах, село Тур'я, — тут ішов мітинг. Піонери здавали рапорт, сонячне проміння блищало на орденях і медалях ветеранів... У селі Тихоновичі теж ішов мітинг, і піонери місцевої школи теж здавали рапорт. І так само на майдані зібралися люди, височіла трибуна край шляху, і так само грали блищалими військові нагороди на грудях у ветеранів.

«В роки Великої Вітчизняної війни 970 жителів Тур'ї були на фронтах, 431 — віддали своє життя за свободу й незалежність Батьківщини. За хоробрість і героїзм, виявлені в боях з фашистами, 101 чоловіка нагороджено орденами й медалями. Урожденцям села підполковнику І. П. Усику і генерал-полковнику П. М. Лащенку присвоєно звання Героя Радянського Союзу, старшина М. К. Мороз — повний кавалер ордена Слави.

В парку культури відкрито пам'ятник-музей і встановлено статую «Скорботна мати».

«На фронтах Великої Вітчизняної війни билися з ворогом 447 жителів Тихоновичів, з них 187 нагороджено орденами й медалями. 224 чоловіка віддали життя за Батьківщину. На їх честь 1968 року односельці встановили обеліск. На братській могилі радянських воїнів, що загинули в боях за село, в 1953 році відкрито пам'ятник. За допомогу партизанам гітлерівці розстріляли й закатували 89 жителів села».

(З «Історії міст і сіл Української РСР»)

Мирні лелеки хазяйнували у своїх затишних гніздах у селах Тур'я і Тихоновичі, мирні лелеки з непередаваною граційністю походжали в лугах по голубих дзеркалах озерачок, і тишу в лугах, полях та лісах порушував хіба що дзвін птахів. Білі березові гаї виходили до самої дороги, присвічували, осявали, опромінювали, і в святковій урочистості їхнього феєричного світла було щось збагненне, близьке — і водночас загадкове.

Й нарешті завидніли рублені хати партизанського села Гута Студенецька, куди нас припровадили весняні поліські берези.

За низьким хвойником темніли старі вільхи, а поміж їхніх стовбурів, ген-ген у гущавині, видніла жіноча постать. Дід Малашок, якого ми прихопили на дворіщі і який показав дорогу за хвойник, погукав хрипко, махнув рукою, і скоро жіноча постать стала наближатися сюди, на галявину.

Ми стояли на осонні й стежили, як вона то зникає за вільхами, то виринає... Несла в руках перед собою ряднину, а в тій ряднині стеблиста осока й жовті, розплющені вічка квіток — нарвала паші для телят. («Авжеж, — сказав дід Малашок, — подалась Марія у ліс по пашу, бо треба нагодувати теличку в сестри, а також свого бичка, якого восени хочемо здати в колгосп»).

І зараз, поки Марія Коршун вибрідала з вільхи, дід Малашок гомонів:

— Ой, горе, горе... Ось я у валянках ходжу, бо ноги і літом крутить. Як уранці не розходжусь, то й не піду... Вже сімдесят четвертий мені, та й партизанив... І Марія як ото побула тоді в колодязі... — Невисокий, чорний з лиця, поораного глибокими зморшками, він скрушно махнув рукою.

Очі в Марії були ясні, сміялись. Обличчя теж не лишалось безмовним, але очі сяяли цвітом розквітлого льону й виражали таку глибинну приязнь і щирість душі, що не можна було не відкритись їй у відповідь.

— З празником вас! — привіталась.

І витерла миттеві сльози, схожі на сліпий дощ, бо очі їй надалі залишалися ясні, розіскрені. І вже в машині, куди поклали ряденце з осокою, мовила:

— З Києва? Не була там із сорок четвертого року, тоді мені Гречуха вручив «За бойові заслуги». Самі руїни стояли, все погоріло... Як там тепер?

На околиці Гути Студенецької чорнів безкрилий вітряк.

— До війни два вітряки було, то німці спалили, щоб люди не мололи хліб партизанам. Після війни оцей знов поставили, трохи помололи зерно, а тепер уже як музей, бо хліб маємо готовий, купований.

Мовчазний Малашок загнав кудлатого пса, що кинувся на чужих, у буду, а Марія понесла осоку тілістому бичку, що розкарячився біля хліва.

Не встигли ще, здається, зайти в хату й сісти на лаву, як Марія вже й чистий фартух зодягла, і в кремову хустинку закуталась, і плаття на ній нове синіє до підлоги. Дід Малашок сідає на ослінчику посеред хати, кладе руки на коліна.

— Це я вже з партизанів поверталась, із урочища Голіно, — всміхається Марія, помітивши, що наші погляди звернуті на фотознімок, який висить на стіні.

Весняний ліс, що вже покритися листям. Стоїть кілька партизанів, і Марія тримає в руці повідець-налигач. На повідці — сумирно позує! — корівчина.

— Руку мені ото на карточці жме Кобеняк із Єліного... Я сама з Єліного, а в двадцять шостому вийшла сюди, в Гуту Студенецьку, заміж за Коршуна Захара... А біля Кобеняка стоїть медсестра Марія, сама з Корюківки, померла... Цю корову дали мені в хозчасті, вже в Голіно, коли фашистів прогнали й ми по хатах розходились. А корову звали Миня, така бідова була, ото все никає по табору, шукає, де в якому відрі залишилось їсти. Бувало, бій із карателями, тут не до худоби, відступаємо чи наступавмо, то Миня що? Вже табором стали ген як далеко від старого місця, день минув, другий, а на третій, дивись, приходить на нове стійбище і Миня. Як знаходила? Хто знає, а тільки ж уміла йти по партизанських слідах, а не по німецьких... Після війни коней у колгоспі було не багато, Миня нам і город орала, не тільки доїлася... Хто фотографував? А був такий Давидзон у загоні, все бачив, усе знімав... От недавно до мене з Москви добилась якась жінка, з історичного музею. Все випрошувала цю картку,

а я не давала. Тільки під розписку дала — що перефотографує і поверне. Повернула, то в мене тепер Миня ось серед усіх родичів, бачте... Нащо тільки в Москву взяли її?

Дід Малашок замислився, і Марія на мить замислилась — навіщо знімок із бідової корови Міні, що і воювала в загоні, а по війні у плузі орала город, забрали в Москву?

Дістає з шафи піджак, у якому вчора ходила до клубу на урочистий вечір і сиділа в президії. Пришпилено нагороди — «За бойові заслуги», «За доблесний труд», «Партизану Великої Вітчизняної війни». З гордістю каже, що останню відзнаку вручив їй не так давно у Щорсі сам командир партизанського з'єднання Олексій Федоров...

По війні працювала головою сільради в Гуті Студенецькій, потім на тваринницькій фермі, бо слід було давати раду зруйнованому господарству колгоспу «Пам'ять Ілліча». Здається, звичайне життя — таким прожили в цьому краї десятки тисяч людей.

Та чи таке звичайне?

— За Коршуна Захара вийшла заміж, чоловік мій був ковалем у колгоспі, а я ланковою стала. Захар весь час у кузні, біля вогню та заліза, а я біля землі, то льон, то картопля. Він був комуністом, а я комсомолка, хотіла вже оформитись до партії перед війною. А як почалася війна, то я про бази знала від свого чоловіка, ці бази по лісах закладались для партизанів... Ну, Захар пішов до лісу, а я вже зв'язок із партизанами тримала, а вони зі мною. Пекла хліб, сушила сухарі, прала білизну, а до мене вночі й навідувалися, забирали. Хтось і доніс, що до мене приходять. Хто доніс? Не знаю, вже їх нема, пересудили всіх.

Прийшли й забрали. І не тільки мене забрали, а й інших людей, у кого з сім'ї хтось подався в партизани. Посадили під арешт у погребі, там, де сільська школа. До клубу нас потім погнали, й тут били шомполами. Двох єврейок із Холмів зловили, то поліція до смерті забила їх шомполами, померли, досі перед очима стоїть, як їх карали. І мене збили шомполами та прикладами, на ногах не трималася... Поліцаї били й фашисти... У нас багато партизанських сімей розстріляли — повезли десь дорогою на Софіївку, а по дорозі і повбивали.

Як урятувалася? Тоді якийсь високий чин у Гуту приїхав, то й інших людей до клубу назганяли, щоб, боже сохрани, чогось не скоїли. Сігнали їх, а перегода стали

випускати, бо їх просто так затримали, не за партизанство. В мене шаль тоді була славна, я ту шаль скинула з голови, щоб не впізнали, а сама поміж тих людей, з ними й вийшла.

Приходжу в свою хату, а тут усе розбито, рейвах, догори ногами перевернуто. Видно, щось шукали, а що знайдеш, коли нема. Я зачинила віконниці, а дверей зачиняти не стала, навстіж лишила — хай думають, що пуста. А сама на під залізла ночувати. Вкрилась, не спиться, аж чую, поліцаї зчинили стрілянину в селі, значить, думаю, поїхали. Дрімала чи не дрімала, а на ранок пішла з села. Неподалік від Гути є хутір Ласички, то я тут за родичку жила в людей три дні. У кого? Та в Супруненко Андрія. Але ж і хутір не обминули карателі, спалили, — за те, що сюди партизани ходили. Одинадцяттеро мужчин забрали, пригнали під вербу, й тут постріляли всіх, а хутір підпалили й поїхали.

Втекла я в Шишківку, не сама, а з хутірською. До кого попросимось — не пускають, бо карателів бояться. Істи дадуть, а за поріг ні ногою. То ми переночували в одного чоловіка, що мав зв'язок із партизанами. А на рапок, чуюмо, діти на вулиці кричать: «Поліція із Гути!» Як бігли через кладовище, то вже стріляли по нас, а бігти важко, бо сніги глибокі, зима. Та й як же мені бігти, коли шомполами збита, коли від прикладів не чую тіла. Але втекли на ліс. Цілий день тут ходили з нею. До кого піти, в кого захватись? І надумали через Снов добиратись на Брянщину, там знайомі жили, мої свекор і свекруха дружили з ними.

Доходимо до річки, аж тут — постріл і, бачимо, хтось махає рукою. Може, поліція? Приглядаємось — начебто не поліція. Аж це виявився Кащенко Григорій, я його знала, і не сам, а з розвідкою партизанською, і станковий кулемет при них. Ми зраділи, що на своїх вийшли, й давай проситися до загону, бо, мовляв, і наші чоловіки там. Це не так просто, кажуть. А ми їм: хоч розстріляйте на місці — нікуди більше не підемо, тільки з вами. Привезли нас на Голіно. Питаю за свого Захара, за чоловіка, а мені кажуть, що нема зараз у загоні, пішов на завдання. Мене допитали — й залишили в загоні.

А Захар повернувся десь через тиждень, ми були з ним в одному взводі. До липня сорок другого були разом, а потім його знов послали на завдання, десь на Україну, а я лишилась у Клітнянських лісах, у з'єднанні Федорова і

Попудренка. Не доходило від Захара ніяких вісток, бо, видно, не мали з собою радіо, то я не знала, що з ним. Командири, може, й знали, а я ні...

Потім із боями повертались на Україну. До нас літаки прилітали наші, доставляли зброю, ліки... Аж тут якось прибігає до мене командир взводу й кричить: «Захар твій живий, маємо зустрітися з ним!» І таки зустрілись — уже за Сновом, у селі Ясенівка. Лежав на снях, а звестись не міг. «Чуєш, Маріє, — каже, — наскочили на засаду, то мені обидві ноги поранило. І коня, — каже, — нашого теж скалічило, тільки Гнідко один уцілів». Отак ми з ним зустрілись, а довго не бачились.

Занесли ми Захара до якоїсь хати, стояла пустою. Командир і каже, щоб трохи підлікувати його, знайти ще одного коня — й рушати слідом за загonom. І зоставив із нами трьох партизанів — одного в літах, а двох таких, що, видно, вчора чи позавчора пристали до загону. Й пішли партизани, а ми в хаті лишилися.

Тут і наскочили на нас поліцаї зі своїм старшим, Пахомом. Оточили хату, стріляють по вікнах і кричать здаватись. У Захара був автомат, гранати. Відстрілювались вони, а Захар і гранати кидав через вікна. Аж тут, бачу, автомат у нього мовчить і гранат немає. І сказав мені: «Вцілієш, Марійко, передай нашим, що я чесно погіб за Родіну, як комуніст». Був у нього ще пістолет, от і вистрелив собі в скроню, впав. Що ж мені робити, га? Впав Захар, того партизана, що в літах, теж убило, решти не видно, в хаті чад, задуха. Мабуть, побило всіх, думаю, бо вже ніхто не відстрілюється і, чую, поліцаї під самими вікнами тупотять.

Я що? Хутенько скинула з себе верхню одіж, на піч, на печі вкрилась лахміттям, лежу. Тут і вдерлися вони до хати. «Нащо, — кажуть, — хазяйко, партизанам двері відкрила?» — «А що ж я зроблю, — відказую, — коли вони партизани». І так страшно дивитись мені на долівку, де Захар убитий лежить, а біля нього порожня кобура від пістолета валяється. Забрали поліцаї планшет у нього, вивезли вбитих на підводу. Й мене вигнали на мороз — як ото залізла на піч у одному платті, так і вигнали, посадили біля вбитих. А мене не так зима морозить, як убиті, а найбільше Захар. Попросилася, щоб пересадили на другу підводу, а вони мене прикладом по шиї. «Змерзла? — сміються. — Ось привеземо в Чуровичі — там жарко стане, як устроїмо тобі високу релю!»

Стільки не бачилися з Захаром — і так зустрілись...

А таки пересадили на другі сани, тут більше нікого не було, тільки звожчик їхав. Самі поліцаї йшли, значить. А сніги тоді глибокі, а замети скрізь, і місяць світив за хмарами, як їхали ми через село. Мороз тоді сильний стояв, аж тріщало... Отак дорога вела, а отак стежка, то поліцаї стежкою пішли. Це, думаю, привезуть у Чуровичі, надругаються і вб'ють, як Захара вбили... А отак над дорогою колодязь був, зруб. І сама не знаю, що сталося зі мною, а тільки як була у платті — і скочила з саней у той зруб. Впала у воду, стала ногами на дно, а води було по груди. Взялася руками за дерево, голову схилила, — краще, думаю, отут задубіти, ніж вони надругаються.

Поліцаї, видно, побачили чи здогадалися, що я звалилась у зруб. Вистрелили по мені згори, тільки ж не вцілили, й геть пішли. «Як не встрілили, — міркують, — то однаково в крижаній воді здохне, з такої могили хіба хто вибирався колись».

Було це на Брянщині, в Ясенівці — пізніше довідалась, що в Ясенівці, зовсім недавно, коли люди з їхнього села навідувались сюди купувати сіно. Всі ж у тому селі думали, що мене вбито... В хату оцю приходили, гомоніли з ними, то вони мені розказували про всяку всячину, й про мене.

А ті поліцаї, значить, пішли до старости й сказали, що партизанка скочила в зруб, хай на ранок витягне труп і віддасть собакам...

А я всю ніч стояла по груди у воді. Погляну вгору — видно зорі, й тихо, як у могилі. Про партизанів думала, щоб розвідка наткнулася на мене. Хоч би хто воду прийшов брати посеред ночі, прислухалась. А небо вгорі голубе, місячне. Заніміла, не плакала. Як вистояла в колодязі — й сама не знаю.

Світати почало, тут якийсь хлопець по воду прийшов. Опускає відро на крюку, заглядає вниз, але не бачить мене. Я й затарабанила за відро. «Не лякайся, — кажу, — нахились!» А хлопець злякався — голос людський зі зрубу!.. Спитала про німців, чи є в їхньому селі. То сказав, що вночі були німці й поліцаї, а тепер нема. Попросила, щоб покликав людей, хай витягнуть мене з колодязя.

Хлопець побіг, а я стою. Скаже чи не скаже? Та й не знаю, хто ще прийде по мене. Добре, як баби з чоловіками, а як поліція?.. Тут і відро почали спускати вниз, бачу, заглядають у колодязь. І кричать, щоб ставала ногами

у відро і руками бралася за крок. Уже й не згадаю, як те відро опустила донизу, як ногами стала на дно, як бралася за крок. Як почали витягувати — й знепритомніла ще там, у колодязі.

А потім наче спросоння мені все так і наче не спросоння. Десь налетіло бджіл багато й гудуть — у голові моїй гудуть, чи де. І тіло все пече, мовби шилом хтось коле, ну нема такого місця, щоб не кололо. Наче й розвидняється в думках, а згадати нічого не згадаю. Де я? Чиясь хата чужа. Дивлюсь — по хаті мій одяг розкиданий, чоботи лежать, повно людей, хто стоїть, а хто сидить... І я вже здумала, чого тіло пече, як шилом поколене, — то з мене холод виходив, от і боліло.

Поміж людей тих і староста був. «Ну, — каже, — злізай, розкажуй, як на тому світі». Жінки одягли мене в сорочку, бо сама не могла, я з печі злізла. «Прийдуть наші, — кажу, — то визнаєш, як на тому світі». А він мене висп'ятком (носком чобота) в живіт... Це вже пізніше, коли ясенівські приїжджали в наше село по сіно, я знала від них, що тоді сказала старості... «Збирайся, — каже, — повезем на Чуровичі. Хотіла свої чоботи взути, але староста не дає. «Хай, — каже, — оця дигина, — показує на хазяйського хлопця, — твої взує, а тобі віддасть свої». Хазяйка й люди стали просити його, то вже дозволив озутися свої, а вони ж намокли, й ноги набрякли — ледь натягла.

Повезли в старостат у Ясенівці, а гут, чую, дзвонять по телефону в Чуровичі, що партизанка не втопилася, а жива. Звідти наказують, щоб не випускали мене, скоро прийдуть. Староста й почав допитувати, чи не з парашутом спустили мене. А я й відказую, що, мовляв, ходила в ліс по дрова, ходила з жінками, ну й партизани напали на нас, почали стріляти. Брешу, щоб повірив, а він, видно, не вірить, бо запише, що я скажу, а потім знову питає те саме, записує, звіряє відповіді за папірцем.

А в той день було в Ясенівці весілля в якогось поліцая, якраз у неділю. От усі вони, й староста, пішли на весілля, а біля мене поставили якогось чоловіка з кривою рукою. Бачу, не вміє і рушницю тримати. Я давай проситись надвір. Спершу сварився і не пускав. А бачить, що я збита, змерзла, роздягнута, — хіба втечу, коли надворі снігу по пахви, коли мороз? І пустив. Тільки наказав, щоб я довго не барилася. Я попід хатою, через вулицю, попід сараєм, далі городами, якимись садками — і пішла, пішла.

А білий день стоїть, а видно кругом!-І десь, чую, на гармошці грають, весілля там, от би не наскочити на п'яних поліцаїв... Через садки, через городи, від хати до хати...

Вже на околиці зайшла до людей, старий і стара жили. Дивляться на мене й слова не кажуть. «Дайте,— озвалася,— скатерку оцю зі столу, закутаюсь». Дали скатерку, дали куфайку стару, я зодяглася, закуталась — і пішла. Дороги обминала, а все лозняками чи ярами, сподівалася на партизанів наскочити...

А це вже було пізніше, на хуторі Марків. Заходжу в хату, а в хаті два молоді хлопці. «Дайте води напитися», — кажу. «Куди йдеш?» — питають. «До сестри в Хоромне». — «А ти не та тітка, що в колодязі сиділа? Не йди нікуди, ми держимо зв'язок із партизанами». А хіба я знаю, хто вони такі? Ось відповідаю, що не знаю п'яких партизанів. І з хати. Провів один за хвіртку, не пускає. «Побудь у нас хоч до ночі». А я пішла, таки пустили. Може, й справді були свої люди, а хіба в них написано на лобах?

Таки потім втрапила на засідку, тільки була це засідка не нашого загону, а сусіднього. Це вже біля Солов'ївки сталося, теж на Брянщині. Допитали мене в лісі, а потім двоє доставило до свого партизанського загону, так і врятувалася. А в загоні вже думали, що нема в живих ні Захара, ні мене. Сказали, що потім ходили в Ясенівку шукати, але тільки хату спалену побачили, оту, де нас побрали...

Двоє лишилося з тих, що з Захаром були в хаті. Повезли їх разом із трупами на Чуровичі, тут уже шибениця стояла готова. Загадали цим зрадникам викопати яму під сараєм МТС, тут і закопали Захара з другим партизаном, а їх двох повішали на шибениці. Так зрадникам і треба... А того поліцая з кривою рукою, що мав охороняти мене й випустив надвір, карателі мало не до смерті збили. Хотіли зовсім скарати, та хтось там вступився, бо дітей багато... Олексій Федоров посилав мене в Москву, щоб підлікувалася, але я не полетіла. Поки, сказала, війна не скінчиться, то на Велику землю не поїду. Була недавно зустріч партизанів у селі Клюси, й Федоров там був. Упізнав і питає: «А тепер, Маріє, поїхала б у Москву?» А руки досі болять. Коли холодно, то отак по щиколотки... Як навідувались ясенівські в Гуту Студенецьку по сіно, то

казали, що того зруба, в якому я ніч пересиділа, вже нема, зате поряд вирили новий.

Партизанське було наше село, а без поліцаїв-зрадників не обійшлося. Уже як німці відступали, то партизани зловили були Коренка, він теж німцям служив. То один із партизанів, Іван Дубина, прив'язав віжками до сідла, сів на коня — й гаття, по лісі тягне, а жінки б'ють палицями, дрючками, так і вбили, бо пустив багато крові людської... Інших потім побрали, поприсуджували кому вісім, кому дев'ять років, то відсиділи, тепер повертались додому. У колгоспі роблять, чи де. А скажи, що поліцай, що фашистам служив, то очі видряпає. Хіба за всіх згадаєш, за всіх розкажеш? І натерпілись, і набачились.

Марія Коршун оповідала повість свого життя — наче виткану суровими нитками на суровому полотні важкого часу, героїчного. Раз у раз на її очі мовби хмарки набігали, й тоді під віями зблискували раптові сльози, й через ті перлисті сльози можна було, здається, заглянути в самісіньку Маріїну душу — зболену, вистраждану, незламну. Важко було повірити, що стільки випробувань випало на її долю, й піщю не зломилу цю звичайну жінку з польського села Гута Студенецька... Але ж насправді випало, насправді не зломилу!

Дід Малашок розповів і про себе.

— Як німці вступили, то я лишився в селі. А тут павідалися партизани, зібрали чоловіків до одної хати, всю ніч прогомоніли. На ранок і кажуть: «Давайте, хлопці, збиратись до лісу». Одні пішли в партизани, а другі пізніше подались у поліцію. От і знали за своїх сільських, вони й виказували... Мою жінку забрали, сина семи років, тещу — всіх побили за те, що я в партизанах. Теж у загоні Федорова був, і за Захара знаю... Нагороди маю, чом не маю, а вже й не згадаю які...

— А з Марією побрались у сорок сьомому. В неї нема сім'ї, в мене сім'ї немає... А жити можна, якби так не боліло... Оті дрова дав райвиконком, а ту купу дала сільрада. І сінокіс маємо. Треба було б хату нову поставити, а для кого ставити?... Ось діти зі школи приходять до Марії, щоб розказала, й вона ходить до школи.

Ясні очі в Марії сміються-плачуть:

— Оце поїдете, а я після вас із тиждень спати не буду.

Похмурий дід Малашок невесело дивиться, наче кожне Маріїне слово, падаючи йому в душу, вишікає там глибоку рану.

— У голову вельми вдаряє,— пояснює Марія Коршун. І вже, коли прощаємось, похоплюється щиро: — Молочка випийте, як же ви так поїдете, молочка випийте.

Стоїть за ворітьми, сонце рум'янить її хворобливо біле обличчя.

У цьому зеленому і привільному поліському селі Гута Студенецька на Дев'яте травня, на День Перемоги...

Скрізь на Чернігівщині зруби-журавлі позадирали догори довгі дерев'яні шиї. Віддалік схожі на великих птахів-однокрилів, що марно пориваються злетіти в небо.

Скрізь на Поліссі повно лелек — чи бродять по ранкових або вечірніх озерецках, чи никають по смарагдовій озимині в полях, чи хазяйнують по містких гніздах, які чорніють на вільхах, на осокорах, на хатах.

Прекрасний лелека в польоті і прекрасний його політ, схожий на беззвучну мелодію, таку близьку й потрібну людині, на мелодію, що завжди викликає захват!..

Стоїть у пам'яті Маріїна розповідь, весь час бачиться її нервово обличчя, пресвітлі, засіяні сльозами очі, згадуються слова про те, що вже нема того зруба-журавля в Ясенівці. І, дивлячись на цих прекрасних птахів поліського краю, чомусь хочеться думати, а уяві витворювати картину, що зруб-журавель не запав безслідно в землю в годину лихоліття, що він у якусь таємну часину таки злетів на своєму одному крилі, злетів під голубі небеса, обернувся на такого самого птаха, як і його побратими, що йому властиво відлітати до вирію в чужі краї, повертатися з вирію в рідні.

Чому повертатися?

Бо має бути наділений пекучою пам'яттю про страждання й мужність партизанки Марії Коршун, бо має відчувати велику любов до цих синіх лісів, блакитних річок, лугів, полів...

Десь він і зараз літає, цей зруб-журавлик, по білому світу, а що вже в людській пам'яті — неодмінно.

«Під час Великої Вітчизняної війни 210 жителів Єліного захищали Батьківщину в лавах Червоної Армії, 560 — у партизанських загонах. Наприкінці 1941 — на початку 1942 років навколишні Єлінські ліси стали партизанським «лісоградом». Тут базувався і вів бої обласний партизанський загін. У березні 1942 року гітлерівці намагалися оточити загін. Але народні месники перемогли. Жителі постачали партизанам продовольство, одяг і навіть зброю. 23 березня 1942 року гітлерівці спалили Єліне, повісили і розстріляли 296

жителів. На різних фронтах війни полягли смертю хоробрих 194 чоловіка. За мужність і відвагу, виявлені в боях з фашистами, 130 чоловік нагороджено орденами й медалями. Постановою бюро обкому КП України Єліне визнане партизанським селом».

У Єньковій Рудні грали весілля.

Біля хати стояли весільчани, гомоніли, розмахували руками. В кузові машини, прикрашеної молодим березовим гіллям, що висвічувало сережками-листочками, сиділа цікава дівчинка, сиділа під червоними і голубими стрічками, прикріпленими до гілля. А молодь танцювала за городом на зеленому моріжку, що слався до в'юнкої річечки, танцювала під вербами, що тихо так пролляли донизу чи то коси свої довгі, чи то розквітлі струни. На містку хлопець тягнув до себе дівчину за руку, дівчина пручалась, і в обох були такі щасливі, свіжі обличчя, як добрі обличчя кульбабок, якими була гаптована весняна трава біля мосту.

З такого акорду почалась наша партизанська дорога на Єліне.

На узбіччі стояв ліс, темний, подекуди похмурий, де-неде омолоджений вільховим чи березовим листям, і коли з його могутніх хвиль зрідка виринали хутірець чи село, освітлені розквітлим вишнями чи кленами, то видавались вони такою самою приналежністю цього лісу, як мурашники чи гриби, як білки чи лосі. Партизанська дорога білим піском та жовтою глиною слалась уперед, як довгий сувій, списаний таємничими знаками боїв і походів, що відшуміли в минулому, і відчувалось, як душа причащається до них — причащається трепетно, шанобливо, укліно.

Тур'я, Старі Боровичі, Нові Боровичі, Жовідь, Млинок...

У Єліному цієї неділі, вже пополудні, на широкій центральній вулиці бігали діти, а з обох боків під тинами й парканами на лавах сиділи єлінці. Ось гурт чоловіків гомонить. Ось — рядочком — гурт молодиць і бабів. Ось хлопець обіймає дівчину, а поряд його товариш теж горнеться до подруги. І діти, діти, діти, наче хтось сипнув їх із щедрого рукава, щоб гасали, сміялись, бавились, доповнюючи настрій травневого дня.

В Єліному є музей партизанської слави. Та й де ще йому бути, як не в цьому героїчному і мученицькому селі! Багато розкажуть його стенди. Завідує музеєм і водночас

є науковим його співробітником директор місцевої школи Іван Якович Швидкий.

І тепер, коли дивишся в музеї на снаряд чи міну, важко назвати їх музейними експонатами. Якось не пасує до них це слово тут, у Єліному. Зброя є зброя, смертовбивчі набой є смертовбивчими набоями і майже через чотири десятиріччя, такими зостануться і через століття: від них гинули люди — на схилі віку, в розквіті сил, зовсім юні.

Школярі, що пасуть худобу в лузі чи збирають гриби та ягоди в лісі, знаходять і приносять до музею розмаїте воєнне збіжжя — патрони, гільзи, саперні лопатки, нагани, пістолети, затвори, стрічки з патронами чи без патронів, осколки.

Очевидно, діти завтрашнього дня, йдучи в ліс по квіти чи суниці, теж знаходитимуть у єлінській пущі ті смертельні квіти, що посіяні тут війною...

Доглядачем-охоронцем музею працює Марія Іванівна Ілленко, якій, напевно, вже й до полудня віку не так багато восталося. Сама єлінська, тут народилася, тут живе. Розказувала в музеї, а зі стін дивилися знайомі й незнайомі обличчя героїв громадянської війни, партизанського підпілля, фронтів Великої Вітчизняної.

— Як почали бомбити Раківку й Хоромне, то я з дітьми побігла за село, щоб дивитись. А потім бачимо, що літаки з хрестами летять прямо на нас, ми тікати, а літаки почали кидати бомби на Єліне. То всі люди стали ховатися по окопах, що лишилися по садах та городах, ми їх не засипали й не заорали.

— Отак і сиділи по окопах, перечікували. А які молоді чоловіки, то побігли до лісу, бо знали, що наскочать фашисти — поберуть усіх і постріляють.

— А як стали вони палити село, ніхто з окопів не виходив. А наш дід Омелько що? Йому тоді вже, мабуть, за шістьдесят було. Сидів у хаті своїй до останнього, щоб не спалили, думав порятувати, а потім як побачив, що вже село горить, що сусіди горять, що хати не порятувати, прибіг у окоп і кричить страшно: «Все Єліне горить!»

— Фашисти ходили по окопах, де ховалися люди, і всіх виганяли. А потім іще й стріляли туди, в окопи. Зігнали всіх до школи й наказали, щоб руки підняли вгору. То мале й старе підняли руки. Мужиків брали до сусіднього класу й тут били. Всім били — й кулаками, й прикладами,

й одержною вішалкою. Падали на підлогу, а їх однаково били. Й нашого діда Омелька теж.

— Вийшов комендант і сказав, щоб видавали партизанські сім'ї, бо, мовляв, у селі їх багато. А ці ж партизанські сім'ї теж були зігнані до школи, тільки ніхто не видавав, мовчали. То цей комендант сказав, що кожную десяту душу будуть розстрілювати.

— А вже в цей час вони почали палити село... Отам, через дорогу від школи, стояла хатина, в ту хатину влучила німецька бомба, але не розірвалась. А коли хатина зайнялася, то бомба й вибухнула. Там біля колодязя стояли мадяри з кіньми, то вбило двох мадярів і двоє їхніх коней. Сильно рвонуло, хатину рознесло, що й сліду не лишилось, а німці дуже перелякалися, подумали, що партизани. Паніка серед них, наказують усім ставати по четверо. Всі вже почали прощатися між собою, і з білим світом прощатись, бо, думали, виведуть на безуглівський шлях і там розстріляють.

— Як нас гнали, то село горіло, скот у хлівах ревів, бляєли вівці, зачинені в оборах, кури бігали й диміли. А фашисти з поліцаями ще й стріляють скрізь — і по хатах, і по хлівах. Мені тоді дванадцять років було, а ніколи не забуду, як Єліне горіло.

— Так нас і гнали, по четверо в ряду, а по боках ішли німці з поліцаями. У Безуглівці декому пощастило втекти — шасть у хвіртку, на чуже дворище, поза хлівами. Допровадили наших єлівських до Жоведі, тут запроторили до клубу. Діти маленькі плачуть, просять їсти, а де візьмеш? Німці пішли спати, нас уночі вартували поліцаї, а страшніших собак за них не було. Коли хто просився з клубу надвір, то не випускали й ногою.

— А на ранок стали німці охороняти. І що? Бачу, одне попроситься, піде — і вже назад не повертається, так само друге. Моя мати була зі мною в Жоведі, і брат мій п'ятирічний Мишко. Що буде, те буде, сказала, посадила дитину на плечі й теж попросилася. Пішла, а я вже слідом за нею, й мене пустили. Вона за клуб, за кущі, потім через город, а я назирці за нею, так і втекли з того клубу. А хто не втік, уже нема...

— Добилися до хутора, тут попросились переночувати, а потім у Горські пішли, тут у нас були родичі, то в них перебувалися. Жили і в Нових Боровичах, скрізь нелегко доводилось. А як фашистів вигнали, то повернулись до Єліного. Народ тоді з усіх усюд став повертатися до се-

ла — хто з партизанів, хто з хуторів, хто з далеких сіл, куди війна загнала. Село спалено, жити нема де, то спершу землянки рили, в землі жили чи врем'янки тулили з чого попало. Ото поставлять коминок, а над коминком покривють соломою, очеретом чи травою — і так живуть. Важко тоді довелося матері з братом та зі мною, дід Омелько помагав... Тепер уже поставилося село, а не таке велике, як до війни, менше...

— Краще й не згадувати, тільки не забувається... Як зганяли тоді людей до школи, то й німу хотіли туди спроводити, — була в Єліному німа, всі свої знали, що хвора, а німці хіба знають? Кажуть, щоб ішла до школи, а вона ж не розуміє, своєю дорогою простує. То вбиди її отам, біля бузкового куща, й досі той бузок там росте і цвіте.

Бузковий кущ, де було вбито єлінську німу, яка ніяк не могла збагнути німецького наказу, викинув рясні кетяги, щоб невдовзі зацвісти...

У Єліному звернешся до когось навмання — на вулиці зустрінеш, у полі — й почуєш трагічну розповідь, бо тут кожна людина — це трагедія... Микола Кобеньак і на тракторі робить, і на комбайні, й на машині; коли треба — він тесля чи бондар, бо все вміють його дужі, трудові руки. Живе в цьому світі зі своїм болям, зріднився, і вже ніколи їм не розлучитися, так і вікувати спільно.

— Спершу в Містках жив, а потім у Єліне перебрався... Наша хата від німецького снаряда згоріла, і все в хаті погоріло, то ми перейшли жити до сусідів. А як партизани зробили засідку на фашистів, то потім карателі ходили по хутору й палили. Мою бабусю вбили в хаті, застрелили. Були б і мого меншого брата застрелили, та він сховався в куточку за піччю. Потім вибрався з-за печі, бачить, що бабуся лежить на долівці, і давай будити її, та так і не розбудив. Скільки йому тоді було? Та десь років із п'ять.

— Як спалили хутір, ми з матір'ю перебравлись у Хоромне, ага, це вже в Росії, там багато біженців жило з наших сіл. Ми в рідного дядька були, не самі, ні, в нього ще жили всякі сім'ї. Зима тоді люта була, сніги глибокі, то ми з матір'ю запряжемо коня в сани й гайда на свій спалений хутір. Чого їздили? Картоплі з погребя взяти чи буряків, бо хати погоріли, а погреби ні. А як хата горіла, то мати з вогню винесла трохи одягу і взуття, поховала у снігу, то забирали, щоб було в чому ходити... Батько мій із фронту не вернувся, на Дніпрі загинув, коли вже наші

форсували... Славні там люди в Хоромному, скількох вони до себе прийняли, скільком помогли!

Доля сім'ї Якова Омеляновича Пастушенка нічим, напевне, не відрізняється від долі решти сімей у Єліному чи по інших довколишніх селах... Батько й мати з пракореня селяни. Старший брат Йосип воював у першу світову, потім у громадянську в загоні Щорса. Брата Родіона, що мав скалічену руку, призвали до армії вже після звільнення, поліг у Прибалтиці. Брат Семен став кадровим військовим, загинув у Ленінграді під час блокади. Брат Олексій воював на фронті, пропав безвісти. Брат Іван служив на Півночі.

А сам Яків Пастушенко подався в партизани з перших днів. Складний був час, багато довелося перебороти труднощів — і з закладанням баз, і з формуванням загону... І вже значно пізніше, коли до загону прибилися односельці з Єліного, він довідався про непоправне.

— Гітлерівці забрали сина та рідну матір мою, розстріляли в хаті, а хату підпалили. А з ними й інших людей побили та підпалили. Кажуть, із тієї хати одна дівчина тільки врятувалася, десь її не поцілили, то в диму виповзла на город, не встерегли її.

Кожне в Єліному — не просто свідок тих лихоліть. У кожного якщо не сім'я загинула, то батько чи мати. Розстріляно брата або сестру. Спалено синів чи дочок. Багато було на волосині від смерті, в останню хвилину порятувалось із страшних фашистських лабет. Онуки вмирали перед очима своїх дідів, жінки згоряли в полум'ї з немовлятами, які ще не мовили жодного слова в цьому житті. У Єліному весь час думається про те, що ця війна не скінчилася нашою перемогою в сорок п'ятому, що вона й досі живе своїм злочинним буттям у людській пам'яті, живе ранами, болем, втратами.

— А жінка моя, — сказав Яків Пастушенко, — зуміла врятуватися, коли палили село, жила в Хоромному, це вже в Росії.

Так усе частіше й частіше з уст поліщуків почала звучати назва російського села Хоромного, яке дало притулок погорільцям, біженцям, дітям, жінкам і матерям українських партизанів. Дало притулок своїм однокровним братам і сестрам.

Сиділи, пригадується, в Єліному на вулиці жінки. Хто на лаві, хто на винесеному з хати ослінчику, хто просто підібгав ноги на траві. Літні, і молоді, й дівчатка. Гомо-

ніли чи мовчали, і їхнє мовчання було глибоке. А потім заспівали — журливої й протяжної. Голоси злагоджено линули в тихому надвечірньому повітрі, і звучав у пісні гіркий смуток.

А співали вони Дев'ятого травня, на День Перемоги...

На плиті напис: «Тут у 1941—43 роках знаходився Чернігівський підпільний обком партії і формувалися партизанські з'єднання О. Ф. Федорова і М. М. Попудренка».

Довкола легендарний партизанський ліс. Раніше тут була непрохідна гущавина, росли молоді деревця, — тепер тягнуться до неба високі горді сосни, вільхи, білють берези. Безперервно співають птахи, і простір довкола пронизаний їхніми весняними голосами. Сонце ще не сіло, сяє на верхівках дерев, чистими озерцями світла лежить на галявах. Неподалік озвалася зозуля, почута вперше цієї весни, — і голос її свіжий покотився далеко-далеко. Лічить комусь роки, ось тільки кому, чи багато налічить?

Ліс стоїть урочистий, заглиблений у свої таємниці, йому є що згадати й розповісти.

Після війни, звичайно, мало хто думав про те, щоб зберігати партизанські землянки, — їх розтягували, вони обсувалися, заростали. Здавалось таким природним, що зникають, затачуються сліди війни, все менше нагадуючи про минуле.

І вже зовсім недавно стали клопотатися над тим, щоб повернути партизанським землянкам якщо не їхній первісний вигляд, то хоча б близький до справжнього. Адже пам'ять про всенародну боротьбу з фашистами не повинна порости муравою, пам'ять має будити серця, сповнюючи їх ненавистю до поневолювачів і повагою до відважних месників. До діла взялись обласні та районні організації, молодь.

Зеленкуватий лісовий півморок панує в землянці, де під час війни містився «підпільний обком партії, а також штаб загону». Коли переступаєш поріг, тебе охоплює дивне відчуття, наче й справді ступив крок у далеке минуле, наче й справді зараз навч угледити суворі обличчя людей, яких звела в одну бойову сім'ю любов до рідної Вітчизни... Праворуч біля входу залізна кругла грубка, ще свіжа, — біля такої колись обігрівались у негоду й морози. Дерев'яні столи посередині — за такими колись збиралися для важливих нарад, а то й просто закропитись гарячим

чаєм. Лави. Довгі нари. Під ногами пісок. Подекуди вистелено сухим мохом. У рамі невеличкого вікна — тихий надвечірній ліс.

Ще одна відбудована землянка, ще... Тут містилася партизанська кухня. А в цій землянці, що має розкритий верх, на стояках, заритих у землю, підвішено велетенський казан,— із такого, або схожого, казана партизани пригощалися гарячим кулешем, що дихав хвосою, а від них самих віяло спаленим порохом, гаром, палом недавньої сутички... Ось тут, очевидно, був колодязь,— зовсім свіжий зруб, накритий кришкою, збоку стримить дерев'яна тичка... Ось неподалік, обшитий зсередини жердинами, звивається окопчик,— на цьому місці, напевне, був справжній... Ще одна поновлена землянка, під стінами сухий мох, півморок, тиша. Й чимало обсунутих, частково засипаних землянок.

Начебто й заповідне, музейне тут місце, а душа відмовляється вірити в музейність, у те, що землянки — це експонати. Пролита кров, рани, біль, втрати ще не такі й давні, до них ніяк не прикладаються музейні ярлики.

Тихо було в безмежних надрах елінських лісів, і цю тищу порушував тільки спів птахів — такий чистий, джерельний спів, що не можна було не заслухатись. Уже сідало десь при обрії сонце, й верхівки дерев купались у лагідній купелі променів. І внизу, поміж стовбурів, темніли партизанські землянки, перейшовши з минулого в день нинішній, нагадуючи, будячи...

«...гітлерівці 13 серпня 1942 року спалили село Клюси і 128 мирних жителів. На фронтах Великої Вітчизняної війни і в тилу ворога бился з фашистськими загарбниками 87 чоловік, з них 50 за мужність і відвагу нагороджено орденами й медалями. 33 чоловіка полягли смертю хоробрих.

Особливо відзначилась у боротьбі з гітлерівцями партизанська сім'я Глазків: М. Т. Глазок, його дочки Зінаїда й Поліна, сини Іван і Михайло».

(З «Історії міст і сіл Української РСР»)

Гута Студенецька, Єліна, а тепер Клюси. Ці та інші села лежать на кордоні з Росією, до поселень російських братів дуже близько — вони тут через поля, ліси та луки, що прослались біля річок Трубіж, Снов чи Жведа. В цьому краю всі більші або менші річки течуть на Україну з Росії чи з Білорусії.

І прохолодна вода з підземних джерел тут теж спільна — на три братні республіки!

Звідси, з серцевинного куточка Полісся, а саме з Ключів, пішов до партизанського загону Глазок Іван, чиї подвиги стали легендою. Тут, у місцевій школі, працює його сестра Зінаїда Максимівна — прибирає класи, підмітає та має підлогу.

Школа маленька, рублена, і вчительська кімната тут править водночас, здається, і за підсобне приміщення. На стінах портрети Леніна й Шевченка, а також репродукція з відомої картини, де козаки пишуть листа турецькому султанові. Книги в шафах, радіола, піаніно, сейф, баян, фотозбільшувач. А також чайник, гітара, відро, м'яч, хліб в авосьці, чиїсь туфлі під шафою. Велика п'ятикутна зоря, обшита кумачем. І ще багато всяких речей, що, зібрані випадково чи й не випадково, творять обжитий, майже домашній затишок.

У Зінаїди Максимівни смагляве обличчя, темні очі; руки великі, нароблені; дивиться пильно. Розказує швидко, перескакуючи з однієї події на іншу, згадуючи багатьох своїх односельців, чиї імена тепер не дуже й тримаються в пам'яті.

— Був ще старший брат у нашій сім'ї, Семен. Йому й на важкі роботи не можна було, й до армії не брали — білобілетник. Він собі взяв жінку з Нового Світу, це вже село в Росії, і жив там... А зловили його фашисти між Ключами й Новим Світом. Він тоді на возі їхав, поспішав до нас, бо почув, що нашу матір забрали. Поспішав, думав якось визволити... А нашу матір тоді не забрали, тільки чутка така пішла.

Семена ж ніхто не попередив, що в Ключах обшуки йшли, що людей виловлювали, от він і нарвався на засідку. Брали тих, що їхні родичі в партизани подались... Узяли тітку Степаниду, її син Микола Кайструк пішов у партизани. Улю Биткову взяли, її брат Павло подався до лісу. Взяли Мельника Пилипа, пригадую, у нього син Юхим був у партизанах. І ще багатьох. Везли в Чернігів чи куди, там убивали й заривали в землю.

Завезли Семена в Городню, в тюрму. Й коли там записували прізвище, то він не назвався Глазком, бо ж усі наші були в партизанах, а назвався Биченком, це прізвище по матері. Серед городянських поліцаїв був один ключівський, переїхав туди. Він і побачив, що серед затриманих є Семен Глазок, а за списками чомусь не числиться, то взяв і виказав Семена. Прийшли до нього в камеру й питають: «Ти Глазок?» Він зрозумів, що нема вже чого

ховатись. «Я»,— каже. «А чом раніше не признався?» Били його так, що впав, то наказали підвестись і знову страшно били... Ми б і не знали, як Семен попався, хто його там у Городні видав, якби не наш клюсівський хлопець Сердюк Михайло, що був там із усіма. Коли везли всіх із Городні в Чернігів, то він утік по дорозі, потім розказав матері. А де стратили Семена — ми не знаємо, й на могилі його ніхто не був.

Батька нашого звали Максимом Титовичем, на цегельні робив. Як появлялись колгоспи, то до колгоспу пішов серед перших, бо бідняки, бо дітей багато. Сам безпартійний, а діти партійними поставали... Батько теж пішов у партизани, до того загону, що командував син Іван... Ото якби Семен не білобілетник, якби і йому до лісу можна було, то, може, живий і досі був...

Іван до війни кінчав школу військову, був лейтенантом. До села потрапив десь восени сорок першого року, сказав, що з оточення вибрався. Та то, мабуть, його навмисне залишили, бо тоді багатьох залишали, але хіба він міг прямо сказати? Візьми скажи прямо, а воно в чуже вухо влється, тоді клопоту не оберешся.

А в Раківці, яку теж спалили, жила наша двоюрідна сестра Марія Ходорич. То наш Іван частенько говорив батькові: «Батьку, дайте коня, завезу Марії дров, бо хто ж їй завезе». — «То поїдь, завези», — казав батько. Отак мало не через день, мало не щодня їздив Іван, мовляв, до сестри, вже тих дров навозити мав би їй не на одну зиму.

Тоді в хаті мого хресного були вечорниці, я сюди ходила з дівчатами — прями тут, шили, вишивали. Вже ввечері збираюсь, а Іван до мене: «Зажди, разом підемо». Мені ж не терпиться на вечорниці: «А, ти поки взуєшся». Він попросив у матері прості чоботи, ялові, бо в нього мокрі були, то сидів і перевзувався. І не стала чекати, сама пішла до хресного. Дівчата вже тут понаходили, я сіла, пряду. Коли вскакує до хати озброєний хлопець із Раківки (ми їх усіх знали). Питає: «Хто Зіна?» Кажу: «Я». А він: «Іди й попрощайся з братом».

Сльози при цьому спомині застилають зір вистражданій жінці, витирає долонею. Слухають її розповідь дві молоді вчительки, складаючи конспекти уроків. Слухає Шевченко. Слухає Ленін.

— А зима, а вечір. Вийшла я з хати, Іван сидить зв'язаний на саях. І жінок повнісінько зібралось на вулиці. Звівся Іван із саней, одвів мене вбік, руки за спиною

тримає. І що каже? Каже, хай люди бачать, що його зв'язали. І йде він у партизани, а людям треба говорити, що забрала поліція. А нам усім велів тікати, не триматись у селі.

Посадили Івана на сани, цьвохнули батогом — і поїхали.

А на ранок набились у село поліцаї й німці. Мій хрещений послав мене додому. Йди, каже, принесеш льону, будеш прясти, а як навідаються карателі, то подумують, що чужа, бо в лице ж тебе не повинні знати. Прибігла додому, залізла на горище взяти льону, а тут поліцаї й оточили наше подвір'я. Спустилась я з горища, а вони не пускають, уже до хати тручають. Повно їх набилося, навіть кулемет втягнули з собою, а мене спровадили на піч.

Наказали матері в печі розпалити, не чіпають матір, а з мене очей не спускають. Один у чоботях прямісінько на подушки ліг, то другий сказав, що це, мовляв, дівочі подушки. А той зареготав: «Цю дівку вночі віддамо заміж!» Я й похолола — це вони наміряються вбити мене. Тоді я давай проситись: «Чого мучите? Я ходжу по вечорницях, більше нічого не знаю». І мати стала просити, щоб пустили. «А де вечорниці?» — питають. Я сказала, що в хрещеного, в Биткова Андрія. «А не втечеш по дорозі?» — питають. Сказала, що не тікатиму, от вони й почали збиратись.

Видно, хотілось і на вечорниці втрапити, бо привели мене до хрещеного, а дівчата ще не порозходилися, прядуть і шиють. «Ви цю дівчину знаєте?» — питають у хрещеного. «Це моя похресниця», — каже він. «Як утече, то всю твою сім'ю виб'ємо», — погрбжують. «А куди їй тікати, не втече», — сказав хрещений. І за мене боявся, і за сім'ю свою.

Я, значить, пізніше довідалась, що мене вже виказали за брата Івана. Що забрали його не поліцаї, а хлопці, які ходили до нас гуляти, я повинна знати всіх...

А в хрещеного на подвір'ї теж багато поліцаїв зібралось, коні, сани. А двоє-трьох поліцаїв у хаті весь час крутяться, за мною наглядають. Дівчата хотіли по хатах розійтись, то їх не пустили: «Ви, дівчата, будете дивитись, як її опівночі розстріляємо!»

Залізла я з дівчатами на піч, стелимося спати, а мені весь час тільки про те й думається, що ось-ось час мине, опівніч настане. І прошу дівчат, щоб хоч одягнули мене

по смерті, так не лишали. Та ще прошу, щоб запам'ятали, де розстріляють, і сказали батькові та матері, аби поховали мене, не кинули напризволяще.

Аж тут їхній найстарший поліцай до хати прийшов. «Де ця дівка?» — питає. «Та на печі он, — кажуть, — жирує з дівками». — «Ану вставай!» — наказав. Я встаю, плачу. Дівчат розштовхую, щоб теж вставали та йшли глянути, де мене в'ють.

Тут один із їхніх вбігає до хати й каже, що партизани в Ключах об'явилися. Вони як ускинулися, за мене забули, хутко з хати, на коней — і тікати. Так тікали, що три рушніці забули в хрещеного. А я ж тут ні жива ні мертва, ніяк не повірю, що порятувалась од смерті. Хрещений тоді одягнув мене в що попало, дав кусень хліба — і на город вивів.

Так я подалась у Часовню, це вже в Росії. Вночі йти страшно, та коли такий страх пережила, то на край світу можна забігти. Темно, сніг, провалююсь, на куці натикаюсь, а хочу якнайдалі втекти від Ключів туди, де мене не знають, де знову не попадусь поліцаям.

В Часовні я переночувала в нашої свахи, а на ранок треба йти з хати, бо ж і тут можуть шукати. Я в ліс подалася, цілий день никала по лісі, щоб на чужі очі не втрапити, ховалася в кущах та в гущавині. А вночі на Раківку подалася, до партизанів, тут був Іванів загін. І таки знайшла, у них залишилась. А без діла сидіти не могла, то зв'язковою стала. Вони мене скрізь посилали, і я ходила. Але ж пережила багато, натерпілась, а ще недоїдала, то захворіла на малокрів'я, і водянка в мене була.

Наша сім'я тоді ховалася де попало по лісах... Старший брат Микола не вернувся з фронту, на нього похоронка прийшла... А найменший наш брат Михайло прийшов у загін, коли йому сповнилось чотирнадцять років, літом прийшов... А батько з сестрою Поліною були в загоні вже зимою сорок другого, мати в цей час переховувалась на хуторі Бір, це в Росії, біля Хоромного. Отак і була розкидана сім'я — ми в партизанах, а мати по чужих людях.

Івана вбили в серпні сорок другого, коли партизани під Ключами вели бій із німцями. Я тоді зовсім заслабла, то лежала в наметі, а намет стояв у лузі за лісом, та потім розказали за той бій. Партизанів не так багато було, вони в засідку сіли. А, видно, хтось побачив їх і виказав фа-

пистам, що тоді в Ключах були. Ну, вони обрали другу дорогу, як їхали з Ключів, щоб обійти партизанів боком. То партизани все-таки догнали їх. Ворогів багато, а наших мало, почали битися. Спалили їхню машину, багатьох побили, поліцаїв, якусь перекладачку, що була з ними. Мусили тікати.

Івана вбили так. Він кинув гранату, а граната не розірвалась. А близько було між партизанами й ворогами, то їхній офіцер і застрелив Івана з пістолета. Ще кількох партизанів тоді вбило й поранило трьох, здається. Але наші ж таки перемогли, забрали німецьку зброю й назад поверталися через Ключи. В селі взяли коней, покладали поранених на вози і так поїхали до лісу.

Після цього бою партизани повернули собі й кулемет свій, витягли з річки Цати, він сюди був звалився. Як звалився? А десь перед цим хотіли вони проїхати через Ключи на завдання. Коли вже на місток вибрались, то поліція з Ключів обстріляла їх. Кінь крутнувся на містку, віз нахилився — ось кулемет із воза й звалився в Цату. А той кулемет був їхньою найголовнішою зброєю. Повернулись у ліс, доповідають Іванові: так і так. Він їх вилаяв за таку втрату, а після цього й вирішили наступати на Ключи. Ось виходить, що через той загублений кулемет й Івана не стало в живих.

Тоді партизани захопили у полон двох ключівських поліцаїв. Повірили у їхнє каяття і не розстріляли, ні, а зберегли життя. І привели з собою до табору в ліс. Треба ж було дивитися за ними як слід, а не дивилися, то пізно вночі один із них утік із табору. А табір тоді був на галявині вільхового лісу, що зветься Липиці. Тут серед боліт і зарослів був сухий острівець, де можна було жити. Звідси видно темно-сині єлінські ліси, а ми знали, що там теж водяться партизани, часто поглядали в той бік.

То малярів на нас пустили. Вони скрадалися, лугом лізли, але одна хороменська жінка — ага, з Хоромного сама — сказала за них, то партизани всі й повтікали зі свого табору. З Липиць перебралися на Грудок Довгий, тут уже стали табором.

От питають, як поховали Івана. Отак і поховали, в землю. А ще питають, чи салютували, бо ж звикли думати, що завжди салютують, коли солдата чи партизана ховають. Не салютували. Там і пискнути не можна було. Закопали — ні гроба, нічого, тільки трави наслали.

Думаєте, тоді хтось знав, що вернеться живим, що доведеться розказувати? Якби знали, але ж ніхто не знав...

Отака наша сім'я... Ага, а найменшим серед нас був Олександр, сьоме дитя, ото мати з ним скрізь і ховалася — чи по лісах, чи по своїх людях, чи по чужих. Коли палили Ключи, то багато людей тікало, ховалось у житі, й мати наша в житі ховалась, її не зловили.

А палили село після того бою. Насунув каральний загін, кілька сотень карателів, оточили з усіх боків — і підпалили з усіх боків. Людей ловили й кидали у вогонь. Не тільки стріляли, а й живцем кидали — жінок, дітей, старих... А ще топили в річці Цаті, кого не втоплять, то пристрелять. А потім і село Раківка запалало. А партизани в лісі були, жменька їх. Чим могли допомогти, як урятувати? Всю ніч над цими селами наче аж хмари горіли, так пожежа лютувала. Дим до лісу до нашого добрався. Всі ми страждали, всі думали тільки про одне — як відплатити ворогам за рідних своїх.

Хто втік, то розказував, як палили і вбивали... Нашу сусідку, Марію Волкову, поліцаї загнали на копицю сіна в городі, цілились у неї і стріляли. Може, полякати, познущатись хотіли, а таки руку прострелили. Просилася, щоб у вогонь не кидали.

Дмитро Півень був у нашому селі, вже в літах. Сини його пішли на фронт, а в нього жінка померла. То взяв собі молоду, з Раківки, звали Дунею. Маленьке в них знайшлось. Як палили і стріляли, то поліцаї вирвали дитя з її рук, у вогонь кинули, а потім і її у вогонь теж кинули... За всіх не розкажеш, а кожне тоді настраждалося... Ключівці розбіглись по лісах, по чужих селах, то весь час за ними полювали, виловлювали, возили в Чернігів і там розстрілювали. Все тут спалили, думали, й сліду не лишиться на згарищі, а люди після війни почали сходитись назад, і тепер Ключи знову стоять.

А коли був партизанський рейд на Західну Україну, то в загоні Федорова ходили батько, Поля й Михайло, потім повернулися. Де Сашко, найменший? Живе в Ключах, робив на тракторі, а вже не робить, бо переніс операцію. Батько помер у п'ятдесят третьому році, після війни був головою сільради в селі. Мати ходила до колгоспу, а вже зараз ніяка, має вісімдесят шість років. Михайло в Харкові живе, написав книжку про партизанів, називається «Лісові солдати», він за багато боїв там каже, і за той, де Івана вбило. Нову квартиру одержує, то просив на

стару адресу не слати листів. Поля має чоловіка, сина, а дочка їхня живе в Мурманську. З сімох дітей лишилось четверо — дві сестри і два брати, та ще наша мати Ганна Прокопівна, вже не робить.

Жінка розкажує — і її вустами говорять біль, страждання, горе. Яке це гірке мистецтво мовлення, коли на слова обертаються сльози, рани, смерть, і вже тоді слово не легке й буденне, а це вже слово-сльоза, чи слово-рана, чи слово-смерть. І не тільки для цієї жінки, яка розкажує, а й для багатьох, що слухають, на чію долю не випало ніяких випробувань.

Сидить Зінаїда Глазок у тісній вчительській кімнаті, де футбольний м'яч, піаніно й жіночі туфлі примостилися поряд, і розкажує про своє життя, про минуле, яке не забувається. І плаче, похапливо витираючи сльози шкарубкою долонею, й не соромиться своїх сліз.

— Сім'ї в мене своєї нема, живу з матір'ю...

На горбочку, неподалік від рубленої хатини, куди в гарячу пору сівби, жнив чи оранки сходяться поснідати або пополуднувати колгоспні механізатори, височитьobelіск... На фронтах загинули — Битков, Бруй, Власенко, Глазок, Горло, Заєць, Качура, Мельник, Сердюк, Соболь, Ткач, Швець і ще багато клюсівців. Спалені під час окупації — Битков, Бруй, Волик, Власенко, Соболь, Сердюк, Драгун, Швець і ще багато інших клюсівців. Розстріляні в чернігівській тюрмі і в Клюсах — Бруй, Заєць, Деркач, Дибков, Качура, Сердюк, Товкач, Потапенко, Швець, Глазок, Посерюга, Розуменко, Ходорич, Чернявський, Швець і ще багато інших клюсівців.

А голова клюсівського колгоспу Агнеса Єгорівна Толочко, вродлива жінка з тихою, погідною усмішкою на повному обличчі, яке вже починає павутинитись під очима, каже:

— Хто робить у колгоспі, які найпоширеніші прізвиська? Деркач, Потапенко, Глазок, Заєць, Соболь, Швець, Мельник, Сердюк... І на картоплі, й біля льону, і біля худоби.

Їх мордували, спалювали, топили, розстрілювали, а вони — їхні діти, брати, сестри — zostалися невмирущими, орють землю, засівають, радуються врожайам, п'ють воду з незамулених поліських джерел. Людина смертна, а народ безсмертний — завдяки своїй мужності, незламності, волі до перемоги.

Клюси — старовинне село, й пращури нинішніх Зайців, Товкачів, Ходоричів жили тут іще в сиву давнину, в епоху Київської Русі. Неподалік од села знайдено поселення, що датуються пізнім палеолітом, неолітом, є поселення доби бронзи. Багато місцевих експонатів міститься в самодіяльному музеї, розташованому в невеликій хатині, де через вузький коридорчик (чи то сіни) розташована сільрада. Тут ви побачите великі кості та бивні мамонтів, старовинні прясла, кам'яні сокири, вістря, скребки, пожевидні пластинки, уламки скляних браслетів, уламки глиняного посуду, замки, ножі. Чимало клюсівських експонатів було відправлено до Києва. Проте запаси їхні — невичерпні, й директор школи Павло Іванович Толочко, що відає музеєм, щоліта знаходить нові й нові кремінні ножі, які добре збереглися, наконечники стріл, черепки.

Через Ключі в давнину пролягала дорога, по якій на нашу землю приходили поневолювачі і по якій мушили тікати. У лугах біля річечки Цати білють кучугури піску — це велика шведська могила ще з тих часів, коли вони приходили під Полтаву. В селі й досі не без лукавої усмішки переповідають — із покоління в покоління передається ця опазія,— як одна клюсівська молодиця подалась до свого погребя, бачить — із діжки з солониною стирчать ноги шведського вояка. Витягли з погребя за ті ноги, дивляться, аж це перевдягнена в чоловіка шведка втопилась у діжці! Ось так поласувала чужою солониною.

По цій древній дорозі, що веде з Городні на Стародуб, відступали колись і розбиті орди Наполеона. Люди переказують, що перепадало французам від мирних поліщуків; пам'ятають і те місце над річкою Жеведою, де в давнину стояла церква, в якій, розпаливши вогнище, грілись завойовники разом із кінями...

Всякий заброд бачив цей край за свою історію, що криється в імлі століть. Від одних zostалися могили, чорним струп'ям горбатіють, а від других і могил не лишилося, хіба що перекази, а то й переказів нема, поросла по них трава забуття.

Чи так само поросте травою забуття пам'ять по гітлерівських фашистах? Нині ще не поросла, й завтра не поросте, й післязавтра. Думається, ніколи не поросте.

З українських Ключів було рукою подати до російського села Хоромне — рукою подати через Снов, біля якого

комсомольці трьох братніх республік посадили гай на відзнаку 150-річчя від дня народження Тараса Шевченка; рукою подати повз шведські могили, мимо Тимошиної прірви, в яку десь у тридцятих ускочив невдатливий базарувальник Тимоха, потопивши віск, мед і шинку, котрі віз на базар у Чуровичі; рукою подати через сосново-березовий лісок, через поле озимини, що ніжними врунами розіллялось до млистого обрію, навіваючи думки про врожай.

І ми поїхали в Хоромне, про яке багато начулися на українському Поліссі і яке вже почало світити з далини, кличучи, ваблячи до себе.

Доброго дня, Хоромне, доброго дня, земле, жінки й чоловіки, діти, птахи й дерева! Доброго мирного дня вам, рублені хати, схожі на хати в Ключах чи Єліному, доброго дня, журавлі-зруби, схожі на журавлі-зруби в Гуті Студенецькій, Тур'ї і Млинку, доброго дня вам, піднебесні телеки, що хазяйнуєте в гніздах так, як хазяйнують ваші побратими на чернігівській землі!

Тут, у Хоромному, живе Іван Антонович Мельников, що воював у загоні імені Щорса. Цей загін складався з жителів українських і російських сіл — Хоромне, Ключи, Раківка, Бір, Красне. В травні сімдесять четвертого в Ключах було проведено зустріч народних месників України, Росії, Білорусії — і на цій зустрічі був Іван Мельников, приїжджав Олексій Федоров із Києва, Михайло Глазок із Харкова й багато-багато інших, що воювали тут, зрошуючи поліську землю своєю кров'ю.

У синій сорочці, у галіфе, в чоботях; непокірне чорне волосся, зрідка посріблене сивою памороззю, стирчить на всі боки; сам худий, жиливий і чорний природною чорною засмагою. Такий з першого погляду Іван Мельников, що сидить у своїй хатині й розказує про життя і війну.

— Так, я був у загоні імені Щорса. Так, я пам'ятаю Івана Глазка, знаю, як його вбито. Знаю меншого їхнього брата, двох сестер — Полю і Зіну. Разом із ними воював.

Я ходив на Західну Україну, коли возз'єднувались. І брав участь у фінській кампанії, був станковим кулеметником, першим номером. А потім списали, бо ноги відібрало, став негодний.

А тут почалася нова війна. Загальна мобілізація, мене теж узяли. Дійшли до Покровського монастиря, тут і зіткнулися з ними. Розбили нас, то вже хто як вибирався

з оточення. Я в Хоромне подався, додому, йшов чи лісами, чи лугами, а дороги обминав.

Фашисти з Хоромного взяли Куксу Бориса, Сафонова Петра, Соболя Дмитра, Коновалова Івана. Завезли в Чуровичі, допитували, били. І потім наказали яму копати — значить, перед розстрілом. І постріляли. Ну, думаю, тепер і мені мало залишилося чекати своєї черги.

За Пахома, начальника поліції в Чуровичах, чули? Дуже лютий був, лютіший за скаженого собаку. Скільки він ганяв за партизанами! А потім уже ховався від Радянської влади, але попався. Я тоді в міліції служив, коли його до нас привезли. «Пізнаєш мене?» — питаю. Крутить головою, що ні. А отак замок лежав. Я тим замком і вдарив його, що він і впав. «А тепер, — питаю, — візнаєш мене?»

Іван Антонович згадує, як формувалася їхній партизанський загін, розказує про ту засідку біля Ключів, коли було розбито гітлерівців, — сам теж брав участь у цій операції. Тоді чимало взяли трофеїв. А своїх убитих перевезли на човнах до лісу, на Грудок Довгий, там і поховали, й Івана Глазка теж. Не так давно їхні рештки викопали, перевезли до Климова, райцентру, тут переховали у братській могилі. А може, краще б спочивали у партизанському лісі?

Єлизавета Олександрівна, дружина, прийшла з городу, де поралася біля картоплі, сіла поряд із чоловіком на ослинку, слухає за ту партизанку, докидає й своє слово:

— Я в лісі ховалася разом із слінськими людьми. Які слінські люди були з нами? Багато всяких. Пам'ятаю — Явдошка, і Морози, й Роговенчиха. Жінки з малими дітьми, і в мене мале дитя на руках. Сиділи ми отак на галяві, розвели вогонь, їсти готували. А було це зимою, в березні місяці. Коли німецький літак налетів. Усі побігли врозтіч, а з того літака німці щось кинули, сильно рвонуло, то де той наш вогонь і подівся. Бігла я, а потім упала на сніг і лежу. То що каже моя мала? «Мамо, — каже, — лягай під мене, я тебе вкрию!» Це вона так хотіла захистити від німецького літака, бо вони ж строчили по лісі.

Сховалася із дітям у корчах, бачу — кров на мені: чи подряпалася, чи поранилась. Холодно, мокро. Хоч би людей углядіти, легше було б, але ж не видно, всі порозбігалися, попричаювались. Я й почала голосити з усього того розпачу. «Мамо, — каже моя мала, — не плач, я тут!» — «Не за тобою плачу, а за людьми, бо лишилися ми самі-

сінькі». А воно радить: «Поклади мене тут, піди пошукай їх!»

Літаки німецькі більше не налітали, то я вилізла з тих корчів. Іду через ліс, спотикаюсь та по боках дивлюсь. Аж бачу — димок за деревами курить, то жінки з Єліного були. Прийняли до гурту, трохи обсушилася з малою біля вогню. А вона ж у мене плаче, їсти просить. А де візьму, коли нема? То одна жінка й сказала їй: «Цить, бо як плакатимеш, то нас усіх знайдуть і повбивають». І повірте, що як замовкла, то цілу добу не озивалась, і вже їсти їй перехотілося.

Згадалося... Якось у полі ця жінка, звати Мариною, й каже моїй дочці: «Колись у лісі навчила тебе мовчати, а тепер навчу жито жати...»

По сусідству було... Поліція збила нашу хороменську жінку, на прізвище Вивниченко, бо вона там чимось помагала партизанам. Збили так, що поворухнутися не могла. А ми з Анею, моєю товаришкою, довідалися і зайшли до хати допомогти. Ой, горе... Не могла ходити, а в ранах уже почали черви заводитися, то ми пінцетом їй витягали черви — і з боку, і з ноги. Аж тут побачили поліцію біля хати. Перелякались — і тікати. Аня в гарбузи впала, повзе, а я через город, через вулицю — й ускочила в хату до дядька Костянка. Він мені зразу ложку в руки, посадовив за стіл, щоб, значить, я за свою виглядала. А тут і заходить поліцай, не наш. І досі пам'ятаю, як у мене ложка в руці тремтіла...

Що робила в партизанах? Прала, їсти варила. Все доводилося робити.

А того Пахома як зловили? Поїхала з Чуровичів одна жінка до Києва й там набачила. Всі його знали, собаку, ніхто й досі не забув. Глянула — Пахом! Пішла в міліцію, заявила, де цього фашиста бачила, хай заберуть. Забрали, а в нього вже друге прізвище — Перелігін, чи що. Він у Києві на базі якійсь робив, думав, що врятував шкуру. То судили в Новозибкові, засудили до розстрілу.

Так розповідало подружжя Мельникових — ішли поряд по життю не безпечними манівцями, а тернистою дорогою. Надійшов до хати, де живе партизанська сім'я, і секретар парторганізації хороменського колгоспу «Шлях Леніна» Микола Максимович Терещенко. Уважно слухав, подеколи докидав і своє слово — сам із Хоромого, знає людей не тільки місцевих, а й із довколишніх сіл. І з їхньої розповіді дедалі ширше, повнокровніше став вимальовува-

тись образ цього російського села, колективний портрет жителів, які своєю долею, своїми стражданнями і боротьбою як дві краплини води були схожі на українських братів із поблизьких сіл.

Іван Антонович Мельников палив цигарку, розказував, перескакуючи з однієї події на другу, а дружина й секретар парторганізації доповнювали — якщо не учасники вони, то свідки.

— Захаров Федір був у нашому загоні, то вороги розстріляли його жінку, лишилося троє дітей... Значить, Захаров, Соболев, Сентяй і я одержали наказ — піти в Хоромне за продуктами. Тільки опинились у селі, а тут карателі. Ми заскочили на бригадний двір, сховались у конюшні, відстрілюємося з автоматів. А вони оточують конюшню і кричать, щоб здавались. А куди нам здаватися? Стріляємо. Тут дим поснувався в конюшні, значить, підпалили, хочуть живцем спекти. Бачимо, треба вибратися звідси, відступати. А я був зодягнутий у чорний кожушок. Роздягнувся, кинув той кожушок у куток конюшні, щоб у відчинені двері було видно. Подумали, що партизан, і зрешетили кулями.

Таки вискочили з конюшні, вдвох із Олексою Соболев біжимо, його вже двічі поранило — в щоку і в плече. І звернули до хати, де жила Олексина теща. А вона й каже, щоб ми поховались у погріб і переждали, поки німці підуть із села. Олекса аж розсердився: «Я не здурів, щоб у погріб лізти!» І тільки в садок ступили, як по нас із кулемета сікнули.

Ми врозтіч кинулись... Я добіг до луку, а в лузі вже начебто вдома. Біжу, а очі піт заливає і кров, таки поранився. Коли оглядаюсь у лузі — хтось на коні за мною женеться. Здалося, що поліцай. Сховався за кущем, чекаю: або коня, або вершника таки встrelu. Коли, бачу, зняв картуза й махає картузом. Аж це Олекса Соболев. Коні за городами паслися, то він зловив коня, поскакав верхи, а я спершу не впізнав, хотів стріляти.

Далі разом побігли — Олекса на коні трясеться, а я за гриву рукою тримаюся, біжу по землі. Так добралися до Раківки, а тут, біля хвойника, кинули коня й до річки. А Соболев Олекса поранений, болить йому, він стогне. А вже вечір. Я на лід став, пробив прикладом — взнати, куди вода тече, бо нам було проти течії. Зняв я сорочку свою, обв'язав Олексі голову, щоб мороз не так облікав рани і менше кров юшила. В лісі натрапили на єлінських

жінок, вони побачили, що свої, що партизани, то хусток не пошкодували, я тими хустками забинтував Олексу, а потім добиралися до Голіно, кілометрів десять ішли. І все по річці, щоб не заблудитись. Проб'ємо прикладом кригу, побачимо, куди вода тече, — й проти течії. Так і дійшли до партизанського загону після тієї вилазки, а хіба одна така вилазка була?

Оточили вороже з'єднання, розбили. А в бронетранспортері їхав генерал, то захопили бронетраспортер, а біля генеральського трупа документи знайшли, багато списків. Як почали партизани дивитися по тих списках, то кожен знаходив своє прізвище. Там і жінка моя була записана, й наша дочка Таня. Значить, до розстрілу всі були засуджені, на смерть приречені.

Зацвітають біля оселі партизанської сім'ї яблуні, розгортають дитинні пелюстки рожеві... Чомусь тепер, у середині сімдесятих, не віриться, що яблуні так само зацвітали тоді, у війну, в окупацію. Земля була окупована, яблуні окуповані, вода в річках, вітри в лугах. Не могли вони, як і люди, в неволі рожевіти вільним квітом, синіти в берегах, віяти в лугах...

Микола Максимович Терещенко, секретар парторганізації колгоспу, запросив до себе — саме в їхній хаті під час війни знайшли притулок десятки біженців із українського села Єліне, яке було спалене, сплюндроване, знищене за свій сиротив окупантам. А на ті часи, коли вбивали не тільки за зв'язки з партизанами, а й за співчуття до них, це було героїчним подвигом: російські брати з Хоромного сердечно прийняли українців із Єліного та інших месницьких сіл.

Звичайна ця рублена хата, як і десятки та сотні інших. Росте на причілку береза. У дворі грається хлопчик, на картузі — червона зірка, мабуть, хоче вирости солдатом.

І всередині хата як хата, схожа на своїх посестер у цьому краю, затишна, барвисто світить вишитими, пишними подушками. Ксенія, мати Миколи Максимовича, ще жвава жінка з пломінками, осяяними теплом доброти очима, не перестає всміхатися, розповідає.

— Сніги тоді були великі, то коли вороги палили Хоромне, ми ховали по заметах і хліб, і одяг. Бо такі люди, що в сусіда вже горить, скоро й тобі горіти, а ти рятуєш оте добро своє, горбом нажите, бо як же потім постарашся, коли війна? А палили село вісімнадцятого березня, цей день ніхто не забув і не забуде.

— Як палили Хоромне, — озивається Микола Максимович, — я став тікати в село Михайлівку. І не я один тікав, а й усі, хто міг. Мені тоді вісімнадцять років було. Німці з кулемета стріляли, кулі то свищуть, то по снігу вжимають. Я вскочив у балочку, а далі вже балочкою брѳохався, тут кулі не діставали. Прибіг у Михайлівку, озирнувся назад, а Хоромне горить, палає, дим валить догори. Й аж звідти долинає крик людський, рев худоби — зачичені в хлівах стояли й коні, й корови... У нас було кілька овечок, то згоріли, й кобила.

Переночував у Михайлівці, а на другий день не можу всидіти, хочу побачити Хоромне, хочу взнати, що там із рідними. Пішов я через поле, балочкою йшов, щоб на німецькі чи поліцейські очі не натрапити, ось і Хоромне. Стріхи погоріли, стіни де пообвалювалися, комини стирчать, печища в сажі чорніють, дерева по дворах теж пообвуглювалися. А де ще не дотліло, то дотліває, димок снується. Там убитий лежить, там застрелений кінь валяється. Страшно стало на душі, бо ніде ж нікогісінько. Вся наша вулиця згоріла, а дивлюсь — і очам своїм повірити не можу: наша хата стоїть, наче й не палив ніхто. Близьче підійшов — і справді стоїть, і справді наша хата, ось тільки пообсмалювало трохи згоріло... А чом не згоріла? Коли вшивали соломою, то сніпки вмочали в мокру глину, зимою вони перемерзли, взялися кригою, от і не схотіли горіти, тільки де-не-де пообвуглювалися і стріха осіла донизу.

Переступив поріг, у сінях постояв, прислухався, а потім і в хату. А в хаті, повірте, сидять четверо дідів із нашого села, сидять рядком на лежанці, ноги попускали. Я дивлюся на них, мовчу, а вони, діди, на мене дивляться й мовчать.

Раптові сльози набігли на очі Миколі Максимовичу. Ось начебто про минуле розказував із усміхом на устах (може, то біль так світився?), а тут уже подався до сусідньої кімнати, щоб витерти кулаком обличчя. Запала тиша, вагітна отими несподіваними сльозами, прорізана гострою блискавкою болу. Повернувся...

— А коли брали молодь у Німеччину, то й мого брата Василя забрали. Оточили село, й хто не втік — того підмели. Але на каторгу не захотів їхати, втік із поїзда в Бобруйську. Подався лісами назад, а потім пристав до таких, як сам, шістнадцятирічних, вони зійшлися до партизанського загону. Дістали зброю, обстріляли німецьку ма-

пину. А в тій машині було повно фронтників. То фронтники ці фашистські як дали юним партизанам!.. Потім ходили, добивали. Хтось став із нашого Василя знімати чоботи, а він, поранений, візьми підведись і скажи: «Пая...» Отой німець і дав йому прикладом по голові — і наче вбив. Хлопчаків тих треба потім було поховати, то нашого Василя селяни викрали, він таки не вмер. Викрасти викрали, а хтось доніс, от і знову забрали. Потрапив у Данціг, поневірявся, а вже потім позбувся неволі.

Через дорогу від мене жив Микола Терещенко, однофамілець, розкажу за нього, товаришували ми з Миколою. Відчайдушний був, нічого не боявся, але з таких, мабуть, і виростали справжні герої. З дитинства сміливий. Разом по чужих садках лазили. А то надумали хлопці нарвати в директора школи ранніх огірків. А директор строгий, спробуй нарви! Микола як? Ходить слідом за директором і непомітно кладе огірки за пазуху. Той обернеться — нічого не бачить. І так само цибулю в нього на грядці рвав... На цілу голову вдався вищий за мене. Їхній рід увесь такий — високі, заповзяті. А ноги мали великі, ніяке куповане взуття не підходило, то самі шили собі чоботи і валянки.

А Микола був у партизанах, повертався з товаришами із розвідки. Стомилися, зайшли в чийсь хату і попросилися переночувати. Сталося це в лісовому селі. Позасинали, наморені, бо ніч. А звідки їм знати, що притулок їм дав сам староста! Швиденько обернувся в Чуровичі, привів карателів. Партизани відбивалися, скільки могли. Й Микола Терещенко відстрілювався до останнього, так що в запалі бою не залишив для себе патрона, щоб не датись їм живим до рук. Ну, взяли вони тих, що вціліли. Розказують, коли вели по дорозі, один партизан ускочив у колодязь, то його в колодязі пристрелили, не врятувався.

У Хоромному й досі пам'ятають, як Миколу вороги возили по селу на возі. Все допитувалися, де партизани, а він поклявся мовчати — й мовчав, як заціпило, жодного слова не сказав. Б'ють, знуцаються, катують, а він не озивається. Чого возили по селу? На пострах іншим, щоб не помагали партизанам.

Йому вуха відрізали. І пальці повідрубували. Багато з ним у підвалі сиділо арештованих, а нікого з них не назвав, не виказав. Усім пов'язали руки й повели на цегельню. Микола попросив, щоб розв'язали, але ніхто не

зважив. Ішов попереду й співав «Інтернаціонал». А як привели до цегельні, наказали рити яму, й Микола відмовився, не став копати собі могилу. Далі наказали їм обернутись очима до стіни, він не послухався і закричав: «Стріляйте, гади, мені в обличчя, я хочу знати, хто мене вбив!»

І вбили його останнім... А один офіцер не став стріляти, так його вразила партизанська мужність. Начебто він потім сказав своїм солдатам, що на таких людях і Росія стоїть, що якби німці були такі віддані фюреру, то вже б на Урал добрались!

І коли відкопали могилу, то Микола Терещенко лежав верхній, застрелений у груди...

Ксенія, мати, багато вже начулася синових розповідей, сама знає не менше, а зараз слухає — наче вперше, й так само переживає, наче вперше. Бо, видно, до всього здатне звикнути людське серце, тільки до таких страхітливих okazій не звикне, не збайдужіє до високих самопожертв. Потім сама береться розповідати, а син так само, переживаючи, слухає.

Про те, як у січні місяці, в стужу, зігнали хороменців до складів, намисливши постріляти й попалити, як це було скоєно по інших селах. Матерів зігнали з малими дітьми, бабів, дідів, підлітків, що не встигли втекти до лісу.

— А Федя, мій меншенький синок, спав тоді, коли всіх зганяли на склади. То поліцай сказав, що не треба брати з собою, хай спить — однаково згорить. Я не послухалася, розбудила, закутала швиденько й узяла, бо людина завжди сподівається на краще, навіть коли безвихідь... Оточили всіх. Плач стояв — жінки ридали, діти. Дехто ставав на коліна, повз до коменданта, що прибув із Чуровичів, цілував руки в рукавичках. Ось-ось, думали, скомандує, махне рукою, загримлять кулемети — і підтятим житом попадаємо на землю.

Щасливий збіг обставин урятував тоді життя деяким хороменцям, а серед них і матері Ксенії, що в подробицях пригадує той день, навічно випалений вогнем болу у її свідомості.

— А коли влітків спалили, то в нашій хаті жило багато українських сімей, отут набивалося душ до сорока. Тепер подивисься й думай — як могли вміститись? А тоді вміщались і нічого. Білогури жили, Ілленки. Данило Тишкович із сином, їхня тітка товста... Лукерині падчериці, Аню-

та, Феодосія... Із рік отут жили, й добре ладили між собою. А лазню кожен день доводилося топити, стільки тоді блощиць і вошей водилося.

Піч так і не вистигала — ні вдень, ні вночі, бо це ж скільки треба було наварити, наготувати!.. Ні, печі тієї нема, перебудували, нова стоїть, ось син помагав із цеглою... А поприходили єлінські біженці з порожніми руками, тікати мусили,— ні тобі ложок у них, ні горщиків. Хто зготує кашу — діти налетять, умить рознесуть, і ніхто не дивиться — чужі діти чи свої. Пудів три-чотири сала в нас було, то швидко з'їли. А що картоплю німці не брали, то картопля була, теж довго не влягала. По дрова щодня до лісу їздили, ото хлопці запряжуть конячину, на сани — й гайда, а потім уже з паливом додому вертаються. Не було такого, щоб не ділились, усе єдине було в нас. І не тільки в нашій хаті жили єлінці, жили вони в Хоромному чи не по всіх дворах, що хоч трохи вціліли. Дуже їм наші люди співчували — залишилися геть-чисто всі просто голого неба, де ж іще було їм притулку шукати.

В сорок третьому році вісімнадцятилітній Микола, син Максимів, із яким оце зараз розмовляємо, пішов на фронт. Звільняв Білорусію, форсував Сож, дійшов до Ростока. На війні завжди і скрізь трудно, але найтрудніше, мабуть, випало біля Лоевого, коли форсували Дніпро. Багато полягло наших у кривавому бою з фашистами, й Микола сам був не раз на волосині від смерті — то мало не потонув у човні, в який влучила ворожа міна, то фашист багнетом у скатку влучив, а не в живі груди,— але весь час доля була милостива, оберігала від смерті, бо, звичайно, матері Вітчизні був потрібен воїн-визволитель, а рідній матері Ксенії син-оборонець.

Обеліск у Хоромному... Тут по всіх селах обеліски — в трьох республіках. Стоять бійці зі знаменами, з автоматами, стали на коліно в скорбній зажурі. Тримають в одній руці зброю, а в другій дітей — тих дітей, чие тепло вже ніколи не зможуть відчуті... І — написи на плитах, прізвища, наведені срібно, що нескінченними борознами пролягли. В Хоромному теж... Ганжа, Ковальов, Карпович, Курач, Третьяков, Крючков, Біба, Неруш, Сентяй, Костянюк, Захаров; Соловцов, Борок. Майже триста бійців і партизанів, що загинули під час Вітчизняної війни.

Багато сумного й величного може розказатиobelіск у Хоромному. Хіба серце зостанеться байдуже до імен чотирьох братів Амельченків, чиї імена викарбувані тут? Загинули на фронтах, а їхня мати Анна надовго пережила загибель синів, померла торік, не дотягнувши тільки двох літ до століття. А четверо інших братів, Мельникових, воювали на фронтах, у партизанах, усі повернулися додому, працюють... У війну не доводилося вибирати собі долю, вона сама вибирала...

Є гарний хор у Хоромному, співають у ньому старі діди та баби. Всяких пісень співають — і веселих, і сумних, і повітніх, і старовинних. І коли, буває, затягнуть, як «шумів суворо Брянський ліс», коли розлога мелодія нагадує грізний шум партизанського лісу, не один хороменець чи хороменка, що воювали в загоні, згадають минуле, й не одному, в кого з лісу не повернувся брат, батько чи дід, озветься гірким болем душа, яка не стомлюється страждати і радіти.

У будинку культури є портретна галерея. Це ті, чиї прізвища списано там, біляobelіска. Назавжди схоплено якусь одну мить, якийсь один вираз обличчя. Як серед них багато юних, а то й зовсім дитячих!

Підходить старий дід, зодягнутий у кожух, показує на один із численних фотознімків і надмірно голосно — мабуть, сам недочуває — каже:

— Мій брат Крючков Костянтин. Загинув вісімнадцятого серпня під Стародубом. Німецький танк розтер його, навіть кісток не лишилося.

Залізничний вокзал у Щорсі й автобусна станція — поряд. Ранок погідний, наче цілющою росою вмився, і все видається молодим у цю молоду пору: охайні садиби, люди, дерева, небеса.

Металевий, надтріснутий голос диспетчерки оголосив черговий рейс на Чернігів, і тоді, наче за тим очікуваним сигналом, озвався заспаний голос баяна, ще дужче пожвавішав гурт молоді, й без того жвавий. За якусь мить звук баяна став лункіший, пальці чорнявого гармоніста впевненіші, і хлопці та дівчата, утворивши кілька пар, почали танцювати.

Проводжали своїх товаришів до армії. Дві дівчини з правого та з лівого боків обіймали коротко обстриженого призовника, а другого допризовника цілував товариш — цілував довго й невміло, тицяючись обличчям у шию, що-

ку, вухо, а призовник цей так само незграбно відповідав на поцілунки, весь час усміхаючись якоюсь дитячою і водночас винуватою усмішкою.

Заливчасто грав баян, дівчата танцювали на автобусній станції під поглядами ранкових пасажирів, а неподалік стояв грузовик із відкритим кузовом, прикрашеним ніжним березовим віттям і червоними та голубими стрічками. Цією машиною й приїхала молодь до Щорса, а щоб приїхати так рано, мушили встати ще ген-ген до зорі. А було це нелегко після вчорашнього гуляння-проводжання, що затягнулося до півночі, після співів-танців.

Із якого села вони приїхали? Із Тур'ї чи Сновського? Із Тихоновичів, Гути Студенецької, Єліного, Ключів, Хрипівки? Із якого села, що було знищене фашистами, а тепер постало з попелу, зацвіло новим життям, зацвіло ось цією молоддю, що весело танцює, проводжаючи в переможному травні сімдесят шостого?

Можуть вони бути зі Старих чи Нових Боровичів, можуть бути з Гути Студенецької, Єліного, Ключів...

А машина, якою доїхали до Щорса, так схожа на весільну в своїх молодих обновах-прикрасах!

І, ставши осторонь від веселого гурту, гірко плакала дівчина-білявка...

— У колгоспі робила, а де ж... Тільки проклята старість узялася десь, уже вісімдесят п'ять. Старому погано жити — хочеться допомогти дітям, а ніяк не вдається... Ні, раніше я на хуторі Ганнівка жила, а потім перебралась у Погорільці. Марина Іванівна Комісаренко... Як урятувала солдата? Я ж тоді не знала, що він із Волги, пізніше узнала. Приїжджав у гості недавно, гостював, я й листи від нього маю, де ж це вони, загубилися, та я знайду...

Їх тоді в Погорільцях узяли, а до нас привезли. Там лиши стояли здорові, то під липами четверо їх лежало побитих. А цей солдат рачки ліз...

Вона — худенька, з хворобливим білим лицем — стає посеред хати на коліна й показує, як повз той солдат. Баба Марина переставляє руки, переставляє ноги, її рясна спідниця тягнеться по підлозі, баба Марина часто хекає — дихання з присвистом виринається з рота. Зводить ся, не може погамувати задишки, очі дивляться прямо, а погляд їхній далекий-далекій.

— До рівчака доповз через поле, а наша хата стояла за рівчаком. У вікно побачила, вискочила — горенько, це ж наш солдатик! Весь у крові, скалічений. Завела в хату, а він іти не може. Налила води в миску, обмила його, витерла. Поклала на ліжку, питаю, чи вип'є молочка. Похитав головою, що ні. А чаю захотів, то заварила, він випив. Доглянула його, заночував у хаті, а зранку знову попросив чаю. І, видно, оклигав за ніч, бо зібрався — і пішов на казбонний ліс, а куди — бог знає, може, до партизанів... Де ж це листи його?

Тремтячою рукою шукає на миснику, знаходить. Листи ці, адресовані на Погорільці Марині Іванівні Комісаренко, а написав їх Агсєв Євген Парамонович, що тепер живе на хуторі Тормошино Волгоградської області. Хазяйка ховає листи на миснику.

— І я писати вмію, тільки не бачу. Раніше на карті всі держави показувала — Африку, Азію, Францію, їй-богу. А син од ран помер на фронті, Петром звали, краще б він лишився, а котрась із дочок померла, в мене їх четверо.

Сідає на вузькому тапчані біля печі, над нею — хустки висять на жердці. Худа, беззуба, зморщена. Дивиться на велику раму, прикріплену до стіни, а в рамі — всілякі фотознімки. Старі обличчя, молоді, солдати, діти. Рід Комісаренків — вузласте коріння, юне пагілля.

— Ой, нічого так не хочеться, як щось робити. Щось би робила й робила, а не можу, бо дихати трудно. Чого? Може, легені всохли? Ось тут по сусідству дідок є, до дев'яноста йому, то схопить відро води й біжить. Я питаю: «Як ти біжиш із відром, га?»

Баба Марина зводиться з тапчана й показує, як той дідок біжить із відром води. В цей час розчиняються двері й заходить жінка з великим пучком косатої трави, помережаної весняними квітами. Це Катря, бабина дочка, повернулася від колгоспної череди, пасла в лузі. Чоловіка її вбито на фронті, більше не виходила заміж. Син служить в армії.

Баба Марина показує карточку сина.

— Ось він, ось... Війна з'їла, хай би краще тих ворогів поїла...

Живе в селі Погорільці жінка дивовижної долі Катерина Шарабура.

Гітлерівці арештували її разом із іншими активістами, з тими селянками, на кого впала підозра, що їхні чоловіки в партизанах. Усіх допитували, били, знущалися, проте ніхто не видав місцеперебування народних месників. Третього грудня сорок першого року їх вивели за село, й тут, у ярку, розстріляли. Катерина Шарабура впала серед трупів, але залишилася жива — їй було перебито обидві ноги. Великої сили волі коштувало погамувати біль, не видати себе стогоном чи криком. Якийсь час мусила непорушно лежати, наче мертва. Потім обережно поповзла...

Поповзла не в поле і не в ліс, остерігаючись нової зустрічі з карателями, а до людей, бо потребувала їхньої допомоги. Не побоявшись кари, їй надали допомогу в одній хаті, потім у другій. Згодом доставили на хутір, де підлікувала ноги, загоїла рани.

В Погорільці повернулася десь за місяць, її більше не чіпали, хоч кожної миті знову могли прийти, забрати, повести на розстріл. Так у щоденному очікуванні смерті жила Катерина Шарабура до того дня, коли в Погорільці прийшли наші.

Живе й по нинішній день — розстріляна фашистами, проте не знищена.

Всі чули, всі знають про знаменитого партизанського підричника Васю Коробка.

В Погорільцях живе його мати Олександра Кузьмівна і брат Іван Іванович, сільський учитель. Вони вдвох і розповідали про село, про війну, про себе та Васю.

— Я був старший за Васю на п'ять років. У дитинстві осліп на одне око, то до армії не брали. Батько, Іван Гурійович, працював то рахівником колгоспу, то секретарем сільради. А жили ось на цьому дворіщі, тільки хата маленька була тоді, пізніше добудували.

Олександра Кузьмівна, зітхнувши, озивається:

— Піонери до нас навідуються, розпитують за Васю. Що можу, те й розказую... А якби хто мені розказав за Васю, де вбито і як убито. Десь поблизу Польщі... Один приїжджав до нас, обіцяв могилу знайти... Як хто хоче, так поможе. Зі Сквири був чоловік, то говорив, що на якомусь хуторі вбито Васю, сам бачив. А другі кажуть, що втопився...

— Шукали братові останки, чому ж... Створили групу з працівників Брестського музею, і з прикордонників,

і з польських друзів наших, але, здається, точно не з'ясували місця.

Мати сидить, склавши руки на грудях, журиться.

— Я вже й забула, який він був. Дитя... тринадцять років, що з нього питаєш? До школи ходив. Загадаєш зробити — зробить. У сад піду чи на грядки, то й він зі мною ходить. А то біля самої хати разом із хлопцями вирили окоп, гралась у війну. Там у тому окопі грубку мали, вогонь горів у грубці. Тут війна справжня йде, а вони граються у війну.

При німцях усього було! Поки Вася ще в партизани не пішов, то його теж брали, сидів у підвалі... А скільки нас потім за нього попотягали! І мене, й батька. Бувало, по місяцю вдома не жили, переховувалися по людях... Разів чотири батька й мене возили в Холми, допитували, били. Я вже просилася, щоб убили, аби так не мучитись, але не вбили. Та не так іще лютували німці, як поліцаї. А найдужче, мабуть, Тищенко, ошивався серед них такий. Був би постріляв нас, якби не ховалися. Жаль, утік із села, як наші мали вступити. Казали люди, що в одному місці бачили його, то в другому. Невже не попався такий звір? Мабуть, попався, не може того бути...

Та не так мене били, як батька. І в Погорільцях били, і в Холмах. Не довго й протягнув — помер у сорок четвертому, настраждався... Ось чую й не чую, що ви гомоните... Вже сімдесят сім мені. Чи сімдесят вісім? Народилася на День Перемоги, буває таке!.. Підеш на люди, гомонять, а ти сидиш пень пнем. І бачу погано... А як за сина згадають, то хочеться й мені погомоніти.

Портрет Васі Коробка обвитий рушником, який вишили люблячі материнські руки. В кожную барвисту квіточку вкладали тепло, в кожен листочок... Дитячою безпосередньою усмішкою освітлене добре обличчя юного підричника Васі Коробка, що разом із групою йде на бойове завдання...

Ото проснеться мати вдосвіта, погляне на портрет — іде її син Вася на подвиг.

Ото лягає мати спати, спить, а в цей час її син Вася незмінно йде на завдання, на подвиг.

Іде на подвиг удень і вночі, взимку і влітку. Йде вже не перше десятиріччя, усміхаючись по-хлоп'ячому щиро. І так не одне ще десятиріччя в майбутньому йти йому на подвиг, усміхаючись вічно юним усміхом, у якому стільки душевної теплоти, сердечної приязні.

Разом із Іваном Івановичем ідемо до школи, в якій колись навчався Вася Коробко, сюди він ходив до шостого класу. Невелике, рублене приміщення, які трапляються на Поліссі. Тихо в надвечірню годину, і в цій тиші причувається урочистість. Розглядаючи класи, намагаєшся уявити оте довоєнне покоління школярів, яке так само вчилосся, співало, носило піонерські галстуки, бешкетувало, прагнеш уявити піонера Васю — жвавим, веселим, енергійним...

У кімнаті бойової слави зберігається піонерський прапор, який урятував Вася.

Дочка болгарського народу Лілія Карастоянова, яка була з Васею Коробком в одному партизанському загоні, писала в щоденнику, що «найбільше любила Васю, й коли наступала туга за сином, що залишився в Москві, то я йду до Васи, як до рідного брата. Він ходить, як хлібороб, і він справді був хлібороб». Скільки людяності й сердечності в цих рядках і як виразно постає образ поліського юного месника, що був у душі хліборобом, але так і не став ним, бо мусив узяти зброю до рук, щоб визволити рідну землю, аби її можна було вільно засівати зерном.

Приписаний до Мурманська, є пароплав «Вася Коробко». Цей пароплав уже побував у Бельгії, Англії, Голландії, Ірландії, Іспанії, Канаді, ФРН, Франції, Швеції та інших країнах світу, побував у багатьох зарубіжних і радянських портах. І чомусь хочеться думати, що незримо на цьому пароплаві завжди присутній юний месник із села Погорільці, що він борознить моря й океани, нагадуючи всьому світу про мужність і героїзм нашої піонерії.

З усіх усюд пишуть діти учням місцевої школи, розпитують про Васю.

Сюди, в кімнату бойової слави, приходять і Олександра Кузьмівна, мати. Зустрічається зі школярами, згадує, мовчить у смутку. Йї, матері, є про що сказати й помовчати, є за чим пожуритися.

Погорільці... Звідки ця назва села? Не інакше як у давнину оселилися люди, чиї родинні вогнища було спалено. Не так, мабуть, стихією, як ворогами... Коли точилась Північна війна, тут билися війська шведського генерала Левенгаупта і російські, якими командував Мєпшиков. Зайди спалили сусіднє село Городок, і чимало селян перебалося до Погорільців... Отже, протягом історії зловіс-

ний образ вогню витав над селом, і назва навічно таврована його пекельним подихом.

У Погорільцях пройшло дитинство Олексія Костянтиновича Толстого, відомого російського письменника. Сюди найжджали його двоюрідні брати Олександр, Володимир та Олексій Жемчужникови, широко знані колись і тепер як один автор Козьма Прутков. Бували й інші майстри культури.

В революцію 1905 року селяни Погорільців повстали, спалили поміщицький маєток. Повстання перекинулося на хутори Ганнівку, Глухівщину та Тополівку. Селянське повстання потонуло в крові. Після Жовтня тут відразу було створено ревком. Знали Погорільці і кайзерівські війська, й петлюрівських головорізів, проте не здавалися, боролись, торували разом із усією країною новий, соціалістичний шлях.

Війна... Багато пішло на фронт, чимало в партизани. Фашисти принесли катування, розстріли, вбивства. В ніч із 1 на 2 грудня 1941 року партизани напали на ворожий гарнізон, що містився тут, і знищили багато солдатів, офіцерів, бойової техніки, склади з паливом та боеприпасами. Героїчна операція відразу стала відома всім жителям краю, кличучи їх до відсічі ворогам.

Після цього бою Погорільці зазнали страшного сплюндрування, а комсомольці-підпільники, що допомагали партизанам, були страчені. Із уст в уста передаються розповіді про їхню мужність.

Вася Коробко... Будучи в партизанському загоні розвідником і підіривником, вступив до комсомолу. Знищив понад чотириста ворогів, підірвав десять паровозів і вісімнадцять ешелонів. Загинув біля селища Смолокурні Брестської області в квітні сорок четвертого. Нагороджений орденом Леніна і орденом Червоного Прапора. В Погорільцях відкрито йому пам'ятник.

І повз пам'ятник своєму синові ходить мати Олександра Кузьмівна. Усміхається їй Вася своєю дитинною, чистою усмішкою, усміхається школярам, що приносять сюди квіти, усміхається сонцю.

Погорільці своєю долею схожі на всі інші села, що зазнали фашистської навали. Й коли розмовляєш із людьми, слухаєш їхні розповіді, то мимоволі здається, що весь час ідеться про одне й те саме село, яке було розстріляне й

спалене, — просто в різних місцях воно називається по-різному, та й годі. І здається, що мовиться про жителів того самого села, про жінок, дітей і стариків, яких піддавали тортурам, мордуванню, екзекуціям, карам.

Їх знищували сотнями, тисячами, цілими селами, їх присипали землею, з якої стирчали їхні скарлючені руки, волаючи про помсту, їх живцем палили у хатах, топили в колодязях, кололи багнетами, а вони таки не вмерли, не загинули. Куля їх не взяла, вогонь не взяв, вода не взяла. Скільки їх зараз стало грізними, скорбними обелісками по всій рідній землі, не даючи їй на хвилину забути про горе й страждання, про моря сліз, із якими не зрівняються, мабуть, і найглибші моря на земній кулі. Жертви не канули в небуття, вони зараз озиваються до нас устами живих, устами живих говорить біль і жах закатованих матерів, передсмертний зойк дітей, устами живих озивається їхня любов до життя і ненависть до своїх убивць.

Мине ще одне десятиліття, друге, третє... Чи багато в живих зостанеться із тих, що звідали фронти, гіркоту втрат і радість перемог, із тих, що ходили партизанськими стежками в тилу ворога, із тих, що горіли в спалених селах, кого розстрілювали і хто завдяки щасливому випадку не був убитий?.. Мине четверте десятиліття — і їх стане ще менше.

А згодом зостануться самі лише пам'ятники по наших містах і селах.

А пам'ятники мовчатимуть у вічній своїй скорботі.

Отже, треба слухати нинішній живий біль. Нинішній живий біль наших сучасників, той біль, який шукає виходу, прагне людського співчуття, бо співчуття лікує й допомагає завжди — навіть тепер, хоча сплигло вже так багато часу.

Лосівка, сусіднє з Погорільцями село.

Михайло Юхимович Сунко — директор початкової школи. Ми сидимо в його кабінеті, де чи не половину приміщення займає розлогий, до самої стелі, вазон, називається восковим деревом. І справді — дерево, що зросло в затишку чотирьох стін. У директора виразне обличчя, пильні очі. Вечорів, западає півсутінок.

— Чули вночі, що в Погорільцях стріляють, бо тут не так далеко. І крики долинали, і видно було, що горить. Виходили люди з хатів, перемовлялись, а ніхто толком не

знав, що там скоїлось, і посеред ночі йти боялися — хто ж піде, коли стріляють?.. А це вже пізніше розказували. Що начебто з Погорільців прибігло двоє німців у Лосівку. І прямо у двір Дарії Андріївни Степанець, а в неї чоловік був глухуватий, в армію не взяли. Хотіли з їхнього двору взяти коня, а хазяїн побачив, що без зброї обое, десь погубили, то коня не дав, бо в окупацію як було без коня...

А того ранку пішов я до товариша, ще вчора договорились, що поможу молотити в клуні. Морозець стояв, пороша, вітерець віяв. Думаємо — молотити чи ні? Поговорили про Погорільці, бо й він уночі не спав, прислухався. І подався я додому. А тут через Лосівку посунули німецькі машини, ціла колона, й прямо на Погорільці. У машинах солдати, і, здається, п'яні. Тут у Лосівці люди притихли, почали ховатися по хатах, бо хто знає, що далі буде.

А потім від лісу почули стрільбу. З кулеметів стріляли, з мінометів били. Виявляється, німці імітували бій із партизанами, видно, так було наказано чи задумано... У нас тут є три вулиці — Підбірна, Середня й Підлісна, то вони спочатку били по Підбірній. Де тепер теж нова Підбірна, то ліс іще росте, а де Підлісна, то лісу вже нема... І пожежа зразу почалася на Підбірній, і вже ближче стало чути карабіни й автомати. А вітер звідти, з Підбірної, віє, то ми почали проворно виносити все з хати надвір — і одяг, і подушки, і полотно, і все це клали на снігу чи ховали в сніг.

Огорожа побіля хати висока була, й ворота високі, що за них і не подивився на вулицю. А тітка й каже мені: «Глянь, до нас німець стукає!» А я не пішов відчиняти, бо, думаю, однаково вмирати. А вже хата сусіди Степанця Михайла горіла, й дуже горіла. То вітер сильний був, вирвав солому із Степанцевої хати й переніс вогонь на нашу, і, бачу, наша зайнялася. Хіба погасиш, коли тут по сусідству все горить. Відбіг на город, стою на городі й дивлюсь, як Підбірна горить, як із нашої хати вогонь і дим валить. І все мені здавалося, що в Лосівці бій іде, як і вночі в Погорільцях, тільки нікого з наших так і не побачив, може, думаю, вони в іншому місці.

І побіг до баби, сусідки, звати її по-вуличному було Мирониха. А вона й питає, чого це я кручусь. А, кажу, гріюсь у диму. То Мирониха руками сплеснула: «Всіх мужчин постріляли, Стьопчика з сином убили, сусідку,

і тебе теж уб'ють, як не втечеш і не сховася!» Ох ти, думаю... А вже й Підлісна горить. І наче не чути, щоб хтось кричав, тільки автомати січуть. І побіг я від Миронихи, щоб не зловили. Аж тут легкова машина на дорозі. То я впав між головешок, жду — побачили мене чи ні, прийдуть убивати? Проїхала машина, я й далі побіг.

Тоді всіх чоловіків забирали і хлопців. То мати дала мені свою спідницю, а спідниця довга. Тітка хустку дала ситцеву, в горошок. Одягнувся я за дівчину, вийшли надвір, а вітер як підхопить спідницю, зразу видно, що хлопець, бо штани зверху. А тут фашисти вже стріляють курей. Я присів, тітка біля мене, сестра теж, — так і обманули їх.

Тітка й провела мене з села. Спершу до озера пройшла, роздивилася, чи нема кого поблизу, а потім повертається й каже, що можна йти. Й провела за село, показала дорогу на хутір. Там переночував, у кого — не знаю. Далі подався на Гутку, тут родичі жили...

Всю Лосівку спалили, тільки магазин липився і ця школа... Весною люди стали повертатися до села, бо треба ж землю копати, на городах садити. Жили де попало. Ми поселились у магазині, а з нами ще сім сімей... Чечило Устя, сестра її, мати, дочка, три сини, а потім і їхній зять повернувся з полону... Дві сестри жили — Шевченко Явдоха з сином і Марфа з дітьми... Степанець Аврам жив і його сусідка Марфа Тур. Важко всім доводилось, а треба ж було миритися... Потім на своєму дворіці поставили курінь, сюди перебрались, а вже під осінь притягли колоди з колгоспної конюшні, яку теж не спалили, збудували собі маленьку приживалочку. Тут я грубку поставив, бо вже морози надходили... Всі тоді боялись, що фашисти повернуться, знову всіх палитимуть і битимуть...

І в цій школі, що вціліла, теж було повнісінько наших погорільців, битком набито — і в коридорі, і в класах... Поставилася Лосівка, відбудувалася, а все-таки дворів менше, ніж колись. А село й тепер на три вулиці, як було до війни, — Підбірна, Середня, Підлісна...

Як наші входили в село, то попереду їхав один червоноармієць верхи на коні. Наближався до Лосівки, а кінь наступив на міну — й міна вибухнула. Кінь вбило, а його відкинуло геть, через кілька хвилин і помер... А звали його Микола Павлович Юдін, тоді йшов йому тільки вісімнадцятий рік. Почали ми недавно шукати рідних і

таки знайшли — його сім'я з Оренбурзької області. Наші піонери переписуються з його матір'ю Катериною Дмитрівною і батьком Павлом Григоровичем. А торік, якраз на жнива, приїжджали до нас Миколині сестри — Валентина і Юлія. Скільки тоді людей зібралось на мітинг! Ми їх зустрічали на вокзалі й проводжали... Плакали вони на могилі.

Братська могила неподалік від школи, поблизу дороги... Стіли — загинули на фронтах, жертви терору... Серед загиблих — батько директора школи, що поліг на Курській дузі, і брат, що наклав головою у Білорусії. Загинуло одинадцять Лосів, сімнадцять Від — найпоширеніші в Лосівці прізвища.

Скромний пам'ятник Миколі Юдіну, хлопцю з села Камінно-Озерної на Оренбуржжі, що вічним сном спочиває на Україні, плече в плече зі своїми побратимами... З тихою піснею пройшли по дорозі дівчата, й голоси їхні молоді ще довго чулись у тихому вечірньому повітрі.

Що думалось у цю мить? Про те, що рідна земля для нас скрізь. Що треба її любити, доглядати й захищати так, як любив і захищав скромний хлопець з Оренбуржжя Микола Юдін, котрий лежить тут. Як любили й захищали погорільці, лосівці, елінці, клюсівці, що лежать зараз по всіх куточках нашої землі, по всіх великих і малих державах Європи.

І мимо них десь зараз у цю вечірню чи вже нічну годину теж проходять дівчата, можливо, співають пісень, і в їхніх піснях звучить любов, котрої, мабуть, не всі герої й звідали...

— По визволенні села взяли на фронт... У складі сто п'ятого стрілецького корпусу воював у Білорусії. Був на Наринському плацдармі. За форсування Одеру маю орден Червоної Зірки, тут випало важко... Після війни — зразу ж на педагогічну роботу. Наша школа маленька, лише тридцять учнів... Міг і я десь лежати, як батько чи брат, але вцілів, повернувся...

Розмова з першим секретарем Семенівського райкому партії Володимиром Миколайовичем Шевченком точилась про цьогорічну весну — затяжну, холодну, дощову. Торік у квітні колгоспну худобу вже було вигнано на пасовиська, пішли вгору надої, а нині після зими, бідної на корми, худобу випустили на луги тільки в травні. Позавчора, вчора й сьогодні всі працівники і райкому партії, й інших

районних установ — по колгоспах: треба вчасно посадити картоплю, допомагають... Льон, буряки, люпин, жито... Як минулої зими дбали за збереження поголів'я молодняка на фермах, про молоко, і знов — про корми.

Перший секретар називав імена, прізвища, дати, цифри, події — в своєму районі знав усе й хотів, щоб про Семенівський район знали всі. Ось такі партизанські загони діяли під час війни, ось такі підпільники вславились, ось такі дивізії визволяли. Авжеж, є в нас і свої Герої Радянського Союзу, є ентузіасти, які по зернятку збирають ці факти, що стосуються війни, підпілля.

— Поїдьте в Тимоновичі! — порадив перший секретар райкому партії. — Там головою сільради Боканенко Микола Матвійович. Він вам розкаже, як ворожий танк підбив у Прибалтиці, коли воював у артилерії, і про Тимоновичі, а село їхнє багате на цікавих людей.

Село Заріччя, мальовниче, сховане в лісі; вродлива річка Снов, через яку накладено дерев'яний міст, а збоку — палі від старого моста; і млин зачинений чорніє примарою минулого; і давні-предавні верби, велетенські вільхи в китичках цвіту і світлих дитячих долоньках листочків. А вже за Заріччям, за Сновом, за всією цією красою на горбистому узвишші — Тимоновичі.

Микола Матвійович розмовляв по телефону. Був це чоловік військової виправки, з тим енергійним, рішучим, таким характерним для колишніх військових виразом обличчя, за яким їх — фронтовиків чи кадровиків — упізнаєш безпомилково в людському морі.

— Треба приїхати, є для вас партизанська медаль. Яка медаль? Гарна, партизанська. Ось бачите, через який час знайшла вас. То приїжджайте.

Був у сільраді й секретар партійної організації колгоспу Гарбуз Василь Павлович. Зав'язалась розмова, й поступово з мозаїки окремих випадків чи подій стала вимальовуватись картина. Картина героїчного минулого, яка тут, у Тимоновичах, мала свій неповторний сюжет, свої оригінальні подробиці, але за своїм тоном — скорбним і патетичним водночас — була схожа на картини окупації і визволення інших сіл, додавала свої барви, свої штрихи до спільної картини великої війни.

— В окупацію в Тимоновичах чимало було червоноармійців, що втекли з полону, а потім поприставали до наших молодичь чи дівчат. Пам'ятаю Нагіх Василя, сам із

Новосибірська, Рогачова, Яшина... Були з Грузії, Узбекистану... І мій дядько рідний Василь Боканенко теж утік із полону з-під Вязьми, повернувся в село. Кажу, що мушили маскуватись, аби їх не побрали знову до табору та й не розстріляли, то пошлюбимися з нашими жінками.

А був до війни в Тимоновичах куркуль Хомусько Антон, його розкуркулили. Син його Іван Хомусько робив десь на Кубані, а коли почалася війна — призвали до армії. Добровільно здався в полон, теж добився до села, як уже тут німці стояли. А батько його колись виготовляв свічки на продаж, то багато був закопав воску. Син Хомусько той віск розкопав і відкрив собі воскобойню — свічки робив. Як робив? Технологія така — два барабани, плита, грубка, корито, віск кипить, нагрівається, а з одного барабана йде нитка до другого барабана, тягне віск, він і холоне... То в нього свічки були не з чистого воску, обманював, бо підмішував парафіну. Збував свої вироби в Семенівці, а вже звідти повертався з повним мішком грошей — за кожну свічку мав п'ятнадцять окупаційних марок. Ото їде по вулиці п'яний і розкидає гроші, а діти збирають... Тоді як? Народ не любив німецьких марок. Мати колись мені казала: «Ти оту марку погану викинь, а радянську десятку сховай». Поміж людей і наші гроші ходили, то берегли, бо сподівалися, що ворогів проженуть, а червоні повернуться.

А Хомуськів обох, батька й сина, дражнили гусарами, було за що... Іван і зав'язав дружбу з тими військовополоненими, що пристали в прийми в Тимоновичах. І як не зав'язати дружбу, коли всім перепаало в фашистському полоні! Мав спирт із спиртзаводу, то пригощав хлопців. А вони вже давненько між собою змовлялися, щоб піти до партизанського загону, і зброї багато назбирали, тримали в сховку... Ну, зійшлися гуртом одного разу, й цей гусар Хомусько сам затіяв балачку, щоб іти до лісу. «Давайте,— каже,— підемо в партизани! Зберемось у моїй хаті. Але ж не з порожніми руками треба йти. Ось я поїду в Семенівку, продам свічки, то зароблю грошей. А ви свою зброю витягуйте, готуйтеся. І я візьму зброю, наставарся».

Призначили зустрітись уночі. У мого дядька Василя був пістолет і гвинтівка зразка 1898 року, то він таку взяв зброю, а решта побрали пістолети, хто гранати. Чекають Хомуська від попа з грішми, а нема ні Хомуська, ні попа... Ми тоді були діти, гралась неподалік од тієї хати, де вони зібралися. Чуємо — хтось вистрелив. Ми й перепо-

лопились. А то з них хтось вийшов надвір і вистрелив, подавав сигнал Хомуськові, чи що.

А хто ж тоді догадувався чи знав, що Хомусько запродавав гестапо, то він таке завдання мав від гестапо, щоб зібрати докупити тих, котрі хочуть у партизани. Взяв у Семенівці каральний загін і з карателями прямо сюди. А той млин, що на Снові бачили, ще молов о цій порі, вони замкнули жінок і дітей, поставили вартового — аби хто не вирвався з млина й не побіг до села попередити. А самі на саях, автомати в них і станковий кулемет. Через лід, через Снов, щоб, значить, зненацька заскочити наших хлопців.

А хлопці чекали, чекали, потім бачать — щось не так, і давай розходитись по хатах. І якраз зустрілися з карателями біля хати Шуточки — це по-вуличному, а звати хазяйку Олександрю Іваненко. Ті на конях, а ці пішки. «Хто, такі?» — питають карателі. «А ви хто такі?» — питають наші. «Свої». — «І ми свої». Хтось із наших вистрелив, підбив коня, кулемет звалився в сніг. То карателі перенесли кулемет на другі сани й кинулися тікати. І хлопці теж порозбігалися.

Мій дядько Василь прийшов додому, сховався на горіщі, а гвинтівку й пістолет поклав там, де завжди клав. І всі інші поховались по хатах, були ще не навчені, безпечні. Переспав дядько Василь ніч у сні, змерз, а вдо-світа спустився до хати. Став перед дзеркалом, дивиться, який то він гарний після тієї ночівлі в сні, аж глянув у вікно — карателі!

Зайшли до хати, руки назад заломили й почали бити. Мати плакала, просила, а вони вивели дядька Василя надвір, посадили на сани... Забрали Василя Нагіх, Рогачова Данила, Захарченка, Федора Іскру, решту... З їхньої групи врятувався тільки Яшин — він після сутички з карателями не сховався в хаті, а відразу пішов у ліс, там зв'язався з партизанами.

Старостат був у Тимоновичах, то застріг я конячку й повіз дядькові Василеві передачу, мати зготувала. Підїжджаю, аж бачу Хомуська Івана. Я до нього, бо звідки ж тоді було знати, що він і продав? Так і так, говорю, хочу передачу передати дядькові Василеві. А він і каже: «Собаці собака смерть!» Я почав здогадуватися, що він заодно з поліцаями.

Йду в старостат, а тут бачу якогось німця і двох поліцаїв. Так і так, мовляв, приніс передачу своєму дядькові

Василеві. «Йому передачі не треба», — сказав поліцай. «Чому?» — питаю. «Не твоє діло, шмаркач!» — накричав, і мусив я йти з того старостату.

Розказували, дядька Василя так збили шомполами, що шкіра лопнула на спині. І хлопців усіх били, допитувались — хто ще хотів іти в партизани, хто співчуває. А потім пов'язали руки, посадили на сани й повезли в Семенівку. А вже в Тимоновичах знали, що в Семенівку везуть неспроста, що звідти вороття трудно чекати.

Я і в Семенівку їздив із передачами. А як вони дивлялися, щоб якої записки не передали чи зброї! Буханку хліба розрізали ножем, молоко переціджували, сало краяли на дольки... Були вони в тюрмі днів п'ятнадцять чи двадцять, усе допитували їх, катували... Одного разу, пам'ятаю, знову приїжджаю з передачею, а мені семешівський житель, Котляр Юхим, і каже: «Не треба їм передачі, запізнився ти». Й розповів, як їх били, мордували, потім пороздягали, навіть натільну білизну постягували, пов'язали й так голими посадили на сани. Провезли через Семенівку на пострах, а потім неподалік у гаю постріляли. А землю прикидали тільки трохи, так що з-під землі руки й ноги стирчали.

Якось баба наша й посилає мене в Семенівку, щоб дали поховати дядька Василя, бо як же це йому так лежати. Добився до комендатури, й тут зустрічаю нашого Хомуська. «Ти чого тут вештаєшся?» — питає. «Дядьку Іване, так і так...» Сердитий, бачу, а послав у сусідню кімнату. Тут якась дівчина сиділа, вислухала. Далі завела до німецького чина — сидів увесь у хрестах. Дівчина ця переклала йому, а він як скинеться: «А! Партизан! Партизан! Пуф!» І потім ця перекладачка переклала, що він сказав. А сказав, що відкопувати розстріляних не можна, щоб і партизанський дух їхній не розносився.... З тим і поїхав із Семенівки.

А поховали їх уже пізніше, в братській могилі... Де той гад Хомусько подівся, гусарик? Утік із фашистами. Так він мстив людям за свого розкуркуленого батька, за себе. А жінка його й досі живе десь на Кубані, тільки в наші краї не навідується — совісно, 'видать, за такого запроданця. Може, зустрів десь кулю свою, а може, за океаном опинився, гавкає звідти на нас.

А коли вже наші наступали, то багато людей ховалося по лісах. Батька ж на фронт призвали, воював, то, думали, може, він і визволятиме нас. Братові меншому три

роки було, сестрі два роки, з матір'ю в лісі сиділи, а я спершу теж із ними, а потім — наші прийшли! Зустрілись із ними на хуторі Новиковому. Вони і взяли нас, старших хлопців, щоб показували дорогу на Медведівку, де ми тоді жили, та на Тимоновичі. Прийшли ми тоді в Медведівку, а вона вся спалена, й наша хата згоріла, зосталася тільки одна хата Скоробагатого, то тут і штаб наш розмістився, і госпіталь... Прибіг тоді на своє дворище, нема хати, я в погріб поліз, тут у мене балалайка й гітара були сховані, нема ні балалайки, ні гітари. Видно, обшук робили перед тим, як спалити село, ось і знайшли... А погріб під сараєм був, тому не згорів...

Я тоді попросився, щоб мене взяли до армії, тільки відмовили, бо роками не вийшов. Сказали, щоб помагав ранених зносити. Я й помагав санітарові. Це вже тоді, як наші почали форсувати Снов. Одного піхотинця притягли на плащ-наметі, поклали в саду біля хати Скоробагатого, в плече був поранений. А другого під руки привели, цьому менше дісталось... Пам'ятаю, німецька батарея біла з Горок, це вже Росія, кілометрів за чотири від Тимоновичів, то снаряд упав біля самої хати. Всі на землю покидалися, а я хлоп'як, мені цікаво, як буде рватися, стою і дивлюся.

Перший раз форсували Снов невдало, багато наших полягло. У Тимоновичах на горбу стояла церква, в церкві кулемети й стереотруба — все бачили далеко, мов на долоні. То наші розбили церкву термітами, спалили. А по Снові нижче навели міст, по тому мосту й наступали, таки вибили фашистів. Ось у мене є списки бійців, що полягли за Тимоновичі, усякі нації й народності... Микола Агєєв — із Орловської області. Узбек Акубасєв Клецьбай — з-під Чирчика. З Ханті-Мансійського національного округу Петро Княжичев. Алтаєць Кундін Так Казбекович. Джанар Камчієв, киргиз. Автух Мавлетович Мавлетов, башкир. Матвєєв Дмитро, якут. Казах Пасвуддін Мірзаєв. Удмурт Павло Пойлов. Грузин Галактіон Томідзе. Казах Оторжак Стамбеков. А скільки росіян і українців! Разом визволяли наші Тимоновичі.

Звідси, де стояла церква, спалена у війну, відкривається чудова панорама на Заснов'я. По рівнині в'ється річка, стоять ліси й переліски, поміж темних борів ясніють острівці весняних берізок, а далекий обрій повитий ледь видимим блакитнявим серпанком. Ген Заріччя, ген Медведівка. Сьогодні стоїш і милуєшся, а тоді, при наступі,

з цього місця фашисти вели вбивчий вогонь — і там, на цих прекрасних лугах, накладали головами наші бійці.

Тут, довкола церкви, після війни не зосталося жодного двора, всі згоріли. У колишньому панському саду було вирубано розкішні старовинні клени, бо ці дерева заважали окупантам боронитись. Усе було сплюндровано, знищено, спалено — ця найстрашніша в історії нашої країни навала коричневої орди залишила по собі найстрашніші сліди, які ніколи не зникнуть.

Мали зацвісти в Тимоновичах яблуневі сади, посаджені в перші повоєнні роки. Яблуні вжедебелі, родять рясно. Та й чом би їм не родити рясно з цієї землі, вдобреної попелом згорілих людських сердець і наповної їхньою кров'ю, що й досі, мабуть, не охолола в землі, й досі гаряча.

Братська могила за Тимоновичами в яблуневому колгоспному саду на горі. Звідси видно й Снов, який, розказують, у давнину омивав цю гору. Видно й місцину, звану Переузино, де при втечі вгрузла в болоті німецька техніка, й Боканенко Микола взяв собі з інтендантської машини обмундирування, бо треба ж було ходити в чомусь.

Добираємось у Горки, щоб довідатись, де стояла німецька батарея, що біла по Медведівці.

Колгоспники з Горок сіють люпин на своєму полі. Знайомилося, розмовляємо, і виявляється, що один із них — Солдатенко Єгор Григорович — воював на тому самому фронті, що й Боканенко Микола, разом визволяли Польщу. На війні не випало зустрітись, а зустрілись і поговорили тут — на братньому російському полі.

— Батарея біла ген ізвідти, з-за Горок... Отам пролягала їхня оборона, людей ганяли рити траншеї... І в нас побили й постріляли... Засіваємо поле, хай земля родить.

Земля, яку війна засівала кулями, снарядами, бомбами, смертю, тепер родить хліб і життя.

Дивовижної краси місця по дорозі на Городок, у самому Городку, побіля Городка.

А Городок — це хутір чи то село на одну вулицю. На цій околиці — поле, на тій — ліс, а єдина, широка й вільна, вулиця виводить на пагорб, із якого відкривається виразний рівнинний простір, на якому природа намалювала річку, гаї, луги у весняний сонячний день. Намалювала з солодким чуттям закоханості прозору акварель, і вона

у відповідь пробуджує в людині теж почуття закоханості, розкрилля душі, яке рівне, а то й перевершує довколишнє розкрилля.

Живе тут літня жінка, яка нікуди не хоче виїжджати з Городка. Діти кликали в Гомель — прихилить свою старість біля нас, кликали в інші місця. Була послухалась, поїхала, пожила якийсь час, а довго не змогла: красний Городок, у якому вік звічувала, кликав до себе кожною грудочкою землі, кожною березою, лелеками своїми, що ходять по озимині, наче по зеленій воді, кликав кривними споминами — й вона повернулася назад.

І тепер живе самотиною в рубленій хаті. Самотиною? Та ні, з усім Городком, який він був і є, яким прибуде, зі спогадами своїми і вільним вітром — з поля, з лугу, з лісу...

Бо Городок — це сама краса, це натхненний витвір природи. Але війна не обминула й цей куточок. Пройшлася й через Городок смертельним плугом. Саме тут фашисти зловили нашого розвідника і закатували. Й могила його тут. І цей маленький поліський Городок на одну вулицю береже пам'ять про нього.

На узбіччі лісової дороги стояв зруб, що нагадував усі тутешні зруби. Витягли коряком води, напились. На її хисткій поверхні хлюпалась водяниста блакить неба.

І згадалася випадкова зустріч у нічній Городні, яка розкинулася на тих берегах річечки із загадковою назвою Чибриж... Чоловік назвався Сашком і, коли проходили повз пам'ятник загиблим, розказав про те, як уперше на віку заробив сто карбованців.

Коли Городню звільнили, треба було вичистити криницю, що стояла в дворі колишньої фашистської тюрми. А люди вже знали історію цієї страшної криниці, тому охочих чистити не знаходилося. А Сашко — відчайдушний городнянський хлоп'як, який уже багато звдавав тоді, — згодився. Став ногами в баддю, його обв'язали й почали спускати не в криницю, а в саме пекло. Бо в криницю фашисти кидали живих людей: не тільки дорослих, а й дітей у присутності батьків.

Яким йому, Сашкові, бачилося небо звідти, з пекла? Як йому там, у пеклі, думалось про життя?

У кожної людини є своя криниця пам'яті, є вона — велика, спільна — у всього народу. Нічим і ніколи не вичерпати з неї кров і сльози війни, біль втрат і поневірянь...

Зруб у лісі, що дзвенить сонячними голосами весняних пташок. Гіркуватою зеленню листя, бруньок і цвіту пахне повітря. Вода в коряку свіжа й чиста, на поверхні дзеркалиться легка блакить...

«Під час німецько-фашистської окупації населення Пізнопал та навколишніх сіл подавало активну допомогу партизанським з'єднанням О. Ф. Федорова і С. А. Ковпака та партизанському загону ім. Суворова, що діяв на території району. За це гітлерівці жорстоко розправилися з ним. У Пізнопалах було спалено 73 двори, всі господарські будівлі, вбито 50 чоловік. Село Клубівку (308 дворів) повністю спалили і закатували там 506 чоловік. Для увічнення пам'яті односельців, які загинули в роки війни, тут у 1967 році встановлено обеліск. Постановою бюро Чернігівського обкому партії від 6 вересня 1962 року села Пізнопалі і Клубівка визнані партизанськими. На фронтах Великої Вітчизняної війни проти ворога боролися 68 жителів, з них 19 за виявлені мужність і відвагу нагороджено орденами й медалями СРСР. 39 чоловік віддали життя за свободу й незалежність Батьківщини.

(З «Історії міст і сіл Української РСР»)

Поліське село Клубівка. Сонячний полудень, Мотрона Захарівна Пітух годує курей у дворі. Вже старенька, то не розлучається з ціпком — і по хаті з ціпком, і на вулицю, й на город. Куди вона — туди й ціпок, а куди ціпок — туди й вона. Худенька й сивокоса, як зблякла восени польова квітка. Дивиться ясно, а в очах туманець сизіє, і в тому туманці вгадуються мислі, спомини.

У двір виїшла Настя, чорнява дочка Мотрони Захарівни, сіла під хлівцем на колоду. Мабуть, печаль рідко полишає її худорляве, продовгасте обличчя.

— Хтось іще вдома є? — питаємо.

— Маня в хаті лежить, не виходить, я ось із матір'ю... Яка сім'я в нас була у війну? Наталка, два роки мала. Фені було чотири, Варці шість. Мені вісім років.

— А скільки ж Ніні було? — силкується згадати Мотрона Захарівна.

— Десять років Ніні було, Мані п'ятнадцять, а Каті сімнадцять. Усі дівчата, мама хлопців не народила.

— Все ви, дівчата, одна поперед одної, хлопців не було...

— Маня в хаті сидить, рука не ворухиться, лице побите... Катя пішла в Пізнопалі... Варка в лікарні уже восьмий місяць лежить, кістка почала гнити. Ох, життя-малина, щоб воно пропало: в того руки нема, в того ноги, а те старе вже, ні до чого не здатне.

— Мені теж побило ногу, ходжу з палицею,— додає Мотрона Захарівна.

— А що розказувати? Як почали палити село, наш батько до чого додумався? Вікна бере й виймає, бо де потім візьме? Хату спалять, хай хоч скло зостанеться. То йому поліцаї сказали, щоб не виймав, не знадобляться.

— Хату підпалили, а нас у погріб загнали. Попримощувалися ми в погребі, а вони відчинили ляду й кинули гранату вниз,— зі злом у голосі розповідає Настя.

— Граната трісь... трісь... трісь... Така чорна,— згадує Мотрона Захарівна.

— Ще не розірвалася, то батько схопив гранату й назад у ляду викинув. Чи розірвалася нагорі? А ми хіба знаємо... То вони ще одну гранату в погріб кинули, ця розірвалася.

— На ногах у Мані розірвалася,— каже Мотрона Захарівна.

— Ми покалічені отак і лежали в погребі. Хто ж допоможе, коли всю Клубівку спалили, а кого не вбили, то порозбігались по лісах і селах... У неділю палили, а десь у віторок приїхала з Старих Яриловичів тітка, материна сестра, дійшло туди за наше горе. Повитягували нас із погребя, як дрова, й повезли на возі. Жили в тітки, а сюди вже повернулись усі на милицях, із костурами.

У садочку голубіє залізний хрест, а поряд на могилці лежить старий — дерев'яний, струхлявілий. Молоде житечко росте біля могилки, яблуня розгалузила гілля.

— Як батька витягли з погребя, то й поховали в окопі... Через городи й садки було нарито окопів, люди ховались і по них, та де врятуєшся...

— Отам,— показує Настя на сусідську садибу,— клуня стояла. Позаганяли всіх до клуні, підпалили, нікого не випустили... За вуликом-дуплянкою тепер там стоїть хрест.

Вийшов із сусідської хати дід із сивою бородою, назвався Якимом Овсійовичем Пігухом.

— Що хлопці списують?

— Війну списують,— зі звичними злостивими потками в голосі відказала Настя.— Кого вбито.

— Хай і моїх спишуть,— наказав дід Яким.

— Та вже сказала їм — і дядька Якова спалили, тітку Наталку...

— Так, жонку його,— підтвердив старий.

— І Олю...

- Так.
- І Маню...
- Так.
- І діда Євмена...

— Так,— статечно й строго стверджував Яким Пітух, наче дбав за повноту й правдиву точність святців, куди годилося колись записувати всіх поіменно — просто померлих, на водах потоплених, у вогні спалених.— І Яким, і Наталка, і Євмен, і Маня, й Оля...

З протилежного двору вийшла жінка по межі, стала, прислухається.

— Я Мелашка... То в моєму погребі вони сиділи. Поліцаї нас теж позаганяли. Мене тільки в ногу поранило, а мою дочку вбило, коли гранату кинули.

Мелашка, як і Мотрона Захарівна, теж спирається на костур. Поволеньки подалась на город, бо в цю весняну пору багато всякої роботи біля землі...

Потім зустрілись із Миколою Романовичем Чучвагою, директором школи в Клубівці. Він місцевий, добре пам'ятає, як беззневого ранку через село пройшла велика колона німецьких машин, що переслідувала з'єднання ковпаківців. Партизани пропустили колону під Пізнопали, відрізали й дали бій — багатьох знищили, спалили машини. Згодом дітлахи звідти тягали німецьке обмундирування, пістолети, автомати, набойі.

— Чотирнадцятого березня у Клубівці ніхто не робить, відзначається День загиблих. Бо на другий день після того, як партизани розбили фашистів, і було спалено Клубівку, мстилися на мирних жителях... Попереду карального загону посувався броньовик, то як пальнув по вітряку — крила попадали, а вітряк загорівся. Йшли двома шеренгами й палили село. Мати мені сказала виносити збіжжя з хати, вже трохи винесли, а тут біжить мій товариш Ясько Григорій, він тепер слюсар-наладчик. І кричить, щоб тікав, бо б'ють і старих, і малих. Що вбили його батька Федора і брата Петра... Знаєте, батько і брат його вже тікали, то їх на вулиці підстрілили. Ото заходили до хати й усіх косили з автоматів... Я все залишив і кинувся на луг.

Відбіг, обернувся, а наша хата, бачу, вже горить. Я аж заплакав, бо це вже вдруге ми горіли — перший раз німці спалили нас, коли вступили в село... Дивлюсь, мати несе, як мішок, брата Івана, а сестра Явдошка біжить біля неї. Забрав я в матері Івана, пішли ми...

Між старицею і Сожем є острів, називається Бегльов,— то надумали ми на цьому острові сховатися. Лід тоді вже починав танути, не скрізь можна пройти, але пробрались. А сюди вже чоловік п'ятдесят набігло з Клубівки. І все допитуються одне в одного — чи не знають, що сталося з сім'єю, з батьком, із сестрою, з дитиною. Плач, голо-сіння.

А як село згоріло, то кілька чоловіків і жінок задума-ло подивитися, що там у селі, і я до них прилучився. А вже сутеніло. Й неподалік од села надибали на вбитих чоловіка й жінку, а далі від них — мати й трое дітей, страшно посічені. В дрож мене кинуло, такого не ба-чив.

Села не було, тільки пожарище... Отут, де тепер школа, до війни містилася лікарня, а за окупації стала церква. То церкву карателі не спалили. Заходжу всередину — ле-жить застрелений піп Юхим... І не зовсім щоб піп, просто знав обряди, любив у дзвони дзвонити, то поліція й при-значила його за попа... Лежить долілиць, а на спині в нього вшук його лежить, руки розкинув, посічений з авто-мата, поблизу них убита жінка лежить.

Вийшов із церкви через двері в сусідню кімнату, де піп жив при церкві, а тут і побачив свою рідну тітку Кате-рину, материну сестру... Думала переховатись у попа... Вони всі отак біля стіни нібито посідали — тітка Кате-рина з сином Толиком на руках і ще два мої двоюрідні брати — Віктор і Сіма. Карателі наскочили тут на них, посікли страшно.

Баби тоді нашої не було в селі, то лишилася жива. А дід на конях їздив кудись, теж урятувався... Вночі по-ховали тітку Катерину з дітьми, а потім подались у Кар-півку, в Білорусію. Це близько звідси, за Сожем. Біло-руси прийняли нас добре. Жили в чоловіка, звати Мар-ком, років два тому помер, і жінка його вже померла. Там, у Карпівці, багато жило клубівських, а за ними ж полювали карателі, хотіли виловити й вистріляти. Як треба було ховатися, то нас на човни садовили, переки-дали на острів, що на Сожі, а потім човнами назад заби-рали.

Вчителька перших — третіх класів Надія Кузьмівна Мироненко також розповіла за ті часи.

— Моя свекруха Мавра теж у Білорусію втекла, в се-ло Абакуми, дали їй там притулок. Фашисти хотіли зни-щити всіх клубівців, а білоруси помагали їжею й одягом,

хоч це загрожувало їм смертю. А ми ж тоді позоставались і голі, і босі. То вони нам насіння всяке давали, щоб весною посіятись, обсадитись. А як? Уночі по городах пораяються, а вдень ховаються, бо часто карателі наскакували, полювали, як на вовків... Знаєте, одна хатина вціліла, то пізніше однаково спалили...

В мою свекруху Мавру двічі стріляли. Одного разу в плече поранили, коли корову виганяла з хліва... А другого разу так було. Вони поховались у окопі біля хати, а тут поліцай. «Вилазьте»,— каже. Вилізла, то поліцай відразу й вистрелив. Упала, а куля їй десь по косі ковзнула, свекруха лежить і думає: «Вбита чи жива?» В голові дзвенить, поповзла назад до окопу. А тут її дочка переховувалася. «Мамо, ти жива?»— питає. Перев'язала матері голову, посиділи до ночі, а вночі вибралися з окопу, через болото поповзли до Олександрівки, свекруха вся кров'ю зійшла.

Ще за Лїду Колесник, живе в Клубівці, зараз на бюлетені, прихворіла. Зганяли людей до хліва, її теж загнали. Почали стріляти, то її не вбило, бо чи в куточку сиділа, чи трупом привалило. А як запалили хлів, то вона в диму вповзла. Зловили її, загнали в палаючий дім, а вона й тут урятувалася— залізла під піч.

— Моя сестра Галина Чучвага,— обізвався директор,— вискочила з хати тоді, коли їхня хата ще не горіла, а сусідські вже палали. З грудною дитиною вискочила, місяців п'ять-шість було немовляті. А через город цей карателів сунув. То фашист багнетом наколов її дитя— й геть відкинув через плече. В сестри Галини розірвалося серце, вона і вмерла на місці.

Були сім'ї, що повністю знищили, їх нікого не лишилося, важко за них і згадати тепер... Ховали там, де вбито було чи спалено, то й досі багато могилок і хрестів по городах, дворах, садах... Моя хата стоїть на старому попелищі, де було знищено людей. Родичі приходили впізнавали трупи чи по гудзику, чи по одягу... Тепер уже кості, всякі останки переносять на цвинтар— кладуть не так у домовину, як у глечик, і переносять.

— У нашому городі,— сказала вчителька, теж була могилка, то недавно перенесли родичі..

— А в нас, озвався директор,— під самою хатою було поховання. Треба ж було розширювати хату, добудовувати, а як добудуєш— на чужих кістках... Тільки недавно почали непокоїтись— хто вбитий, як убитий, кого

розстріляли. Якби раніше, то більше можна було б згадати людей, а так забувається з часом.

— У мене сльози на очах, — мовила вчителька, — коли я розмовляю з тими, кого вбивали, а вони в живих zostалися. Не можу спокійно з ними говорити, не можу слухати спокійно... Як витягували з колодязів, із вогню — й досі страшно слухати. Якби з однією людиною таке, а то ж із усією Клубівкою, з усіма людьми!

Неподалік од школи —obelіск, який по поліських селах такий самий звичний, як лелека в гнізді (ген гніздо і лелеку видно на осокорі), як колодязний зруб (ген однокрилий зруб видніє з почепленим відром). Лелеки і зруби з глибокого минулого, в яке й зазирнути не годен, аobelіск — пачебто з недавніх днів. Але відтепер їм уже спільно переходить в завтрашній день, будучи неодмінними прикметами-реліквіями цього страдницького, цього чудесного краю.

Прекрасні весною місця над Сожем! Прекрасні і восени, коли студеним подихом перемальовано красвиди з зелених на пурпурно-багряні, вражають і взимку, постаючи біло-чорними гравюрами, одухотвореними якимось одвічним, строгим почуттям, що не девальвується ні в які епохи.

Луки, озеречка, стариці, гаї, пасовиська — такий вільний, такий відкритий простір, який, здається, здатен задовольнити й душу анахорета, який тієї пустельності прагне тепер не так для того, щоб утекти від світу, як побувавши в подібних місцях, ще глибше збагнути красу світу і наблизитись до нього. Пасеться колгоспна череда, а пастух на коні вимальовується чітко, як скіфська статуя. Озивається зозуля з лозняків — протяжним, відволглим звуком. Пташка, звана по-місцевому чайкою чубашкою, задерла горду голівку, увінчану чи не павичевими чубчиками-антенками, потім зривається і летить до Сожу...

А біля Сожу шофер із білоруської Карпівки, що генген видніє, вже першу чи другу годину чекає на паром, якого ніде не видно, та який усе-таки має повиятись і перевезти на той бік його разом із машиною. Шофера звати Віктором Шабановим, білорус, уже відслужив три роки в армії. Чи пам'ятає за війну? Народився недавно, знає те, що розказують. І в його родичів жили українські біженці, чом не жили, коли всі люди приймали

Парома нема й нема. Розцвітає дика груша над Сожем, з безмежного луку, проте неподалік, озивається соловей, шлючи доквіл чисті звуки, розвішуючи їх у весняному повітрі невидимими кришталевими колінцями. Темні гнізда видніють у світлих лозняках над річкою; тихо, мирно...

З полону лугів дісталися до Старих Яриловичів — чи не язичницький бог Ярило озивається в назві села? Лежить у бору, над Сожем, і сонце володарює над ним, державно править зелом, голосами пташок, пагінням і цвітом людської радості.

А в Старих Яриловичах живе людина виняткової долі. Випяткової? А хіба можна сказати інакше про того, хто штурмував Зимовий палац на зорі Жовтня, про того, хто пізніше брав штурмом Берлін. Два штурми, і які! Петро Йосипович Герасименко... Розказують, він був здав до музею свій військовий мундир, а потім, передумавши, забрав назад.

Йому вже скоро виповниться вісімдесят, а стрункий, міцний, з енергійними, здається, вусами білими... Яке життя за плечима цієї людини постає! Мовби крила, на яких вона летіла й долинула в нинішній день!.. Після участі в збройному повстанні, після оборони коліски революції від банд приїхав Петро Йосипович у Білорусію, розподіляв серед незаможних панську землю, створював комітети сільської бідноти, утверджував Радянську владу. Робота в Носовичах, Старосіллі, Прибитках, Терюсі, в Гомельському окружкомі партії, в Пінську, — замало чи забагато для окремої людини?

Хочете побачити символічний меч, який подарувала біснுவатому Гітлеру якась австрійська графиня з побажанням підкорити весь світ? Поїдьте в Старі Яриловичі, зайдіть у хатину до Петра Герасименка, подивитесь, потримайте в руках. Цей меч він підібрав на руїнах рейхстагу в переможному травні, коли Гітлера було розбито, а гітлеризм знищено мільйонами таких, як він, Петро Герасименко, що поквиталися за кров і сльози мільйонів.

Берега біля ганку; вишні, троянди. І який натхненний простір відкривається звідси на долину Сожу, на річку, на землю Білорусії, що мріє в бузковому серпанку, як чарівливий спогад молодості, з якою ніколи не хочеться розлучатися.

— Чому поселився в Старих Яриловичах? До зятя й дочки перебрався. А хату поставив на горбку, щоб видно

Білорусію... Ген Хоминки, бачите?.. Й «ракету» з-за дерев видно, коли йде по Сожу... Я склав заповіт — поховати так, щоб було видно Білорусію й Україну.

Петре Йосиповичу, жива легендо з сивими вусами, як часто думається про вас, як знову кортить поїхати в Старі Яриловичі, щоб наговоритися від душі, причаститися з джерела вашої революційної снаги!

— Я Борсук Одарка Кіндратівна, з дев'ятого третього року народження, йду в магазин по хліб. І до війни жила в Деревинах, у війну, після війни. Деревинська я. Вулиця, де живу, зветься Хутір, а ще є Слобода, є Куток, є Свисток... Чого ж, село поставилось, а тільки тепер у город багато йде, то розходяться двори, застаються старі по дворах.

Було, що горіли хати тоді, як вороги вступали, а потім як відступали. То від снарядів горіли, а то ходили з квачами й підпалювали, Свисток увесь згорів.

Ой, мені тяжко дісталось. Мій чоловік служив Радянській владі, то при окупантах мусила ховатися від усіх. Чоловік помер ще в тридцять шостому, а однаково не забули, мстили.

Як фронт ішов, то ми з Деревин побігли до лісу, в Кримок, так місце називається. А зі мною четверо дітей. Хто корову притягнув, то мав молоко, а то їли, що де знайдеш — сухарі чи бульбу. Землянки покопали, то в землянках жили. А старший мій син уже був на фронті.

Ой, тяжко дісталось. Не забували за чоловіка, то навіть землю біля хати не дозволяли засадити, хотіли, щоб із голоду перемерли. І в полі засіяти не давали. А корів забирали в усіх, і в мене забрали. Поліцаї забрали, вони були клятіші за німців. Два роки жила без корови, а діти малі, треба ж було годувати чимось. Хто прихопив із собою в Кримок телицю чи корову, то мали потім, а в решти не було.

По мого сина Грицька приходили, хотіли розстріляти, але він утік до лісу...

Одарка Кіндратівна заквапилася до магазину по хліб... Це була перша жінка, яка нам трапилась у Деревинах, і її доля ввїбрала долю краю, народу. В ній, мов у краплині, відображався не світ, а війна.

Другою жінкою, з якою познайомились у Деревинах, була колгоспниця Галина Галух. Своє горе носить у собі завжди. Хотіла б розлучитися, та хіба це можливо? І хви-

лини радості в неї настоянні на терпкому болі. І якщо доводиться зазнати щастя — воно в неї теж із гірким присмаком полину.

— Наш куток зветься Хутір, тут живу. В Деревинах із кожного двору пішло й не вернулось як не двоє, то троє. В яку хату заглянь — чи батько, чи дід, чи брати всі, чи діти.

А я ж із своїм десь півтора року прожила, — він білобілетником був... Жила — наче й у світі не жила. Часто сниться... З нашого двору діверя Василя вбито. Добре, що на фронті, там його на шматочки рознесло, чи що, добре, що не перед очима, а то завжди терпіти такі муки.

Це вже було, як німці відступали. Ми з свекрухою ховалися в окопі на городі, у мене малий Васько на руках, йому тоді півроку було. А потім і кажу, що піду з Васьком до хати, хай у хаті заберуть, як хочуть забрати. Досвіток був, світало. В хату побоялись іти, бо що як почнуть палити. Посідали на межі, під липою. Коли, бачимо, двоє якихось солдатів іде, низенькі обое. «Ой мамо!..» — скрикнула. А вони підходять і кажуть, що красні, не бійтеся. Дитя, голодне, заплакало, то один дав йому цукерку і взяв на руках потримати. «Де батько?» — питає. «У лісі, — відповідаю, — сховався». — «А де ваша хата?» — «Ось хата, — кажу, — в ній стояла пімецька кухня». То вони нас до хати не пустили, самі спершу зайшли. І разом із соломою вигребли наконечники всякі, ручки, тільки не звичайні, а такі, що підірватись на них можна. Це нам такий гостинець залишили чужинці.

Тільки повигрібали з хати, як біжить Катя, небога моєї свекрухи. «Галю, вашого Артема вбито!» — «Де?» — «В піску на городі». Кинула я своє дитя солдатам, а вони мене за руки, щоб разом їхати. Підігнали коня, сіли на віз, поїхали. Приїжджаємо на город, а тут уже зібралися жінки, мій Артем лежить... І досі плачу... Жінки розказують, як убито, вони в окопі сиділи, а окоп на городі.

Галина Галух показує, як було вбито її Артема, — на собі показує.

— Його штиком осюди у вухо... Потім другий раз штиком у рот... А третій раз штиком у потилицю... Як ховали, то рот не можна було стулити, язик виліз, так і поховали... Якби вбили на війні, я б не бачила цих ран, цього страхіття. А то засну, він мені й сниться отак... Прожила з ним — наче й на світі не жила. Коли День Перемоги, я завжди проплачу.

І Кравця Андрія так само скарали біля мого. Та ще перед смертю вирізали йому карателі хрест на грудях і смужку... Солдати помогали Артема перевезти на возі, вони й могилу викопали, й поховати помогли... А сниться — як весь у ранах лежить.

І піонера Борсука Степана карателі скарали. Він на болоті ховався, то зловили. Руки йому викручували, ноги викручували, викололи очі, відрізали вуха, а потім зірку вирізали на грудях і розстріляли. І не самого, а ще з ним кілька хлопців. Це ж тікали вороги, то не хотіли ніякого резерву лишати для Радянської Армії, всіх вибивали, хто попадався.

Плаче Галина Галух, і в кожному її слові бринить сльоза... Горе обертається на слова і, зазнане в минулому, живе й нині. Живе й нині розпач, од якого пікуди не сховатися, хоч як би й кляв загарбників, війну, хоч як би й хотів скараскатись.

— А син Василь у Гомелі на залізниці робить. Щодня приміським поїздом добирається туди й назад. У Гомель багато їздить наших деревинських, чоловік півтораства... Маю внучку, а тепер знову чекаємо — внучку чи онука... Тільки б жити і жити, а сили немає. П'ятдесят три роки, до пенсії лишилось два, а якби зараз дали — пішла б на пенсію.

Вдови... Вдови солдатські, партизанські... Жінки, в яких війна забрала годувальника сім'ї, залишивши їх із дрібними дітьми на руках та ще зі страшною, невитравною пам'яттю про загибель батька-чоловіка. Гірко, якщо в бою, на фронті, на чужині, а якщо перед очима? А якщо перед очима, й тоді смерть близької людини все життя стоїть у споминах кривавим видивом?

Солдатські вдови, партизанські... А в ті роки народне господарство потребувало робочих рук, слід було відбудувати, зводити з руїн — і скільки труда випало на вдовині руки. Недосипали, недоїдали, розривалися між колгоспом і власним городом, часом діти-сироти були недоглянуті, полишені самі на себе. Горбатіли мозолі на долонях, гнувся попереk, в'яли очі, снувалися зморшки по виду, запліталася сива павутина в коси, дзвінкі колись голоси лунали глухіше й хрипкіше, погляди втрачали звабливий чар; — і відринала молодість, недоцілована й недолюблена, танула в буденній праці й клопотах, як

тане далеко хмаринка над обрієм, спливала, мов жовтий вербовий листок за водою.

Вдови солдатські, партизанські... Їхня доля — трагічна й героїчна водночас, і перед їхньою долею не можна не схилитися шанобливо... Не можна не схилитись перед їхньою працею, перед гірким материнством, перед солоними слізьми, що текли рікою, яка й досі не всохла.

Бо плачуть вони й нині, й завтра плакатимуть. Так, як Галина Галух у Деревинах.

Білорусія, село Круговець-Калінінський. Хоч і не доводилося бувати раніше, проте все тут знайоме, близьке, нагадує поблизькі українські та російські села.

— Коли почалася війна, мені було двадцять років. Комсомолка. За завданням партії тут чимало наших активістів зосталося. Такі, як Петро Гаврилкін, він був головою колгоспу в Усохах. А також Федір Потапенко, був головою колгоспу у Веселівці. Хто ще зі мною? Вчителька Єлизавета Микитівна Демиденко. Моя сестра Ірина, молодша на два роки. Закінчила медичне училище, працювала на пункті біля військових, а коли війна почалася, то прийшла додому.

Помагала з дівчатами партизанам. Ну, серед поліцаїв у Понівці були й наші люди, засекречені, через них діставали поліцайський одяг, потрібний для партизанів. А з ними зв'язувалися так. За Усохами був березняк, болітце таке. І серед кущів одна примітна, умовлена береза. Я там клала записку, де все було сказано, а з-під берези брала їхню записку, вже чекала. Так ні разу й не побачила нікого в тому березняку за Усохами, тільки знаю, що виходив на зв'язок зі мною один чоловік із Лемешівки... Тоді, коли діставали поліцайський одяг, то я теж носила записку в умовлене місце, у ній були вказані паролі.

Партизани передавали нам листівки, їх треба було розклеювати... Бувало, передавали їх на кладовищі, а ми, пам'ятаю, ховали в чавунах, згори в чавун насипали піску. Бо треба ж було й від сусідів таїтися... Хіба не було, що всякі німецькі банди перевдягалися партизанами, били людей? Отож і береглись.

А багько наш уже старенький був, неграмотний. Довідався якось, підстеріг, що я з тими листівками ховаюсь, і питає, що в них написано. А написано, кажу, що наші женуть фашистів. Боявся батько за мене, остерігатись

наказував, але ж мусили ми розклеювати листівки, щоб люди знали правду.

Вночі клеїла біля магазину листівки. Аж тут хтось крикнув: «Стій!» Я зірвалась і побігла. А за мною жететься двоє. Я бігла всю ніч через жито, колоски били по обличчю. А сталося це десь у липні сорок другого. Бігли слідом наші поліцаї, вони не змогли догнати, відстали. Я й через болото по коліна брьохалась. І вже світало, як дісталась на Усохи. Постукала в хату до однієї жінки, вона вже покійниця, по-вуличному звати Ушаниха. «Де була?» — питає. «Пустіть,— прошусь,— тітко Маріє. Корова втекла, то шукала всю ніч, нема. Дайте погрітися». Пустила до хати, я пересиділа до дня, обмилась, обсохла, а тоді вже додому подалась.

А то поліцаї збирали яйця, сметану, кожухи — все для німців. І складали в хаті соцького. Ми передали за цей склад партизанам, вони вночі приїхали на трофейній машині, забрали...

Святкували ми Перше травня в хаті у моєї товаришки Ліди Ломоносової, вона тепер учителює в селі. Читали листівки, танцювали під балалайку. А нас хтось, видно, виказав, бо тут приїжджають поліцаї, й один із них — колишній піонервожатий, ми його всі добре знали. Почали нас бити різками, а ми до нього по імені та по батькові, й він каже: «Ми тепер пани урядники, так і називайте!» І посадили нас у підвал під будинком, де раніше жив багатий дядько, його розкуркулили. Батьки наші зразу в паніку кинулися, дійшло до загопу, а звідти своєму чоловікові в поліції наказали, щоб нас випустили. Ми вже обережніші стали...

А як німці відступали, перед приходом наших, у поліцайський стан, у Попівці, було подано список на нас, на двадцять вісім душ. Тих, кого хотіли знищити, серед них і я. Стало відомо в загоні, нас попередили, й ми почали ховатися.

При вступі вороги палили наше село й при відступі. Люди, хто міг, повтікали в ліси, в болота. А моя сестра Олена з семимісячним дитям лишилася... Ні, спершу таки подалась у ліс, але ж як там бути з немовлям? От і вернула назад, подумала, що обійдеться... Біля церкви жила вона, а в церкві навпроти стояли німці. То ніхто не знає, за що її вбили, тільки вистрелили в рот. Сусіди її неживу витягли з хати на город, щоб труп не згорів у хаті, якщо почнуть палити. Семимісячну дитину забрала

рідна тітка Параска, доглянула... Тепер живе в Омську, вчителює. А по матері лишився не тільки він, Васько, а ще й Олена, чотирнадцять років мала, й Ніна, десять років тоді було. Я й стала їхнім опікуном... Олена тепер медсестрою в Леніно неподалік, Ніна в Баку живе, замужем за екскаваторником, а сама на телеграфі... Ага, Васько женився на вчительці, він у десятих класах, а вона в технікумі викладає фізику, математику, є дочка Оксана, шість років їй...

Як палили? Страшно розказувати. Ходили карателі з факелами й підпалювали. Це був каральний загін. Дві ночі довкола Круговця всі села горіли.

За себе ще скажу. Як мати наша померла, то нас восьмеро сиротами zostалося. А після війни ще довелося доглядати сиріт. Так що важко випало, зате хоч хороші діти повиростали.

Вона, Марія Нікітченко з Круговця, розказувала б і розказувала. І інші в цьому білоруському селі розказували б теж — говорили б їхніми вустами пожежі, розстріли, підпілля, страчені діти, кров, говорили б ті, кому вже не звестись із землі й не мовити живого слова.

Недалеко від Деревин до Усохської Буди. Та Усохська Буда, в яку до братів білорусів тікали під час війни деревинські жителі, шукаючи захистку, порятунку.

Звідси, від новенької, на два поверхи, школи в Усохській Буді — через луки, через річечку Терюху — видно Деревини. Як сказав голова місцевого колгоспу, якби тепер знайшовся Солдвей-Розбійник та добре свиснув — там би почули.

У школі веде працю і уроки музики та співів Іван Петрович Іллічов.

— Коли фашисти палили село, то ми ховалися на болаті — я, сестра Оля, мати Варвара Дмитрівна, ще багато усохських... Підходила німецька танкетка і з дороги стріляла на ліс. А як Матюшов Карпо, вже старий, задумав податись у село, то його встрілили на узліссі. Другого діда — як його? — здається, Пипченко, взяли в хаті, щоб дорогу показав, а їм, карателям, треба було в бік Миколаївки. Десь карателі відлучилися, дід заховався від них у хліві, заліз під жолоб. Знайшли, вбили — від розривної кулі злетів череп.

— А то на гумні попалили усохських. Не так багато й могли знайти по хатах, бо люди ховалися. Кого

знайшли? Дідів, яким уже було по сімдесят і більше, а також хлоп'яків, моїх ровесників, їм тоді по тринадцять-чотирнадцять сповнилось. Ні діди, ні хлопці не партизанили... Зігнали на гумно, а хто пробував тікати — стріляли з автоматів. І підпалили з чотирьох боків, ніхто не врятувався. Вже коли хоронили, то батьки й родичі внізнавали своїх по одягу.

По війні Іван Петрович працював у колгоспі механізатором, комбайнером. Грав на баяні, то директор школи запропонував навчати музики школярів. Так, здобувши заочно педагогічну освіту, колишній механізатор і став вести в школі працю й уроки музики та співів.

— А ще організував інтернаціональний хор — співають люди з села Деревини і з нашої Усохської Буди, білоруси, українці, росіяни. Репетиції відбуваються то в Буді, то в Деревинах окремо, а коли треба їхати на виступи, збираємося гуртом. Хтє в хорі? І дорослі, й старі. Цілими сім'ями ходять — чоловік, жінка, їхні діти. Доярки співають, трактористи, шофери, вчителі, фельдшери... Ось і сьогодні мені треба добиратись у Деревини на репетицію. Іноді пішки йду, іноді на велосипеді.

Скрізь доводиться виступати — в Гомелі і Чернігові, бували на оглядах у Добруші і Городні. Співали і в Сеньківці, там, де монумент стоїть, де сходяться землі трьох республік. А то в лісі на маївках, коли збираються гості близькі й далекі.

Співаємо білоруських пісень. «Дубочок зелененький, Іванко молоденький, чого зажурився, чого запечалився...» Є в репертуарі українські пісні. «Ой у полі озеречко, там плавало відеречко, соснові клепки, дубове денце, не цурайся мене, серце...» Співаємо російських пісень. «Між крутих бережків Волга-річка тече, а по хвилях, по ній легкий човен пливе...» «Уродися, уродися, льон-конопель, тонкий-довгий, тонкий-довгий, білий-волокнистий...»

Співають в Усохській Буді і в Деревинах діти й онуки тих, хто творив революцію, воював у громадянську, хто зводив колгоспи, кого було спалено, закатовано, розстріляно. Співають нащадки тих, кому перед смертю вирізали криваві зорі на грудях. У живих піснях зеленіють і не в'януть дуби, Іванко журиться з любові, тече Волга між кругих бережків, виростає льон білий і волокнистий. Цих самих пісень співали й вони, загиблі.

Пісні — українські, білоруські, російські — безсмертні, а в них безсмертні й братерські почуття народів, ния

спільність і єдність одвічні й непорушні, бо скріплені кров'ю.

Неподалік від Семенівки, через яку протікає малъовнича річка Ревна, оспівана Костянтином Паустовським, розкинулося село Іванівка. Таке саме, як інші поліські села, довкола яких горнуться більші чи менші хутори й поселення, а тут горнуться Ракути, Зелений Гай, Кривуша, Іванпуть, Марс, Східне. Назви з давнини, є свіжіші... Поліщуки сіють жито, льон, садять картоплю, пасуть худобу. Село трудиться, вчиться, народжує, співає — як скрізь, так і тут.

А під час окупації Іванівка була майже повністю спалена.

Ще ніде не доводилося бачити стільки червоних зірок, як тут. Вони яскравіють на стінах рублених хат, на ганках, на воротах. По одній, по дві, по три. Цілі розсипища, цілі сузір'я — світять п'ятикутним своїм світлом удень і вночі, в негоду і в гожу годину. Сяють прями-сінько в душу кожному перехожому, проїжджому, дітям, матерям.

Пекучим червоним огнем світить пам'ять про тих, хто загинув на фронті, хто не повернувся з партизанського загону, кого скарари гітлерівці за зв'язок із партизанами, а то й безпричинно... Не перерахувати зірок, як і не полічити імена героїв та імена жертв.

Це тільки в Іванівці, в звичайнісінькому поліському селі.

А в Семенівському районі? А по Чернігівщині? А в Росії, Білорусії, по Україні? По всій державі? Скільки видимих і невидимих зірок горить, будячи пам'ять, запалюючи в душах світло чисте й уроче!

Іх, мабуть, більше тут, на землі, ніж у далеких небесах, і вони, ці земні зорі, вирізані піонерськими руками й прибиті по хатах, по ганках, по воротах, кажуть нашому серцю значно більше, й так вагомо промовлятимуть завжди.

— У нас велика сім'я була, одинадцяттеро дітей, я найменший. Семеро братів і чотири сестри. Мої брати були комуністи, вони тут колгосп «Борець» організовували, ми першими всі записалися до колгоспу. Й досі живий перший голова колгоспу, Леонтій Шемець, уже за дев'яносто йому... Значить, записалися брати Олександр, Олексій,

Сергій і я. Розкуркулювати доводилось тих, що вітряки мали чи багатством об'їдались, і я ходив розкуркулювати.

Брат Федір воював у громадянську, був червоним офіцером, недавно помер у Ріпках... А брата Івана вбило на Перекопі, коли штурмом брали. Й брат Антон загинув, він ходив на банду Тютюнника... І воювала наша сім'я, і колгосп організувала.

Я на фронті був, а з оточення повернувся додому. Всяке тоді творилось у селі, а нам треба було доглядати четверо маленьких дітей. Ми близько від лісу живемо, то тільки карателі появлялись у селі — за дітей і в хаті. Більше в лісі доводилось переховуватися, ніж у хаті жити. А ми партизанам допомагали і хлібом, і салом. Як вороги відступали, то палили село, а людей убивали, ми тоді в лісі переховувались. Нікого не жаліли. Був тут один дідок, який прислужував окупантам, сало їм смажив та яйця, горілку з ними пив. Думав, що за свого мають, а вони й пристрелили, коли сказав — які з вас вояки, якщо відступаєте, якщо женуть вас.

Були в нашій Сеньківці ті, що втекли з оточення й пристали до тугешніх молодичь чи дівчат. Чоловіки з усіх країв. Пімці подумали забрати їх, щоб не пішли до партизанів. А вони такі повтікали в ліс, вислизнули. Карателі побрали жінок, у яких жили колишні червоноармійці, й побили. А один не втік, звали його Іваном Рязанським, видно, був із Рязані. Пожаль, мабуть, жінку, до якої пристав, чи сподівався порятуватися. Цього Івана Рязанського забрали, вона лишилась, і досі жива, а його розстріляли.

Хоч я не був членом партії, але всі вважали мене комуністом... У сорок третьому поліція забрала, били в жандармерії...

Кирило Ліскович розказує й розказує — про громадянську війну, колективізацію, про визволення рідного села Сеньківки. Про своїх братів, чие життя увібрало в себе історію нашого буття. Подеколи плаче, й гірко бачити його чоловічі, такі немолоді сльози.

Кожна людина — це історія, це її своєрідне дзеркало. В цьому дзеркалі вона відбивається повніше чи скупіше, відбивається різними гранями, але не на мить якусь одну, а назавжди. Кожної хвили можна зазирнути в ці дзеркала, побачити скрізь одмінну, але в своїй сукупності таку знайому, спільну картину.

Ще в чие дзеркало глянути тут, у Сеньківці? У Хоробичах, Мощенці, Хотуничах, Старій Рудні, Займищі, Нових Млинах, Сновську? По цих та інших селах, що розкинулися над мальовничими річечками — Турчанкою, Ірванцем, Трубежем, Ревною, Слотом, Сновом і Сожем?

Кожне село, кожна людина озвуться, розкажуть, повідають. І не раз твоє серце обиллеться кров'ю, не раз душа здригнеться у відповідь на чужі біль і горе. На чужі? Ні, бо вкотре впевнюєшся, що чужих горя й болю не буває, вони й твої, вони спільні — для всього народу. Страждання, горе і біль поймає названі тут і не поймає названі людей.

У надвечірньому лузі над річкою горить вогонь.

У високих гумових чоботях забрів у шелюги чоловік, тримає в руці вудочку. Стоїть уже не першу годину і, здається, ще нічого не зловив.

А біля багаття порається двоє хлопчаків, мабуть, його сини. Збирають галуззя, сучки, сухий торішний бур'ян, коров'ячі кізьяки, щоб було чим підгодовувати вогонь, до якого вони прив'язані якимись невидимими нитями. Бо куди б пішли чи побігли, а конче мають повернутися до багаття, мовби воно має на них магічний вплив, мовби поїняло їхні помисли.

Батько стоїть у шелюгах, очікує на свою золоту рибку. Б'ють солов'ї, наче стріляють солодким співом, і первозданної сили краса чується в пташиному захваті. Озвалася травнева зозуля, і голос її розлого полинув, наче пересувався на стомлених, важкуватих крилах. Вечоріє, вже перші зірочки висіялись і зійшли на безмежному полі небес.

Горить вогонь, і його язички з білих та прибіляклих дедалі більше обертаються на золоті, наче просякають пристрастю. Хлоп'яки вихоплюють із рухливої квіткі багаття по жаристій довгій галузині й бігають одне за одним із тими полум'яними блискавками, що іскрять, залишаючи в темряві такі сліди, які залишають падучі зірки в небі. Блискавки то розскакуються в різні боки, то зближаються, їхні шляхи то перехрещуються, то пролягають поряд, і вони — в дитячих руках піднесені — живі, чарівливі, приворожують до себе.

Вогонь і справді приворожує, він великий чародійник, гарячий і вірний побратим людини, він зігріває й оберігає життя — з першоджерел, із первовіку.

Ці діти в лугах граються із вогнем, і він відкриває їм свою палку душі, й так хочеться пізнати її до глибини...

Звечоріло. Рибалка вперто стоїть у шелюгах, сподіваючись, що золота рибка таки попадеться, бо має ж вона водитись у цій воді, в цій річці, яка мовчки тече до поблизького села, що було спалене й розстріляне у війну.

Діти в лузі носять полум'яні блискавки в руках, блискавки, що доводяться рідним сестрами вогню. І тому вогню теж, із пекельних пожарищ війни.

Жевода...

Через ліси й поля, побіля сіл тече маленька річка, прозора й чиста. Мовби блакитна жилка на скроні отчої землі, пульсує й пульсує. Вибігає з далекого минулого, що криється в млі, протікає через учорашній день, нинішній, біжить у завтрашній, об'єднуючи різні часи в один нерозривний зв'язок.

Легенда, яку повідали хвилі Жеведи і яка живе в людській пам'яті, чомусь і нині схиляє до віри, що тут колись текла жива вода, яка зцілила трьох побитих на смерть братів, повернула їм живий дух. Давня легенда, як і ця земля, на якій народилась і передається із уст в уста.

Звідси й ім'я річки — Жевода.

Й на скроні отчої землі пульсує вона блакитною жилкою там, де сходяться до купи кордони трьох республік-сестер — Росії, України, Білорусії. Тут, недавно споруджений із білого інкерманського каменю, височить монумент, який уособлює нерозривну дружбу нашу.

Простір довкола вільний, безмежний. Зеленіють луги, посихалися верби над тихою Жеведою, врунться озимина, над якою гомонять жайворонки. Гомонять удосвіта, вдень, увечері, пронизуючи повітря срібним дзвоном пісень, які, здається, лунають тут із правіку.

Піднесено, світло почувається в березняку, де кожне дерево сприймається одухотвореним і приязним. Справді творять хоровод, і, здається, вловлюєш навіть їхню пісню — світлу, чисту. Озиваються весняними голосами пташки. Розлого й лунко сповідається в любові до цього краю іволга.

Спільне сонце світить у спільному небі над спільною землею.

І так зворушливо б'ється на скроні отчої землі блакитна жилка, пойменована Жеведою!

Тут, на прикордонні, розказує кожне велике й мале село, хутірець, містечко; не мовчать ліси й річки, урочища, джерела, колодязі; не стомлюються розповідати леки в небесах, коні в березі, солов'ї в гаю, вогонь у вечірньому лузі. Людські слова не здатні вмістити всіх сліз; і слъози бризкають із тих слів, не здатні вмістити болю й горя, й вони — чужий біль і горе — передаються вам, і од них в'януть ваші почуття, в'яне молодий весняний день...

А ще була подорож у Новгород-Сіверський, що привільно розкинувся на кручах біля повноводі Десни, поїздка у Узруй-Комуна, в Бучки, Грем'яч, в інші сіверські села, а ще були зустрічі й розмови з ветеранами громадянської війни, героями колективізацій, фронтовиками, партизанами, працівниками райкомів партії і райкомів комсомолу, з механізаторами й пастухами, — і всі вони в своїй сукупності творять багатоманітний образ народу. Образ народу, який боровся за свою долю, відстоював у пеклі війни, воскрес із вогню живим і творчим. Образ народу, що з первовіку черпає свою силу із єдиного спільного пракореня.

Що ще особливо запам'яталося, міцно тримається в пам'яті?

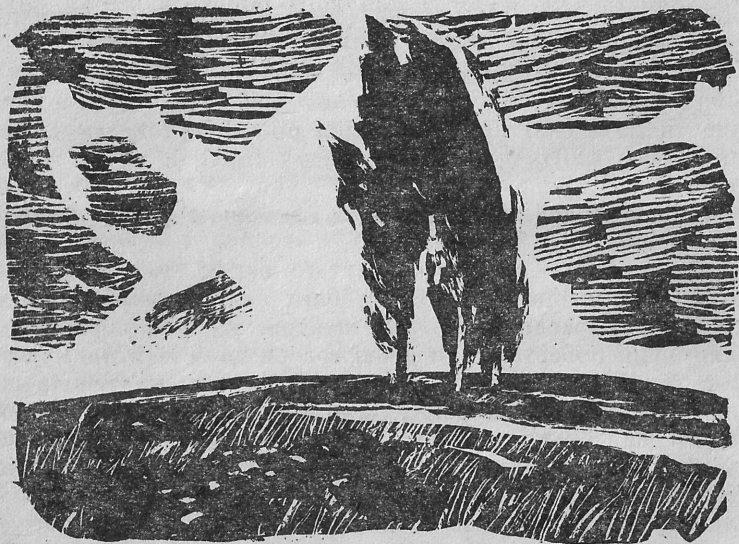
Діти... В партизанському Єліному, що було знищене гітлерівцями у війну, центральна широка вулиця цвіла безліччю дитячих облич, допитливих очей. Так само в спаленій і відбудованій Лосівці — веселими весняними зграями пурхали, як птахи, й щebetали по-пташиному дзвінко. І дитячі голоси в Погорільцях... І школярі у спаленій Клубівці, у Клюсах... Так, як весна розсіває килимами квіти по полях, весна життя розсіяла й дітей по рідній землі, щоб цвіли й росли.

Бачиться, як на причілку своєї хати стоїть сивовусий Петро Йосипович Герасименко й зіркими очима вглядається — понад лугами, повитими ранковим туманцем, летить його зір, понад Сожем, летить у Білорусію, що генген мріє терпким спомином революційної молодості.

Чується, як співає білорусько-російсько-український хор із Усохської Буди, а в їхніх піснях світиться чисте польове озеро, синіє старий бір, печалиться з кохання молодий хлопець, славиться прострелений комсомольський квіток, звеличується могутня Батьківщина.

Й неминуче повертаєшся до мальовничої річечки, що тече в тихих берегах, і над нею не перестають щебетати жайворонки. І згадується смак води, що, напевне, витікає не так із джерела, як із минулого, біжить через блакитний день пинішній у завтрашній, у майбутнє.

Згадується смак живої води із річечки Жеведи, над якою живуть народи-брати.

СЕРПЕНЬ, СПАЛАХ ЛЮБОВІ

З чого починається любов до отчого краю?..

Біліє розквітла гречка, де-не-де підсинена волошками та ще зжовтіла від сурішки, а над нею, а в ній зрідка прокочується бджолиний звук. Гречка біліє м'яко, вона ще молода, її зеленого листя ще не торкнулася осінь своїм умілим квачиком і не визолотила його. А навколо гречки вже все покошено, і біло-жовті присадкуваті оже-реди двома велетенськими крижинами застигли на яскравій стерні. Її ще не витіпала негода, не зчорнила бита дощами земля, а тому вона аж світиться, аж сміється — і добрий од неї йде дух, хлібний, дух достиглого збіжжя.

Схилом стернистого горба посувається череда, й кожну корову чітко видно, наче вона вималювана старанним художником,— видно, якої масті, білі чи чорні латки, прямі чи закручені роги. Коло череди чорніє кілька чередників — то діти, а біля них гасає собака, скаче, крутить хвостом, щось випрошуючи.

Ген по згірку темно-зелено причаївся гайок, а самий верх згірка вільний од дерев, там, либонь, щось було засіяно, а тепер скошено, й стерня ясна, свіжа, немов ще чистішою здається вона від синього неба, що прихилилось до неї.

На все це дивишся, все це вбираєш у себе, сповнюєшся високістю простору, що облягає тебе, і відчуваєш, що ти не в силі не любити цей рідний куток землі, що ця любов стоїть клубком у твоєму горлі, й ти не годен клубок той проковтнути.

Звідки й коли приходить ця любов до рідної чорної землі?

Соняшники — мов кулі жовтого вогню, той вогонь із пелюстками, він висить на стеблах над городиною, їхнім полум'ям просякнута зараз повітря, настрій серпневого дня, вони повертають людські голови до себе й примушують думати про них. Соняшники горять на подвір'ях, за огорожами, вони повиходили до самої дороги, тут ростуть на вільному місці, й, дивлячись на них, хочеш усміхнутись, ловиш себе на тому, що зласкавів і здобрів безпричинно. Соняшники піднялися над землею і своїм легким полум'ям наче й тебе окрилюють, підносять.

Ти любиш тут кожен соняшник, кожну їхню усмішку, тобі воно дороге, рідше, тобі воно наймиліше,— звідки й коли прийшла до тебе ця любов і залишилась у тобі вогнеликим соняшником?

А як по гінких стеблах палахкотять рожі! Оксамитові квіти твого дитинства, твоєї юності, твоєї дозрілості,— вони протягом усеньких твоїх років стоять на моріжку твоєї долі, дивляться тобі всередину пристрасними своїми очима; їхні ворсисті стебла, їхнє ворсисте листя пахне сухою курявою, і так добре від тих скупих пахоців, наче вони тобі обіцяють безсмертя, безперервність життя. І мавш відчуття, що якби зараз сам або хтось інший спробував зірвати хоч би одне-однісіньке їхнє стебло із чорно-кривавими дзвонами квіту, то вирвав би його не із землі, а наче зі своєї власної душі,— і ти аж здригаєшся в передчутті чогось лихого й недоброго.

Звідки ця любов, ця ніжність, ця несамовитість сьогодні, в теплий серпневий день? Коли, здається, вириваючи на грядці чорнобривець, вириваєш не квітку, а своє власне серце з грудей, та й так і несеш його, закривавлене, в руці...

ПАДАЮТЬ ЗІРКИ

Вночі, йдучи звідкись чи кудись, раптом згадаєш про небо, задереш голову — й таке перше відчуття від безмежної кількості золотих роїв угорі, наче очі твої, душа твоя злетіли до їхнього бджолиного, підсвічено-медового сяяння і вже там залишилися. Бо зненацька так легко почулося, немов залишив на землі важкі вериги, якими стало для тебе твоє тіло, звичні його кайдани, що неволили дух, і тепер світиш донизу, туди — на землю, в морок — усім тим найдорожчим промінням, яке дозрівало в тобі протягом усього життя.

Чим довше дивишся на зорі, тим більше набираєш такої певності; вони, далекі, стають для тебе близькими, що міг би й рукою торкнутися. І коли опускаєш зір додолу, то неспогадано все довкола наче відкриває перед тобою новий свій смисл, якого раніше ти чи не хотів помічати, чи він ховався від тебе. Іншими очима дивишся на дорогу, на якій оце стоїш, вловлюючи прибитий вічною вогкістю запах куряви; натхненно-пильним зором прилипаєш до постаті людини, що, огорнувшись темрявою, зникнувши в її таємничому коконі, посувається тобі назустріч.

Може, всьому цьому надали іншого смислу зірки, що сповнили твою душу й тим відчуттям легкості, якого ти начебто написав отам, серед золотих роїв, і якого ще не встиг розтратити.

І коли маєш отакий небуденний настрій, то боляче буває дивитись, як падає зірка. Начебто встигаєш запримити, звідки вона зірвалась і куди мала б упасти, спіткнувшись на рівному місці, дивишся у високий морок, де щойно був залишений слід, який немов сам себе підмів невидимою мітлою, немов сам себе спалив, — дивишся, вражений, наче сподіваєшся, що не вмерла зірка, що спалахне вона в іншому місці... Проте ні, не спалахнула.

І зненацька — наче ж бачив, як вона мерехтіла отам, як кололася зеленкувато-білим світлом — знов полетіла,

наче у вир кинулась, бажаючи втопитись, але вода смертельної темряви відступала й відступала перед нею, поки в якусь останню мить падуча зірка наздогнала її поверхню, кинулася в безодню мороку сторч головою, втопилася, зникла, лиш тільки слід її якийсь час наче тлів ще на холодній щоці нічного неба.

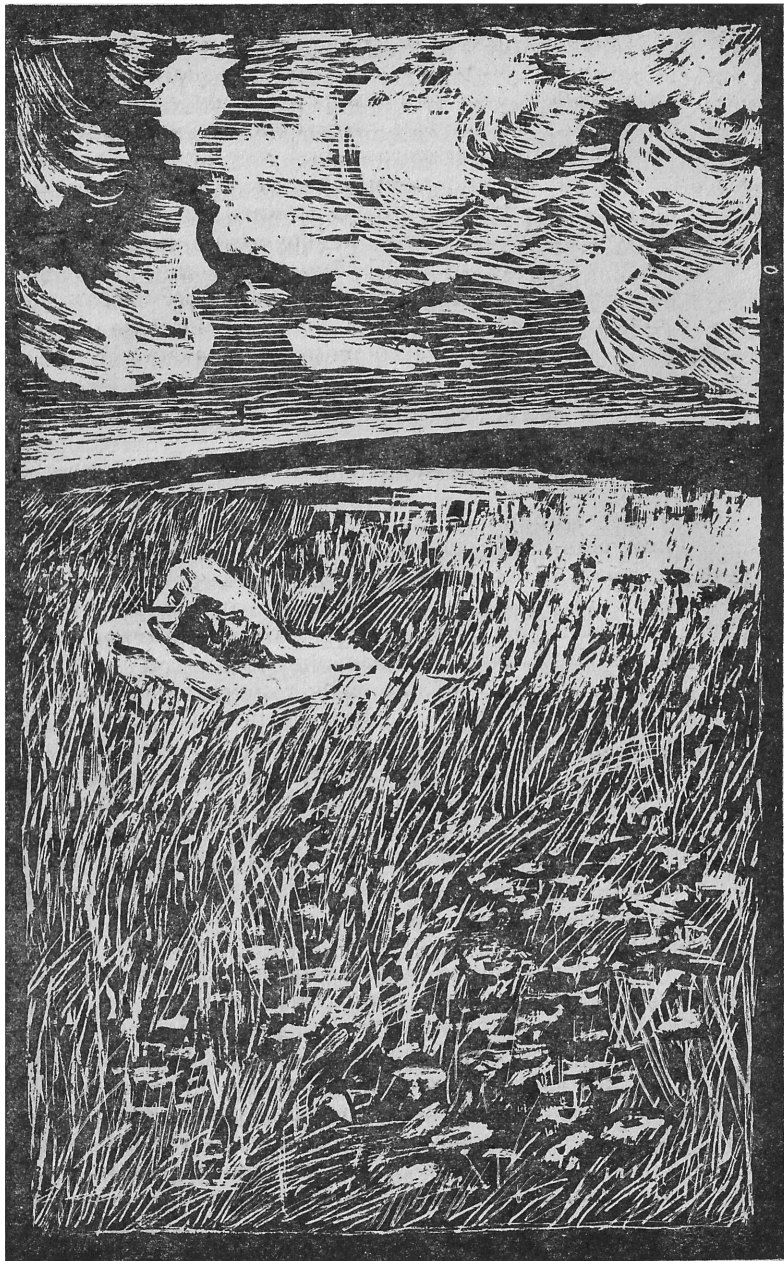
А потім не встигаєш примічати, де й котра зірка зірвалася, полетіла донизу. Що їх манить туди? Що жене їх стрімкими табунами? Яка непереможна й невблаганна сила старої землі? Чи не ота сама сила, що пробуджує в мені любов до неї, що все тримає на цьому світі?

Оглянися — прожиті твої дні летять слідом за тобою, лишаючи в темряві минулого щомиті згасаючий, і все ж таки незгасний, слід...

ГАСНЕ САДОК, СПАЛАХУЄ

Затишвий, мирний світ великого садка, такий домашній, такий рідний. Бо хата для тебе не обмежується стінами та стелею, вона немов розсувається на все обійстя. Любиш ти його взимку, чорно-білий, з подушками снігу під стовбурами та з вибіленими полотняними простирадлами. Любиш навесні, коли він, ще недавно такий похмурий і наче аж усохлий, зацвів, помолодів од цвіту, сміється, тішиться, радіє — і ти радієш його радості, як своїй. Та чи не найдорожчий він тобі тоді, коли відшаліє літня спека й повітря пронизже сумовитий настрій уже педалекої осені. Осені, яка ще не настала, але вже нагадала про себе першим ранковим туманцем, першим важкувато-прохолодним днем. Той день такий супокійний і зморений, а в його згустілому повітрі наче аж із якимось розпачем лунають співи молодих півників — ще уривчасті, ще хрипкуваті, ще невщевнені.

Ти й раніше помічав, що листя на деревах вигоряє від спеки, що поміж зеленого ясніє багряна барва тривоги, що й жовта з'явилася передчасно, але тому всьому не надавав ваги, бо ж літо було в розповні. Та пиньки, в цей сірий, важкувато-прохолодний день, те листя стане для тебе не просто згорілим од надміру сонця, а терпким осіннім присмаком. І пробудить воно печаль у твоїй душі, що досі спала в сповитку, і ця печаль породить нові настрої в твоєму естві, нові думки, пожене прудкіше по жилах кров.

Як навесні світився садок од цвіту, так тепер він починає світитися своїми плодами: малинові яблука — як пригаслі жарини, рум'яні палають ясніше, бо підсвічені вони жовтизною, самі ж тільки жовті — найпомітніші. Й чим більше наливаються вони воском, а листя навколо них жухне, тим яскравішими стають на яблуні. А коли падають додолю, то серед вибитої і стоптаної трави лежать, як маленькі воскові святощі, що дивом опинилися тут, і варто тобі заплющити очі — як вони зникнуть.

Садок тішиться підсипеним туманцем дозрілих слив, і стільки ж їх багато, що гілля не витримує ваги, й густий туманець скапує донизу то одною, то другою перерілою сливою. Це схоже на дуже сповільнений, елегійний дощ, коли краплина за краплиною зриваються з гілляки і, падаючи в синє озерце, що вже утворилося навколо стовбура, додають йому глибини й синяви. Сливок так багато, що не всі й визбираєш, а з міцнішими хвостиками сохнуть просто на гіллі, зморщуються, чорніють.

Садок іще живий, але поволеньки вмирає, і ти, вловлюючи, як то він гасне й никне, сповнюєшся співчуттям до нього, до його буйної плодоносної сили, що йде на спад, — і сумним відгомонам віддається в твоїй душі звук упалою додолю яблука й повільний перелет бронзово-вишневого листка.

І думки твої повертаються до тієї пори, коли сад іще був молодий, коли у його важкому від ранкової вологи цвіті солодко залився соловей. І думки твої повертаються до тієї пори, коли теплого вечора ти надibuвав біля вербового тину старий-престарий пень, порпався в його м'якому струхлілому нутрі й серед гнилушок знаходив такі, що світилися. Вони наче ледь-ледь тліли, не так горіли тим огнем, як були позначені ним, окреслені, бо не могли обпекти ні пальців, ні долонь.

Ті гнилушки можна було покласти за пазуху — і вони тільки холодили тіло. Це дуже дивувало в дитинстві, як продовжувало дивувати й пізніше. Тими гнилушками були освітлені твої дитячі дні, відсвіти від них лягають на твої спомини й тепер, і тобі від них добре, наче ти справді колись тримав у руках жар-птицю.

Зараз ступаєш у зосенілий садок, поміж бадилля знаходиш отой грушевий пеньок — він уже зовсім осів, скособочились його стінки, а коли занурюєш руку у вогке нутро, то натикаєшся на дражливу м'якість зогнилого дерева. Зараз іще день, і воно не світиться, а лежить на

твоїй долоні жовто-білою потерухою, ледь чутно пахне мохом та цвіллю. Обережно висипаєш потеруху на місце, притрушуєш листям.

А ввечері знову приходиш до пенька. Жевріє в тобі надія, і від тієї надії добре, наче ти вже й справді тримаєш на долоні крихітне, кволеньке світло — вогник свого дитинства. Проте гнилушки й не думають світитися, хоч ти їх і підкидаєш на долоні, хоч ти й дмухаєш на них. Пропав їхній чар, іще такий недавній, а тому наче й тепер відчутний, і це тебе дивує, вражає, ти ніяк не хочеш погодитись, що ось воно так, а не інакше. І ти знову ладен, як у дитинстві, покласти їх за пазуху, знаючи, що вони не обпечуть, і все ж таки сподіваючись: а раптом, а може!..

З жалем кладеш гнилушки назад у невеличку довбанку, якою став пеньок, пригортаєш зверху бадиллям,— так, на всякий випадок. Хай собі лежать, бо мають же вони ще колись засвітитись, якщо зовсім недавно — влітку — ясніли блідим мерехтінням.

Слухаєш, як неквапним півшепотом, затаївши голос, розповідає садок про близьку осінь, що підкрадається до нього лагідно та обережно, і бачиш, як у сутінках на темній землі тремтять неневним світлом упалі грушки, згорнуті докупи, а під розлогою яблунею спалахують маленькими сонцями великі яблука-донешти...

ЗУПІНИСЯ, МИТЬ

Отак лежиш у полі, посеред сивого полину, в задушливому теплі, лежиш серед жовто-білого ромашкового мерехтіння, на самісінькому дні чебрецевої хливі, що прокочується по тобі хмільним потоком,— і крутиться голова. Паморочиться в ній чи то від цієї дикої навали польового духу, від його споконвічної снаги, чи від лоскитливо-дитячого страху, що всі ці трави і бур'яни, на яких ти лежиш і які ти прим'яв, проростуть крізь тебе, пронизавши хребет, пробивши серце, проткнувши груди. Отак заплющ очі, дай волю уяві — й відчуєш, як уже став часткою землі, як усе те зело вже росте крізь тебе, п'ючи твої соки, твою кров.

А може, крутиться голова через те, що тут, у полі, так завзято сюрчать коники, ширяє вгорі шуліка, і в його плавному льоті відчувається причасна хижість, та ще й

наче небо не стоїть на місці, а обертається навколо землі? Ні, мабуть, через те крутиться голова, що тут, у полі, відчувається, як тигесенько плине час.

Він немов хвилями огортає тебе, і ті хвили накочують-ся тобі в очі, у вуха, вони плинуть по грудях, по простягнутих ногах, і коли поворушиш рукою, то можеш той час відчуту на дотик, помацати його, — він протікає між пальцями шовковистим, наче аж ледь дзюркотливим струмочком, він підиться поміж них, як може підитися вітер. Він ні теплий, ні холодний, а так — пливе й зникає, пливе й нема.

Час — як тугенький вітрець поміж пальцями, як незвичайний храм природи. Як матеріалізована надія, як втілений смуток. Ні, то не табун голубів пролетів над тобою і сів на стерні, неквапно походжає скльовуючи зерно. То не голуби незграбно осідають на хвости, задираючи маленькі голівки на лискучих шиях. То не їхнє гортанне туркотіння, схоже на чужинну мову, долинає до твого слуху, — а все це час, це все час прилетів, скльовує розсипане зерно, незграбно осідає на хвости, сьє лискучими шиями. Ось він ступить раз чи два по землі й, важко змахнувши крильми, полетить пизько, лише над тобою зринувши догори, наче злякається, і ти побачиш гострі й пильні його очі.

Знову з'явився шуліка, на тлі білоперої хмари він то застигає, то пливе по ній — що вистежує з такої височини, що бачить? Запримітив зайця, куріпку, ховрашка? А мені вдасться встежити, коли він каменем кине́ться донизу, чи не вдасться? Він там, угорі, думаєш собі, теж не просто шуліка, а наче фатум, наче невідворотність часу, і в страшному посвисті його крил, коли каменем шугне додолу, та невідворотність проявиться зразу, негайно, обернувшись на передсмертний зойк польового звіряти, що битиметься в його пазурах.

І голуби, і шуліка — теж час, у різних своїх подобах, час, що тут, на польовому привіллї, літає на їхніх крилах; голуб — час, що пасеться на стерні, і шуліка — час, якому смакує запах живої, теплої крові.

Засинаєш, заслухавшись жебоніння часу, його чарівливо-страшнуватого плюскоту, а коли розклеплюєш повіки, то раптово бачиш перед собою низьке призахідне сонце. Воно немов поширшало й прибігло, тепер на нього можна дивитися — на його білому обличчі непорушно застигла чорно-зеленкувата смуга хмарини. Там її наче

хтось вималював вершками далекого зубчатого лісу, а з-за тих зубців розтікаються вгору й по боках сонячні іскри. Таке відчуття, наче сонце і хмара завмерли на віки вічні, що той миттєвий малюнок так і залишиться назавжди, бо час зупинився. Той чорно-білий малюнок, створений сонцем та хмарою, сяє, проміниться, він наче дихає первородним натхненням, і хай би воно так завжди тривало... Але час не зупинився, бо й сонце не зупинилось — ось воно ковзнуло донизу, той зубчатий ліс уже перестав бути лісом, порушився, обернувся на купу чорної мерви, з-під якої ще трохи іскрилось, — і все...

Небо схолодало, і вже добре відчувалось, як крізь тебе проростає полин, як материнка пронизує тобі груди, а гілка полину вже дістала до серця, і коли ворухиться коло нього, то серце болить і коле, коле і болить.

ТОПОЛІ КРАЙ ШЛЯХУ

Ниви спорожніли, стужавили стернею, потонули в чорній ріллі; небо з високим чолом теж здається порожнім і бездумним, лише ген на його краю розсипано жовтого порохна — чи то не відблиски з землі тих чорнобривців, що цвітуть тепер по селах?.. Летіло у вирійптаство, забирало свої голоси, свій щebet, свої пісні, а залишало нам дома лише очікування на своє повернення. Та ще залишало особливу, сповнену неясного значення пустку — в полях, у лісах, у цьому прибідлому небі.

Три тополі над шляхом прислухаються до елегійних поток вітерця, приглядаються до роздягнутого та розхристаного поля, нахиляються в легкій зажурі до села, наче дивуються, що хати — ці білокрилі птахи, які народилися з теплих гніздечок людських рук, — і досі не злетіли вгору, не майнули у вирій. Тополі ще зелені, проте зелень їхня вже наче полегшала, дозрівши, і в їхні довгі, до п'ят, коси вплетено дукати, розсипано внизу коло ніг — наче іскри, наче натяк на той спалах, на те вогнище, яке тут завирус пізніше, коли тополі самі себе сплюватимуть у власному полум'ї, підсипатимуть із власних віт шерехкого листяного жару; вітер, нагинаючи, гнатиме їх удалину, а вони, божевільні, випручуватимуться з його поривчастих обіймів, давитимуться протяжним схлипуванням чи коротким зойком і таки не зрушать, не втечуть із того вогню-хурделиці, бо, видно,

любий він їм, як і отой клапоть землі, де вони звікували життя.

Тополі зараз моляться, захоловши в покірних позах, і в їхніх струнких постатях вловлюється німе благання. Кому вони моляться, що і в кого благають? Губенятами здригаються листки, наче з них зривається слово — зелене, блискуче, нечутне — і сонячним спалахом перекочується по гіл्लю. Ті спалахи, слово до слова, складаються хоч і в печальну, зате водночас таку ясну молитву, і ця молитва наче аж золотиться під високими небесами, мерехтить з важкуватою врочистістю.

Сивіє обрій; від землі, вистиглої за ніч, струменить холодок; ось-ось нитка бабиного літа має пронизати повітря — десь його білий, розпачливий літ забарився; вже готується до сатанинського перебігу-крутняви ідеально опуклий кущ перекотипполя; і три тополі край шляху моляться з благоговінням, зрідка роняючи на діл золоті, шарудливі слова молитви...

ЧОРНОБРИВЦІ

Ранки холодні, наче кривична вода, добута з глибу; вже за першими негаданими приморозками ось-ось прийдуть очікувані щоденні, а чорнобривці квітують собі й не збираються одцвітати.

Під вікнами хати вони притаковились кублом, а в тому кублі посхиляли буйні голови один другому на плечі; поодинокі кущики гайнули за хату, й тут, у затінку, розкошують і яріють собі не згірше, ніж на осонні. Бурхливі їхні барви водночас такі прості й щирі, такі по-домашньому звичні та рідні, що не уявляєш без чорнобривців ні цієї хати, змащеної білою глиною, ні подвір'я, зарослого шпоришем та низеньким, притоптаним щирієм, ні піщаної білої стежечки, що захляло згорнулась коло порога. Відчуваєш до чорнобривців усе більшу приязнь, і вже починає здаватися, що й осінь ця сільська без них не могла б бути такою теплою і вродливою, по-жіночому спокійною; що й небо, яке за кілька днів подальшало й поглибшало, не могло б синіти так різко й студено, ніби до нього повернулися провесінні березневі настрої.

Якби не чорнобривці — не було б у твоїй душі тієї злагоди й миру, які зараз у ній панують. І не міг би ти, мабуть, із такою любов'ю дивитися на небо, блакитні

води якого безшелесними потоками побігли донизу — й застигли в безгомінній тиші, в яскравості своїй...

Холодок за хатою такий, наче то причілкава стіна дихає крижаним диханням, а від нього стебла трави настовбурчилися, а деякі зів'яли й похнюпились. Листя клена по краях зморщилось, ніби його зжужмили чиїсь нервові пальці, й воно, зелене, здається з вигляду змерзлим і наче аж скривдженим тими струменями холоду, якими пронизано повітря. Так само зжолобилося листя кукурудзи, що заблукала сюди з городу. І лиш вервечки чорнобривців, що поприбігали за хату, і в гадці не мають в'янути, вони, як і куц морозу, свіжі, молоді, наче такими збираються стріти зиму.

І хоч знаєш, що це неможливо, але чому б тобі зараз не уявити, що чорнобривці й справді не злякаються холоду й снігу, що цієї осені вони вперше не зів'януть, а такими ж розквітлими залишаться й тоді, коли замете подвір'я й стежку; вони цвістимуть у снігу й на снігу, їх не поламають хурделиці, чорні нічні хуги...

А чому б і не повірити в таку картину цієї погожої днини, коли чорнобривці цвітуть яскраво й пристрасно, залишаючи в твоєму естві невмируще враження, коли навколо тебе не повітря, а височезні мерехтливі стовпи сонячного світла, коли водоспади блакитні застигли в своїх чи то лагідних, чи то ярих потоках,— і все це сповнено ледве вловимим, скорбним передчуттям...

ОСІННІ ПРИМОРОЗКИ

Перший приморозок. Травинка кожна ніби скупалася в срібній фарбі, та фарба присохла до неї — і тепер стебельця стоять у срібних кольчугах, позамикали в них свій дух зелений, свою відвагу. Ціле воїнство вишикувалося — особливо ж густо його в затінках попід хатами, попід тинами... Зі споду листя теж покрилося інеєм, закоцюбло у його колючому блиску, а бік звернутий до сонця, чи не прийняв отієї якрової жаливи на себе, чи вона вже встигла розтанути... Згодом, коли сонце підіб'ється вище, коли потепліє, стебельця трави скидають свої холодні кольчуги, важкі й красиві, кожне тримає на собі меншу чи більшу краплину роси.

Чим далі, тим більше день виповнюється сонцем. Ото стоїть над землею велетенський блакитний глек, наля-

тий світлом, і все набрякає й набрякає сльвом, що справляє враження мішанини соків — і синього, і золотистого, і білого, і фіолетового. Голосний глек дня, гомінкий глек, лункий, дзвінкий, тисячоголосий глек! Здається, повне торжество світла, пишного сяння, важкої зелені, ситої землі... Та звідки ж оце відчуття, ніби на зеленому листочку твоєї душі зісподу приморозок залишив свій срібний колючий слід, і тепер ти дражливо відчуваєш серцем отой несподіваний жалкий шріт; ось ти замріявся про щось добре, про те, що мало навідатись до тебе в майбутньому, — і відчув, як на ніжному, тонкому пагінци твоєї мрії, з його неосвітленого боку, ніби з'явилась легка сивина приморозку; ось полетіла пташка — зверху її крила понесли сонце, а спідсподу чи то білим пухом майнуло, чи вже й там примостилося трохи інею; і коли тобою опанував такий настрій, коли ти до всього такий чутливий, то, либонь, варто сказати слово, і воно, ще летячи й не живучи в звуці, теж засріблиться зі свого темного, неосвітленого боку...

Наступного ранку — знов приморозок, і навіть не приморозок, а легенька його хода, сліди його. І вже, дивись, через кілька днів (ніби не стоять безхмарні сонячні дні!) листя на деревах починає жолобитися, наче скорчилося від мук, наче йому раптово захворіли легені, й воно не має чим дихнути. Не було дощів, не було холоду, а вже, дивись, клен посвітлів-посвітлів за одну чи дві ночі, ясний стоїть, майже прозорий поміж темних лип і такий легкий у своїй жовтизні, ніби кожен листочок спалахнув ізсередины спокійним, негаснучим світлом, що схоже на болісний і водночас радісний усміх. І ясний клен той пахне вже не сухим літнім теплом, як донедавна, а прив'ялою вогкістю, що струменить навсібіч, що паморочить твою голову, загострює твої почування.

Приморозки — то наче сивина в конопляних розпушених косах дня; сивина, що сідає вранці, а потім зникає і начебто безслідно... Вересень погожий, сумирний; його тишу порушує чи дрібний, холоднуватий шурхіт маківки, що самотиною на довгій бурій ніжці заблукала в бур'яни, чи несподіваний постріл стручка квасолі, що загубився поміж картоплиння і, пересохши, вибухнув оце р'якими ядрами... Вересень вигріває свої боки по горбках, знаходить затишок на широких лісових галявинах, вересень стомлено примружується проти сонця...

Де не буваш, куди не глянеш, а скрізь уже помічаєш сліди недавніх приморозків. Хоч і легко йшли, хоч і нечутно ступали, але під їхньою ходою повминалась трава, взявшись водянистими темними плямами; наче аж пригоріли пелюстки айстр; де-не-де вишня скаржитья мертвизною пониклих листків; а он голівка чорнобривця зчорніла і впала на інші квітки, які ще цвітуть, веселяться й радіють. І маєш таке відчуття, ніби й душа твоя, там, десь усередині, теж обвуглилась після приморозку, стемніла, й слова твої наче зів'яли...

ПЕРЕДЧУТТЯ

Якось мені стало відомо, що вона — ще до нашого знайомства — теж любила бувати в цьому парку, особливо ж навесні, коли тільки розцвітав бузок, якого тут росте багато сортів і кетяги якого мають не лише відмінну форму, не лише різні кольори, а й різні відтінки тих кольорів; любила вона бувати тут і по літі, коли подих осені лише вгадувався, аж до тієї пори навідувалась, коли відцвітали найпізніші квіти, коли все скидає одяг під змерзлі, сніюваті ноги морозу.

Й мене сюди тягло, найбільше ж восени, бо тоді ці горбкуваті схили ріки, засаджені деревами всіх широт, по-різному спалахували барвами осіннього згасання.

Коли я довідався, що й вона — ще до нашого знайомства — мало не щодня приходила сюди, то для мене мої блукання по цьому парку, що зріс частково самотужки, а частково з допомогою людських рук, раптом постали в іншому світлі, і все, що я тоді бачив там і почував, теж постало по-іншому. Я раптом відчув себе так, наче моя любов до неї народилася раніше — ще до нашого знайомства, що народилася вона саме там, серед осінніх дерев, і що я вже тоді не міг не вгадувати її присутності там. Мене вабило туди, бо там була вона, мене тягло туди моє почуття закоханості, яке, звичайно, належало їй, але яке я переносив на осінню красу природи, а тому й природа здавалась мені наче одухотвореною, наче закоханою в мене.

Я почав вишпорити в своїй пам'яті: а як же я все сприймав тоді, що коїлося в моїй душі? Не знаю, чи було це й справді так, але в споминах усі мої стежки були залляті сонцем, дерева стояли в золоті, і я сам наче

іскрився по-осінньому й золотів: отак можна було б. стати поміж кленів, і навряд чи хтось розрізнив би нас. У споминах я вже був закоханий і, тепер я певний, саме в неї, ні в кого більше, хоч тоді ми були ще незнайомі.

А може, це тільки здається, що незнайомі, бо ж і вона часто навідувалася туди, і я вже тоді мав би відчувати її владу над собою, мені вже тоді було знайоме — тільки, можливо, в іншому вигляді — те почуття, яке згодом я пов'язав з її іменем? Бо моя передчуття вже знаходило її там, моя підсвідомість уже знала про неї, вже вгадувала її владу,— тільки й того, що очі мої побачили її значно пізніше!

Я запитував колись у неї, чи тоді — ще до нашого знайомства — вона передбачала щось схоже, чи було в неї сподівання неминучості нашої зустрічі. Вона нічого не відповідала, тільки всміхалась: або не могла пригадати, або ж не хотіла мене розчарувувати.

І тепер, перебираючи все в пам'яті, я не повірив, відмовився від думки, що ми з нею знайомі з певного дня, з певної миті — саме з тієї, коли зустрілись поглядами. Ні, ми були знайомі раніше, давним-давно. Може й не вічно, але неминуче з тієї пори, коли в зелений світ прийшла осінь. Уже тоді я передчував її, вже тоді моя зустріч із нею була неминуча. Тільки й того, що поглядами обмінялися пізніше.

З ТУМАНУ

Звечоріло, зразу ж між деревами загойдалася сутінь, і в тій сутіні стовбури, верхки дерев ввижались ще чорнішими, вони були немов густо сконцентрованою темрявою, що прибрала форму дерев. Поплив розпорошеною вугільною курявою туман, і там, де був рідший, то наче мав сивуватий полиск. Гадюччям виглядало коріння, усе немов похижіло, в кожному дереві ніби проснувся його злий дух,— ліс од раптових сутінків, що нагнітались низькими хмарами, та від рухливого смутку, що ніс із собою туман, перемінився, став лихий і недобрый.

Вийшов на узлісся — поле ховалося в тумані, який тут, на волі, затопив усе. Зірвав листок горіха — на ньому вже осіла волога, й макові краплини поблискували на черешку. Як добуватись до села? Вийшов із лісу в незнайомому місці, села в тумані не видно, хоч би тобі рятівна

нитка стежки впала під ноги — ніде нічого. Лиш туман отарою, що густо збилася докупи, округлив гладкі спни, понаставляв перед собою буцматі безокі голови — й ніби очікує, коли ти заглибишся в оту живу гурму. Ти рушив — і отара туману теж рушила, але вайлувато, без страху. Йдеш, а туман густішає, і вже наче зникла отара — сама тільки вовна, роздрібнена на мілкі частки, колишеться перед тобою замість повітря, і ти маєш дивитися крізь неї, дихати нею.

З тієї вовняної, сірої мли, на яку обернулося повітря, то сям, то там проступає костюмачья бур'янів, чії скелети ще не звалились на діл, а натужно стоять, ніби не за землю тримаються, а за саме повітря. Бур'яни погрожливо потріскують, коли зачіпаєш їх, залишають на твоєму одязі колючку чи пазуристу коробочку з насінням. Ось блимнуло на тебе кольоровим вогником — згинаєшся і зриваєш немічну квіточку, чюю блакить, либонь, уже випив якщо не цей туман осінній, то виправ учорашній дощ. Квіточка сама тулиться до твоєї щоки, шукаючи прихистку й тепла, горнеться до твого ока, до брови...

Як же вибратися з цього туману, куди йти?

Попереду замаячили кущі, й зненацька з їхнього безрадісного бовваніння вихопився якийсь шелест, шум, лопотіння чийхось крил,— яка самотня птаха перечікувала там туман, а тепер, наполохана, зірвалась і полетіла в безвість? Звук її крил розтанув хутко, й знову вугільносірий морок став безживний, осліп.

Скирта соломи більшала й більшала; спершу вона була примарна, рідкувата, ніби через неї можна було б і проглянути наскрізь, але, наблизившись, важко насупилась, виросла, роздалася. Розтрушена солома, зволожнівши, вже не шаруділа, а тільки пошеберхувала під ногами. Добре, що натрапив на скирту, звідси я вже знав дорогу, яка, видавлена в м'якій землі колесами возів, віялом пашуги стелилась по прим'ятій стерні.

Ще недавно йшов крізь туман, як через воду, наче по морському дну, не відаючи, куди дістанусь. І тепер не виринув із хвиль, але вже почувався спокійно, й нічого не полошило мене в полі, хоч до села залишалосся далеченько. Я навіть заспівав щось, і поки співав, то гадав, що я не сам іду, що разом зі мною пісня. А коли замовк, то відчув, що zostався самотнім, що кучматий туман бере мене в облогу. Замугикав пісеньку — і вже знову був не сам, а з нею. Та пісенька стала для мене моїм

проводирем, мою певністю й надією, і я вже тримався за неї, не відпускав.

Так і прийшов з тихенькою, на губах, пісенькою в село. І ще довго не міг розлучитися з нею, бо ввижалося — розлучусь, то наче залишу її напризволяще, наче зраджу. Наче zostавлю її саму-самісіньку в тумані, й вона никатиме по селу, потім побреде в поле, де стрінеється з тією птахою, котру я наполохав у кущах, і вдвох вони, безпритульні, блукатимуть в осінньому тумані, шукаючи прихисту, і, так і не знайшовши його, безслідно пропадуть у безвісті.

ГІРКЕ СВІТЛО МІСЯЦЯ

Весняний місяць світить легко, молодо, він тоді схожий на весну, яка все пробуджує, все народжує; він тоді й сам наче щойно пробуджений, щойно народжений, а густа блакить неба — його купіль. Літній місяць — як срібний сазан, як його блиск, як його жива холодна краса, промінням скапують із нього краплини води й тремтять, здригаються на всьому. Літній місяць пахне літом, усіма його запахами — городу, поля, саду, річки, а коли ти йдеш по дорозі, збиваючи куряву й дивлячись на нього вгору, то тоді він пахне дорогою.

Прийшла осінь, привела з собою свого місяця, і її місяць не схожий на інші, бо вибрала вопа такий, якого сама захотіла, до смаку собі, а також до смаку осінньому полю й осінньому лісу. Щоночі виводить його на небо і забуває там, а він — великий, круглий, зжовтілий так, як ото зжовтіли вже гарбузи, — владарює там, пишний. І коли ти сам стоїш коло ясена, ще не облетілого, але вже геть-геть поріділого, то й місяць тоді пахне тобі ясеном, його корою й гіллям. Станеш коло куща, вкритого, як інеєм, квітками, що називаються морозом, і вже тобі місяць, його світло наче позичили своїх барв у морозу. Коло калини — наче калиновий червонястий відсвіт лягає на місяць, додаючи йому тривожного, насиченого тону.

Дерева розгубили по землі свої опалі багряні долоні, які тепер у відчаї хапаються бодай за місячне проміння, і в кожному вогкому листочку тремтить воно загололою калюжкою. Гострі місячні скалки дрижать на річковій поверхні, одна хвилька наче перекидає їх на пле-

чі другій, а та — ще далі, й скалки поколихуються, перевертаються з боку на бік, то гаснучи, то знову спалахуючи... Вилазить у полі з нори, пахнучи земляним духом, лисиця, дивиться вгору — і в її метких очіцях скляніє місячний відблиск, і сама вона, пухнаста й руда, ніби визолочена місяцем, його осінньою, безжальною яскравістю. Все в полі просякло його світлом — прив'ялим, гіркуватим, і лисиця крізь ніздрі вдихає те світло — воно терпкувате на смак, густе, набрякле студеними пахощами заснулого полину, відмерлої трави.

Поки ще тримається зелень, то й місяць здається не таким самотнім. Та поступово роздягається земля, дерева скидають із себе легкі едваби, по-сирітському щулячись, дрижать на вітрі, й місяць теж немов роздягається разом із усіма, скидає і скидає з себе свій золотий одяг, він водоспадом ллється донизу, стелється по шляхах, у березі, в яру, — місяць роздягається й роздягається, і все ж таки не в силі покидати з себе весь блиск, усе сяяння.

Погляньте, скільки його золотих лахів поначіплювано на березовому гіллі, на кленах, на зірчастій калині, скільки його коштовного одягу валяється по бур'янах, по пустирищах. Порозкидав свої сиві смушки по луках, розгорнув оксамити до дорогах, щедрою рукою кинув чорних шовків на ріллю, а від неба до самісінької землі порозвішував у повітрі свої гаптування, свої ризи, найтоншої роботи прозорі полотна, а самого тебе, й лице твоє, й руки закутав, огорнув примарним серпанком, покривалом, і ти не в силі звільнитися з нього, виплутатись.

А осінній місяць пахне опалим листям, так, як пахне воно, зметене в купу в рову чи під тинном; та ще випромінює він зараз ясну тугу, світиться нею так, як у твоєму минулому світітьсся почуття любові, яке тобі колись подарувала доля.

ЇЖАК

Діти принесли його з лісу, довго гралися ним. Їжак не хотів розгорнутися, настовбурчував голки, то вони кидали ним об землю, пробували лоскотати патичками — й хоч би тобі що! Навіть цькували собакою, який, пирхаючи, обнюхував те жалке тіло, пробував перевернути лапами, але скоро поранився і, підібгавши хвоста, відбіг убік. Зрештою, подумали, що замучили їжака, а тому

покинули його в купі листя, а самі порозбігалися по домішках, бо вже вечоріло.

Я його побачив, коли зійшов з поїзда і прямував стежкою, що вела поміж старим парком і великим садком. Хтось десь палив багаття; рідесенький дим синьою пеленою стелився над самою землею. Повітря пахло антонівками і чимось таким особливим, що нагадувало дитинство й те, як ми колись згрібали листя й палили на городі, де вже викопали картоплю... Їжак, видно, ще не очумався, бо лежав там, де його й покинули, згорнувшись тугим клубком.

Я зупинився, очікуючи, коли він спробує побігти. Проте їжак наче вмер. Нагнувся над ним, торкнувся голок — тверді, вони мало не впивалися в долоню. Тоді я втягнув праву руку в рукав, таким чином замотавши її, і, нагнувшись ще нижче, попхнув їжача собі на полу плаща й поніс із собою.

Їжак не розпростувався і, важкий, колов мені своїми шпильками долоню, а то й бік, коли я міцніше притискав його до себе. Від того, що зустрівся з їжаком, а тепер ніс його в загорнутій полі плаща, стало мені добре, і я чомусь навіть усміхався.

В кімнаті я запалив світло і вже тоді поклав їжача в кутку біля груби. Він там упав, як неживий, і тільки, либонь, ще тугіше згорнувся, ще гостріше повиставляв шпильки. Ну, що ж, це твоє діло, як тобі триматись, як поводитись, думав я, можеш побоюватись, остерігатись. Можливо й зрозумієш, що я проти тебе не маю нічого лихого, але ж ти дике лісове звіря, ти завжди боїшся й остерігаєшся, — і, може, завдяки цьому й живеш іще... Ну, добре, ось тобі яблуко, ось тобі друге. А що ж іще тобі до вподоби?

Вийшов надвір, назбирав грушок-гниличок під грушею і всі висипав перед їжаком, котрий, либонь, і не ворухнувся за цей час... А-а, тобі, мабуть, хочеться молока, я чув ти його любиш. Проте молока в квартирі не було, довелося йти до сусідів. Сусіди налили мені у фіолетову чашечку — ах, так, вони розуміють, це для їжача, і, мабуть, для того, яким сьогодні бавилися діти. Що, не вбили його? Бачте, який живучий.

Кімнату залило світло, їжак непорушно лежав у кутку. Він, звичайно, чув, що я і вдруге виходив з кімнати, але щось тут лякало його, насторожувало. Налив молоко в тарілочку, поставив коло яблук та грушок. Цікаво, що ж

його непокоїть? Чи не електричне світло? Мабуть, воно, бо їжак у лісі зник до місячного, а це для нього — во-роже.

Вимкнув світло і, ледве дихаючи, сидів коло вікна. Хоч би тобі ворухнулося щось, хоч би шеберхнуло! Їжак, звичайно, відчував мою присутність, бо чого б ото замика-тися так?.. У відчинену квартиру заходило прохолодне нічне повітря, дихало осінню. Сидячи, я непомітно задрі-мав, а коли прокинувся — щось наче шаруділо на підлозі. Я навпомацки ввімкнув електрику — їжак мій як завмер у кутку біля груби, то так і не ворухився. Невже й справді замучили діти? От якби випив молока, то й очу-няв би. Либонь, через те не хоче, що в лісі не зник до нього? Дурненький, треба лише поспробувати — й по-тім воно тобі полюбиться.

І раптом я лягнув себе долонею по лобі! Хутенько ви-скочив надвір, назривав коло хати сухої трави, потім на-шморгав із берестка прив'ялого листя, зламав кілька гіл-лячок — і все це в кімнату. Гіллячки зіпер у кутку на грубу, траву й листя простелив на підлозі — ось тобі, їжаче, й ліс, маєш постіль, пахне осінню, як ти до того зник. Я був радий своїй затиї — тепер їжак безпреміно не боятиметься, бо відчує моє добре серце, мою чуй-ність.

Погасив світло знов — ось тобі й ніч, як у лісі, можеш повечеряти, а потім і спати вкладайся. Лежав із розплю-щеними очима, прислухаючись, проте так нічого й не почув. Їжак, мабуть, теж прислухався до мене, чатував безпеку, а тому не ворухився.

Сірого досвітку мій погляд застав його там, де й роз-лучився з ним уночі. Невже він так і просидів аж до ранку? І було непотрібне йому молоко, яблука, й просте-лив я траву марно? А може, він із тих їжаків, які не переносять неволі й гинуть? Холодок опік мені груди, я хутенько зодягся. Метушився по кімнаті, не спускаючи з їжача очей. Може, прикидається? Ні, либонь, і холодок у моїх грудях обернувся на морозець.

Поклав його в кошик, присипав травою й одніс на те місце, де вчора надибав. Тільки залишив його не на стеж-ці, а трохи ближче до парку, в бур'яні, щоб ніхто не закримітив... А потім, повернувшись додому, тільки й думав про нього, картаючи себе, дорікаючи собі найгіркі-шими словами. Бо навіщо було брати? Неволья для нього залишиться неволею, хай навіть вона буде ласкава та

лагідна... Діти його не зовсім замордували, то я своєю любов'ю добив.

Проте не витерпів і побіг подивитися. Розгорнув бур'яни, туди шаснув поглядом, сюди — їжачка не було. І наче камінь звалився з моєї душі. Не сердився, що він обманув мене. То й добре, що обдунив! Аби нічого з ним не сталось, аби повернувся благополучно до лісу. Звичайно, осінь там не така, як у кімнаті, там вона справжня, та й груші там кращі, бо свої.

Ні, він таки подарував мені радість. Тим, що зумів ошукати, що залишився живий, що втік до лісу.

Кілька днів у кутку біля груби лежали яблука та груші-гнилички, стояла тарілочка з молоком, прив'яло пахло гілля береста й поспіхом зірвана трава.

НА ХОЛОД, НА ВІТЕР

Гайвороння сиділо на деревах, обламуючи гілля, і стільки ж його багато було, що дерева поставали чорні-чорнісінькі. Линув гортанний грай — напевне, про нього можна було б сказати, що той грай на колір чорний, а на дотик — кострубатий, кощавий. З дерев градом сіялось потрочене галуззя, сухе листя і, либонь, грай теж сипався, бо чи то від нього стало темно внизу, чи від метушливих тіней... Яке гайвороння не могло вміститися на деревах, то скакало по землі або ж, сердите, мордоване власною непосидючістю, перелітало туди-сюди, пробувало вчепитися пазурами за сучок, за гілку і, не знайшовши собі місця в чорній тісняві, знову злітало вгору, зі зловісним карканням зависаючи в повітрі на якийсь мент.

А потім птахи зринали догори шумливо, хвиля за хвилею; ті хвилі опадали донизу, наче знов поверталися на дерева, далі ж їх підносило у височінь, коливало там, розгойдувало, й гайвороння то розсіювалось, то знову збивалося до купи. Де пролітали ті чорні хвилі, тремтячи незчисленними крильми, там по обійстях та городах проносилася зловісна тінь повітряної орди, все на якусь мить сушилося, ставало безрадісним у передчутті невідворотного лиха.

Гайвороння злітало все вище і, віддаляючись, зменшуючись, наче тонуло у велетенському озері кривавого світла, що розлілялось на заході. З берегів озера на всеньке

небо лягали тривожні відблиски, дрібні брижі, які ото вітер іноді залишає на вкляклій, нерухомій воді. Гайвороння летіло в отой причасний червоний вир, ніби тягла його туди невблаганна сила, і ставало непомітним, наче згоряло в густому жарі разом зі своїм чорним граєм.

Ось уже й зовсім згоріло, а донизу полетіло й зачепилося за лілову хмару грохи попелу та кілька недотлілих пір'їн; і, либонь, крило чиєсь ген-ген, маленьке, розворушкане вогнем, само вже летить, без ворона, без другого крила, прямуючи в жар, у пекло.

Червоне й багряне при заході темнішає, ніби обвуглюється від власного вогню. А коло нього, при самому обрії, наче скривлені од болю губи, що запеклися на вітрі, лягли дві смужки полум'я й легесенько так тремтять. Дрібні брижі, що вставали коло берегів озера, геть зовсім скров'яніли з одного боку, а з другого — ясні й прозорі, ніби перегоріло вже там усе, що могло горіти.

Тривожні відблиски з далекого крайнеба лягають на людські обличчя, надаючи їм неприродного зловісного виразу. Й такий самий зловісний вигляд має всеньке село, і недалекий ліс, і навіть саме повітря сповнене добре відчутної застороги... Вже й повечоріло, але при заході мерехтять — на холод, на вітер — дрібненькі рештки багаття, ворухиться сипкий, підсвічений із середини недотлілими жаринками, морок.

ВИШНЕВО, БАГРЯНО, ЖОВТО

Мряка нависає сірим лахміттям, подертим, жужманим, із того лахміття сіється журба, сіються скалки вогкого холоду. Вітер навідліг б'є тебе по обличчю, заліплює дощем очі, — невже край гарній осінній годині, отому спокійному, гідному згасанню, коли природа сама себе соборує перед відходом у небуття? Невже ось ці вітер та холод дикими ординцями ввірвалися в її храм і за якийсь короткий час знищать і звівечать те, що вона плекала протягом довгих весняних та літніх днів, днів надій і сподівань, невже вони пограбують її багатства, втечуть безкарно, залишивши долі багряні та пурпурові оздоби, золото, кров калини?

З полудня ж наче вигодинюється, невидиме з землі сонце палить і палить оте лахміття, й воно димним туманом спливає догори, там розсіюється, а з-поміж того

хмарного клоччя, з-поміж їхнього дрантя й сірого куріння засиніли поодинокі копанки, вони ширшають, де-не-де зливаються... І наче наново вродився день, скупо всміхнувшись, хоч і зосталася на його виду гіркувата гримаса.

Опале листя лежить лапатими зірками, й ти ступаєш по тих зірках, наче йдеш по мініатюрному небу. Біля різних дерев мають зірки різну форму, різне забарвлення, в одному місці вони позбиралися туманностями, що мають своє ядро, своє завихрення, а ось тут, де вздовж городу стоять вишні, проліг Чумацький Шлях, що обривається в кінці вулиці. Ступнеш убік од Шляху Чумацького, як потрапляєш у чорний беззоряний простір, і в цій жаскій безодні мерехтить лише кілька поодиноких зірчастих світил, занесених сюди вітром.

Йдеш по Чумацькому багряному Шляху, а він іще грузький після недавнього дощу, дихає розвологою землею, зірки перевертаються під твоїми ногами, ти залишаєш на них чорні сліди від черевиків, а потім уже з вишневих зірок ти, вийшовши на дорогу, переходиш на осокові, що, прибиті негодою, поприлипали до землі, розіллялись по ній рікою. Тече осокова бліда ріка, повінню розлившись на городи, в ровах жовтіє глибоко, а то ж її бризки позачіплювалися за дерезу, блекоту, тріпочуть, ладні першої-ліпшої миті скапнути додолу.

Далі, на околиці, здibuєшся з липками, якими обсаджена дорога до сусіднього села, й вони, ці липки, стоять у тихому своєму листі, в тихому своєму вогні, такому лагідному, кожен листочок насичений ясним восковим світлом; вогники окремих листків зливаються докупи, утворюючи жовту кулю, якою світиться молода липка. А за нею стоїть друга, й теж така сама, далі третя, четверта, й кожна з них світиться на тлі почорнілого поля отакою собі незвичайною свічечкою, тремтить холодними язичками листків. Два ряди свічечок уздовж дороги — для кого вони запалені, кому присвічують?

Чи не самій осені, щоб бачила, де їй ступати? Бо і вночі ці липки, коли проходитемеш мимо, теж горітимуть, тільки уважно приглянься до них у темряві; світло їхнє стримане, заглиблене, наче йде з самого нутра молодого дерева, з його ества, що, можливо, заховалося цієї пори вже під землю, в коріння. Світло липок посеред ночі хоровите, боязке, воно справді-таки шириться не з листків, а з самої душі дерева і перетворюється на незвичайне

світло, перетворюється на нетлінну красу, котра не зникає безслідно, бо ж залишається в пам'яті наших очей, у пам'яті нашого серця, в пам'яті наших почуттів.

ЛІС, ТИША З ЧОРНИМИ РАТИЧКАМИ

Чорна нічна вись, означена зірками, така ж сама бездонна, як і вдень. Вона потонула сама в собі, в скорбному мороці, потонула поміж зоряного ластовиння, серед нечутного звучання, яким долинають до твого слуху місячні промені, а вони проливаються крізь його діряві пальці. Коли дивитися вгору, то добре видно кожну галузку, потовщення-суглоби, де-не-де розлапастими цятками широчіють самотні листки.

Повітря від нічного морозу туге, мало не порипує, як ото порипує захолола капуста. Маєш пити його малими ковтками, щоб не простудити горло. Тиша навколо тебе іскриться чи то морозними іскрами, чи то інеїстим місячним промінням, але варто тобі ступити крок, як вона сахється по боках, відскакує в гущавину, бо лякається того сухого тріску, яким озивається падалішне листя.

Станеш — і тиша теж зупиниться, повернеться до тебе й стоятиме поруч настороженою, чуливою сарною. Здається, варто простягнути руку, й ти погладиш її ніжну тремтячу шкіру, під якою відчуєш полохливий струм зляканої гарячої крові. Ось тільки приглянься — й ти побачиш її розширені косуваті очі, в яких пульсує живий страх, побачиш очі, ладні кожної миті сахнутися, шаснути в безпечну гущавинь.

Ти ступив уперед — і пронизливо морозко затріщала осіння падалиця під роговими ратичками тиші, й шум той полетів, віддаляючись.

По дорозі через ліс, ген, попереду, посувається холодок у зітканій із сірої непевності киреї. Той холодок — наче рухоме павутиннячко, розставлене на тишу, на її чутливий ляк, який, либонь, ось-ось попадеться-таки, затріпоче в химерному сильці. Але скільки я не йду, нічого не потрапляє в сітку, розставлену волокнистим холодком, нічого там не б'ється в передсмертних корчах, не пручається, вириваючись на волю. Пусте павутиння рухливо-го холодку, кволе, примарне.

Чорний ліс, біла дорога, жовтий місяць. Хтось, либонь, іде слідом за тобою, бо чого б це ти раптом зупинився

та й, обернувшись, вглядався б у пройдений шлях? Хтось-таки йде, і ти виразно чуєш шурхотливий, наче аж поповзом по піску, звук ходи, якийсь кістлявий звук, од якого починає тупо ломити в зубах, од якого болісно судомить душу. Йде не тільки по дорозі, йде також поміж грабів і, либонь, високо піднімає ноги та обережно ставить їх, бо лише скрадливий шурхіт чується ледь-ледь та зітханя зів'ялої гіркоти.

А може, то лише ввижається? Так само, як ввижається, що повітря слизькувато зарипить нахололою капустою, що тиша спинається й можна погладити її чутливу нервову спину? Як ввижається, що холодок розставив сильцем свої волоконця, чатуючи на тишу?

Ні, таки йде! Можна не тільки почути, а й побачити, як воно чи то густо синіє, чи то непевно біліє ззаду на дорозі. Як воно здригнулось і залякло поміж грабів, а потім, остерігаючись галявини та місячного світла, обачно просунулося до чіткого, вершиною догори, трикутника ялини й сховалося за ним.

Це — зима... Вона ще ховається, ще не хоче виказувати себе, але її вже не тільки чутно, а й видно. І мені стає спокійніше, що в чорному місячному лісі я не сам, що ми наодинці з зимою; мені спокійніше й від того, що я йду, не криючись ні від кого, а вона ховається, ніби злякалась лісової тиші.

Лісової тиші з чорними ратичками.

БАРВИСТИЙ БЕНКЕТ

Ще трималися по садках пізні сливи, пізніми яблуками було обкидано гілля, як раптом пішов сніг. Отак і пішов — на сливи, на яблука, на бурувато-зелені груші-глеки, і сипалось його, м'якого, пухнастого, багато. Люди виходили в двори, дивувалися — бо де ж це видано, щоб так рано? Траплялося, випадав сніг у травні, на весняну зелень, але вона від того холоду не в'яла, хіба що свіжішала. А це — в таку ранню пору, коли до тебе зими ще й палицею не докинеш, коли не кожна хазяйка й картоплю повикопувала на своєму городі, а в полях цукрових буряків ще збирати й збирати.

Проте людське здивування не перешкоджало снігови йти, і він собі сіявся на дерева, що не встигли поскидати свої різнокольорові осінні прикраси, й від того вони ста-

вали ще кращими, бо сніг пухкими горбками влягався на гіллі, й жовта барва листків по сусідству з білим набирала такого благородного казкового тону, якого вона не могла мати сама по собі. А шарлат, оторочений снігом, густішав ще більше, барва його була вже не поверхова, а наче набирала місткості, вона ніби світилася з глибини вогкого блискучого листка. Так само й пурпур осіннього згасання спалахував новими відтінками, це був цілий букет огнистих несподіванок.

Падав сніг, і ні в чому не відчувалася зима. Повітря не стало колючим, воно залишалось по-осінньому м'яким, навіть потеплішало. Й сам сніг не холодив, не остуджував ні твою душу, ні душу рослин, він здавався борошном, щойно змеленим, запашиим і ніжним, яке просипалося в млинці з роздертого мішка.

Те борошно за короткий час вкрило своїм пухом гори, хати, воно омолодило дерева, познімало з них апатію, тоскний настрій, воно пробудило в них живу, бадьору вдачу, і тепер вони виглядали енергійніше, жвавіше. І все навколо тебе стало наче аж стрімкішим, усе начебто набрало певного смислу, який була забрала осінь.

Відпливли снігові хмари, сонце з золотого лука стрельнуло донизу веселими стрілами — і як пишно, як незвично постала перед тобою осінь! Зодягнута в найкоштовніші свої шати, вона ще недавно мала на своєму виду страдницький вираз, а це — де й подівся біль з її обличчя, бачиш її перед собою щасливою, іскри таяться в примружених очах, пашисть вона здоров'ям. І гарно ж зуміла прибратися, оздобивши себе вінками цибулі та пучками кукурудзи, що висять під стріхами хат, а то й повними, ще не вимолоченими брилями соняшників; прикрасила вона себе й разками чорно-синіх слив, і яблук-зеленух; простелила в лузі трав'янисту ряднину, де на зеленому оксамиті латками розкидано сріблястого снігу; а комірці собі пошила з хутра куніць та лисиць, із лискучого хутра похватних ласок...

Сонце пригріває — і поступово міняється її постава, її врода. Сніг тане, його меншає й меншає, на вітті позоставались невеличкі клаптики, а на землі він лисіє, танучи. Й осінь іще бадьориться, вона виставила напоказ усі свої циганські брязки-дзеньки, хизується яскравим лахміттям, але приглянешся пильніше — й помітиш, як на її виду все чіткіше проступає недавній страдницький

вираз, що йде із глибини її зраненого ества. Вона хапається за кожну жменьку снігу, за кожну пушинку, бо вони ж омолодили її, вони прикрасили її, але сонце краде той сніг на очах в осені, воно жорстоке, воно безжальне до неї,— і осінь, либонь, уже ладна змиритися з усім.

І невдовзі таки змирилася... І ще дужче постаріла, бо за раптовий сніг, який спочатку опчасливив її, обпик її живлющим холодком, за отой короткочасний спалах радості вона тепер змушена розплачуватися золотом, воно все густіше падає в болото, на лишку землю — й ніхто не хоче його збирати, бо, либонь, не складе ціни.

З М І С Т

БІЛЬ І ГНІВ

Повість

3

У ГАІ СОНЦЕ ЗАЦВІЛО

Повість

133

З ВОГНЮ ВОСКРЕСЛИ

Повість-документ

233

ПОВІСТЬ ПРО ОСІНЬ

309

Евгеній Філіппович
Гуцало
ИЗ ОГНЯ ВОСКРЕСЛИ
Повести
Издательство «Дніпро»
(На українском языке)

Редактор Л. Г. Кореневиц
Художник В. А. Бедокименко
Художній редактор О. Д. Назаренко
Технічний редактор Б. С. Грінберг
Коректор Ю. І. Кебала

Информ. бланк № 1052.

Здано до складання 28.06.79.
Підписано до друку 04.12.79. БФ 23403.
Формат 84×108^{1/2}.
Папір друкарський № 3.
Гарнітура звичайна нова.
Друк високій. Умовн. друк. арк. 17,64.
Обл.-вид. арк. 19,217. Тираж 100 000.
Зам. 9—1709. Ціна 1 крб. 30 к.

Видавництво «Дніпро».
252601, Київ-МСП,
вул. Володимирська, 42.

Головне підприємство
республіканського виробничого
об'єднання «Поліграфкнига»
Держкомвидаву УРСР.
252057, Київ-57,
вул. Довженка, 3.

Гуцало Є. П.

Г97 З вогню воскресли: Повісті.— К. : Дніпро, 1980,—
335 с.

У повістях, що складають книгу, автор оспівує дружбу російського, українського та білоруського народів, яка знайшла своє яскраве вираження, зокрема, в роки Великої Вітчизняної війни («З вогню воскресли»), змальовує складні долі своїх героїв, їх мужність і героїзм («Біль і гнів»), показує формування людської особистості («У гаї сонце зацвіло»), з любов'ю розповідає про рідну землю, її красу, про високі почуття, які пробуджує в людині природа («Повість про осінь»).

Г 70303—077
М205(04)—80 77—80.

4702590200

У2

1 крб.30 коп.

ЕВГЕН
ГУЦАЛО

З ВОГНЮ ВОСКРЕСЛУ